

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २०२५ (महाभारते)
Title भगवद्गीता १८ टीका युता
१५ शाब्दभाष्यः
Author श्रीराम कृष्णः
Extent १०६ पृष्ठे Age ५
Subject वेदान्त शास्त्रं

972

1 + 105 = 106 reel

106 for ble

Handwritten text in Devanagari script, likely a title or header, appearing on a piece of aged, yellowed paper. The text is somewhat faded and difficult to read precisely due to the condition of the document.

पंचदशाध्यायः

शांकरभाष्य
आनंदगिरिकृतटी
श्रीधरी स्वामिकृत
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रणा
वनमाली
कुसुमवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषाअनुवाद ॥

श्रीभगवानवाच ऊर्ध्वमूलमथःशाखमथः
प्राङ्मुखं च्छेदं सियस्य पणानि यस्तं वेदम
वेदवित् १

शंकरभाष्य टीका १

यस्मान्मदधीने कर्मिणो कर्मफलं ज्ञानिनाञ्च ज्ञानयोगधर्म
प्राप्यं सखिञ्च ज्ञानफलमतो भक्तियोगेन मां ये सेवन्ते मयसा
दानं ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणतीतामोदं गच्छन्ति किम वक्तव्यमा
त्मनस्तत्त्वं सम्यक् विज्ञानं तत्र ततो भगवानर्जुनेनाष्टमयात्म
नस्तत्त्वं विवक्षुरुवाच ऊर्ध्वमूलमित्यादि तत्र तावद्वृत्तरूपकक
ल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य हि संसार
तु भगवन्न त्वत्तानेधिकारे नामस्येति ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वमूलं
कालतः सूक्ष्मत्वात् कारणात्वात् नित्यत्वात् महत्वाच्चोर्ध्वमुच्यते
ब्रह्माद्यक्रमाया शक्तिमत्तमूलमस्येति सोयं संसारवृत्त ऊर्ध्वमू
लः श्रुतेऽप्य ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख इति पुराणवाचकमूलप्रभव
स्तस्यैवानुग्रहोत्थितः बुद्धिस्तन्मयस्यैव इन्द्रियान्तरकोटरः म
हाभूतप्रशाखश्च विषयेः पञ्चवांस्तथा धर्मा धर्मस्य पुण्यस्य
सखिञ्च स्वफलादयः श्रुतीयः सर्वभूतानां ब्रह्मवृत्तः सनातनः
पतद्ब्रह्मवनस्यैव ब्रह्मा वरति नित्यशः पतत्तद्वित्वा च भित्वा
च ज्ञानेन परमासिना ततश्चात्मरतिं प्राप्य यस्माच्चावर्तते पुनः
इत्यादि तमूर्ध्वमूलं संसारं मायामयं वृत्तमथः शाखं महदहङ्का
रतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधोभवन्तीति सोयमथः शाख
स्तमथः शाखं न श्वोपि स्थास्यते इत्यश्वत्थस्तं दण्डप्रबन्धं सिन
मश्वत्थं प्राङ्गः कथयन्ति श्रुतिवादाश्च त्वयं संसारं मायामये
प्रनादिकालप्रवृत्तत्वात् सोयं संसारवृत्तोऽयं यः प्रनाद्यनन्तदेहा
दिसत्तानां प्रयोहि सुप्रसिद्धस्तमवयं तस्यैव संसारवृत्तस्य उ
दममहिषीषणात्तरे च्छेदं सियस्य पणानि च्छेदं सियस्य दाना

श्री.
मी. टी.
प.

दस्यः सगुणः सामलक्षणानि यस्य संसारहृतस्य पणनीव पणी
नि यथा हृतस्य रक्षणार्थानि पणानि तथावेदाः संसारहृतपरि
रक्षणार्थधर्मतद्दे तत्फलप्रकाशनार्थत्वात् यथा व्याख्याते सं
सारहृतं समूलं यत्तं वेदस्य वेदविहेदार्थविदित्यर्थः १

ज्ञानेदगिरिहृत टीका २

ज्ञानेन गुणात्यये दर्शिते नाशिते तेषां विज्ञानेनात्ययादनाशि
त्वे तेनापि तयोप्यत्वात् ज्ञाने गुणात्ययहेतुरित्याशङ्क्य निरस्य
साक्षादेव अवणादिहेतुं सञ्चासं विधितस्तः ब्रह्मत्वस्य परमपु
रुषार्थत्वाच्च विवक्ष्यमाणान्नरमारभ्यते यस्मादिति कर्मिणा
ज्ञानिनश्च शस्त्रेधिकृताः तत्त्व कर्मिणां कर्मानुकूलं फलमपि
प्रवरायते फलमत उपपत्तेरिति न्यायात् ज्ञानिनामपि तत्तफ
लमोश्वरायतमेव ततोऽस्य वन्धविपर्यया वित्यक्तत्वात् यस्मादेवं
तस्माद्ये भक्ताख्येन योगेन मामेव सेवन्ते ते मत्प्रसादद्वारा ज्ञानेना
प्य तेन गुणातीतासक्ताभवन्तीति स्थितमित्यर्थः येत्वात्मनस्तत्त्व
मेव सन्देहाद्यपोहेन ज्ञानन्ति तेन ज्ञानेन गुणातीताः सत्तोमुक्तिं
गच्छन्तीति किमुक्तव्यमित्यर्थः सिद्धमर्थमाह किमुक्तव्यमि
ति आत्मतत्वाज्ञाने यतः संसारहेतुः ज्ञानं मोक्षानु कूलमतोऽज्ञाने
न किञ्चिदित्यष्टमपि तत्त्वे भगवानुक्तवान् प्रश्नाभावेऽपि तस्य त
द्व्युत्पादनाभिमानादिस्माह अतश्च तत्त्वेतिवदन्ते किमिति सं
सारोवाप्यते तत्राह तत्त्वेति अध्यायादिः सप्तम्यर्थः वैराग्यमपि
किमिति गृह्यते तत्राह विरक्तस्येति इति वैराग्याय संसारवर्णा
नमिति शेषः नाशसम्भावनायैः हृत्तरूपकं वन्धहेतोर्दर्शयति
ऊर्ध्वमूलमिति कथं कालतः सूक्ष्मत्वं तदाह कारणात्वादितितदे
व कथं कार्यं पक्षया नियतप्रवृत्तिभावित्वादनादित्वादित्याह नित्य
त्वादिति सर्वव्यापित्वाद्योक्तकथं सम्भावयति महत्त्वाच्चेति ऊर्ध्वमु
च्छ्रितमुत्कृष्टमिति यावत् तस्य कूटस्थस्य कथं मूलत्व मित्या शं

क्वाह अथ केति स्मृतिमूलत्वेन श्रुतिमदाहरति श्रुतेष्वेति अर्थोऽसौ
 निरुद्धः शाखाश्च महदायायस्य सतथा प्रकृते संसारवदे पुरा
 णसम्प्रतिमाह पुराणोवेति अथ कृतमव्याकृतं तदेव मूलं तस्या
 त प्रभवने प्रभवोयस्य सतथा तस्यैव मूलस्याव्याकृतस्यानुग्रहादति
 दृढत्वादित्यतः सम्बर्द्धितः तस्य लौकिकवृत्तसाधर्म्यमाह बुद्धी
 त्यादिना हृत्तस्य हि शाखाः स्कन्धाद्भवन्ति संसारस्य च बुद्धेः सका
 शात्रानापरिणामाज्जायन्ते तेन बुद्धिरेव स्कन्धस्तन्मयस्तत्त्वचरो
 यं संसारतरुः इन्द्रियाणामन्तराणि विद्वाणि कोटराण्यस्य सत
 था महान्निभूतानि दृष्टिद्यादीनाकाशात्रानि विशालस्तम्बायस्य
 तथा आनीयत्वमपनीयत्वं ब्रह्मणाधिष्ठितो हृत्तो ब्रह्महृत्त
 थापि ज्ञाने विना क्लेशमशक्यतया सनातनः चिरन्तनः पतत्र ब्र
 ह्मणाः परस्मात्तनोवने वननीये सम्भजनीयमत्र हि ब्रह्म प्रतिष्ठि
 तं तस्य वृत्तस्य संसारस्य तदेव ब्रह्म सारभूतं अथवास्य ब्रह्म
 हृत्तस्यानवच्छिन्नस्य संसारमाह लस्य तदेतद्ब्रह्म वनमिव वने व
 ननीये सम्भजनीये न हि ब्रह्मातिरिक्तं संसारस्याप्यदमस्ति ब्र
 ह्मेवावियया संसारतीमभ्युपगमादित्यर्थः अहं ब्रह्मेति दृढत्वा
 नेनोक्तं संसारवृत्तं चित्त्वा प्रतिवन्धकाभावादात्मनिष्ठोभूत्वा पु
 नराहतिरहितं केवलं शास्तीत्याह पतदिति अथः शाखमित्येत
 द्वावष्टे महदिति आदिशब्देनेन्द्रियादिसंग्रहः संसारवृत्तस्यातिव
 च्छलत्वं प्रमाणमाह प्रादुरिति त्वाण्येति नोव्ययत्वं विरुद्धमित्या
 शङ्काह संसारंति तदेवोपपादयति अनादीति छादने रताण
 प्रावरणं वा कर्मकाण्डानि स्वर्गोत्पादोत्पादफलानि नानावि
 धार्थवादमुक्तानि संसारवृत्तं रतन्ति तत्रिष्टे दोषश्चाह एवन्ति तेन
 तानि चन्दसि पणनीयं भवन्तीत्यर्थः तदेव प्रपञ्चयति यथेति
 उक्तेर्ये हेतुमाह यमेति कर्मकाण्डानां वेदानामिति शेषः क
 र्मब्रह्माख्यसर्ववेदार्थस्य तत्त्वान्तर्भावमुपेत्य व्यावष्टे वेदार्थेति

स्वानिहत्त टीका ३

क्वाह अथ केति स्थितिमूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति श्रुतेष्वेति अर्थोच्यो
 निकृष्टः शाखाश्च महदायायस्य सतथा प्रकृते संसारहृदे पुरा
 णसम्पत्तिमाह पुराणोवेति अथ कृतमव्याकृतं तदेव मूलं तस्या
 त प्रभवने प्रभवोयस्य सतथा तस्यैव मूलस्याव्याकृतस्यानुग्रहादिति
 दृष्टत्वादित्यतः सम्बर्द्धितः तस्य लौकिकवृत्तसाधर्म्यमाह बुद्धी
 त्यादिना हृदस्य हि शाखाः स्कन्धाद्भवन्ति संसारस्य च बुद्धेः सका
 शात्रानापरिणामाज्जायन्ते तेन बुद्धिरेव स्कन्धस्तन्मयस्तत्त्वचरो
 यं संसारतरुः इन्द्रियाणामन्तराणी विद्वाणि कोटराण्यस्य सत
 था महान्निभूतानि दृष्टिद्यादीनां काशात्रानि विशाखस्तम्बायस्य
 तथा आनीयत्वमुपनीयत्वं ब्रह्माणाधिष्ठितो हृदो ब्रह्महृदस्त
 थापि ज्ञाने विना क्लेशमशक्यतया समातनः विरज्जनः पतञ्ज ब्र
 ह्मणः परस्यात्मनो वने वननीये सम्भजनीयमत्र हि ब्रह्म प्रतिष्ठि
 तं तस्य वृत्तस्य संसारस्य तदेव ब्रह्म सारभूतं अथवा स्य ब्रह्म
 हृदस्यानवच्छिन्नस्य संसारमात्रस्य तदेतद्ब्रह्म वनमिव वने व
 ननीये सम्भजनीये न हि ब्रह्मातिरिक्तं संसारस्याप्यदमस्ति ब्र
 ह्मैवाविद्यया संसारतीतभ्युपगमादित्यर्थः अहं ब्रह्मेति दृष्टत्वा
 नेनोक्तं संसारहृदोच्छित्वा प्रतिवन्धकाभावादात्मनिष्ठोभूत्वा पु
 नरासतिरहितं केवलं शास्तीत्याह पतदिति अथः शाखमित्येत
 द्वावष्टे महदिति आदिशब्देनेन्द्रियादिसंग्रहः संसारहृदस्यातिव
 च्छलत्वं प्रमाणमाह प्रादुरिति दाण्येति नोक्त्यत्वं विरुद्धमित्या
 शंक्वाह संसारति तदेवोपपादयति अनादीति छादने रताण
 मावरणं वा कर्मकाण्डानि स्वर्गोहावरोहफलानि नानावि
 धार्थवादयुक्तानि संसारहृदं रतानि तत्रिष्टे दोषन्वाहणवन्ति तेन
 तानि च्छेदंति यत्नीव भवन्तीत्यर्थः तदेव प्रपञ्चयति यथेति
 उक्तेर्ये हेतुमाह यमेति कर्मकाण्डानां वेदानामिति शेषः क
 र्मब्रह्माख्यसर्ववेदार्थस्य तत्त्वान्तर्भावमुपेत्य व्यावष्टे वेदार्थेति

स्वानिहृत टीका ३

श्री.
गी. टी.
प.

वैराग्येन विना ज्ञानेन च भक्तिरतः स्फुटं वैराग्योपस्कृतं ज्ञानमीशः पंच
दशोदिशत पूर्वाध्यायो ते मां च योऽभिचारेण भक्तियोगे ॥ १ ॥ सेवनं
त्यादिना परमेस्वरमेकांतमक्ता भजतः तत्प्रसादलब्धज्ञानेन ब्रह्म
भावो भवतीत्युक्तं न चैकांतमक्तिर्ज्ञानं चाविरक्तस्य संभवतीति श्रु
ष्टमर्जनेन वैराग्यपूर्वकं ज्ञानमुपदेष्टुं कामः प्रथमेनावतसाध
श्लोकाभ्यां संसारस्य स्वरूपं ब्रह्मरूपकालं कारेण वर्णितं श्रीभग
वानुवाच ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वमुत्तमं द्वाद्वादशरात्र्यां मूलकृष्टः पुरुषो
त्तमो मूलं यस्य तं अधरति ततोर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भा
दयो गच्छन्ते ते तत्र शाखा वशाखा यस्य तं विनश्चरत्वेन चः प्रभातप
र्यंतमपि न स्यात्सतीति विद्यासानहंत्वात् अथ त्वं प्राहुः प्रवाहं त्र
येणा विच्छेदादव्ययं प्राहुः ऊर्ध्वमूलो सर्वाङ्गावप्येषोऽस्य भूत
तनुरत्यायाः श्रुतयः छंदोसि वेदा यस्य पाणिनिधर्मोऽयं प्रतिष्ठा
दनदारेण ह्यायास्यानीयैः कर्मफलैः संसारब्रह्मस्य सर्वजीवाश्च य
णीयत्वापादनात्पाणिस्यानीया वेदा यस्य त्वमेवंभूतमस्य त्वं वेदस्यैव
वेदार्थवित् संसारब्रह्मस्य मूलमीश्वरः श्रीनारायणः ब्रह्मादयः त
द्देशाः शाखाः स्यानीयाः स च संसारब्रह्मो विनश्चरः प्रवाहं त्रयेणानि
त्यस्य वेदोक्तैः कर्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानिह वेदार्थः
अतएवं विद्वान्वेदविदिति त्वय्यने १

श्रीशाचभाष्य टीका १

यत्सर्वेषां लोकानामुपरिष्ठाहर्तृमानं सत्यलोके निवासाहिरण्यग
र्भातः करणाभिव्यक्तं सर्वस्य जगत् ॥ १ ॥ स्थितिं संहारहेतुभूत
मद्यत्तात्मके ब्रह्म ऊर्ध्वं कारणं यस्य सः ऊर्ध्वमूलः संसारब्रह्मो
हो अथ सत्यः सोऽन निष्ठतीति अथः शाखितस्मात्सत्यलोकांतश्च
यो भूतलोकांतर्वासी शाखमस्य त्वं प्राहुः पंडिताश्च व्ययमव्ययाना
मिने छंदोसि वेदाः पाणिनिशावरणरूपत्वात् सैमस्य त्वं त्वार्थ
सिनमस्य त्वं यस्तं वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः १

स ३४८

सत्ताजुनभाष्य टीका ४

तः

देवाध्यायेदेवदेवभूयोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं विशोध्य विशुद्ध
 स्थापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारस्य पुरुषस्यैव प्राकृतगुणसंगप्रवाह
 निमित्तो देवाध्याकारपरिणः प्रकृतिसंबन्धो नादिरित्युक्तं अने
 तरेवाध्याये पुरुषस्य कार्यकारणोभयावस्य प्रकृतिसंगमूलो
 भगवतैव कृत इत्युक्ता गुणसंगप्रकारेण विस्तरं प्रतिपाद्य गुण
 संगतिवृत्तिपूर्वकात्मयाथात्म्यावाभिन्नभगवद्वर्त्ममूलेभूते
 रदानीं भजनीयस्य भगवतः क्षराक्षरात्मकवहसुक्तविभूति म
 नोविभूतिभूतानक्षराक्षरपुरुषद्वयानि निखिलहेयप्रत्यनीक
 कल्याणोक्तानतयात्यंतोत्कर्षरूपेण विसृज्यतां यस्य पुरुषो न
 मत्वे च वक्तुमारभते तत्र तावदसंगत्रयशस्त्रिभेदादरा
 ख्यविभूतिवर्कं छेद्य रूपवंधाकारेण विततमवितरिणाम
 विशेषमस्य ह्युक्ताकारं कल्पयन् श्रीभगवानवाव ऊर्ध्वमूल
 मिति पेंसाराख्यमस्य मूर्धमूलमधः शाखमव्ययं वाङ्मयं
 तयः ऊर्ध्वमूलोऽवीकृशाखः साग्रस्यः सनातनः ऊर्ध्वमूलमंवा
 कृशाखं हतयो वेदं प्रतीत्याद्याः सर्वलोकोपरिनिविष्टं वतसं
 खादित्वेन तस्य ऊर्ध्वमूलत्वं स्थितीनिवासिसकलनरपशुसग
 पादिभूमिकीदृशं तस्य आवराततपायः शाखत्वं सम्यक्ज्ञानो
 दयात्प्राक्तप्रवाह रूपेणाच्छेद्यत्वेनाव्ययत्वं यस्य चास्य स्य छेदो
 सिपार्णायाङ्गः छेदोऽसि श्रुतयः वायव्येऽथेतमालभेत भूतिका
 मः पेंडाग्रमेकादशकपाले निर्वयेत प्रजाकाम इत्यादिश्रुतिप्र
 तिपादितैः काम्यकर्मभिर्वहेतेयः संसारहृत् इति छेदोऽस्येव य
 णानिपत्रैर्हि हृत्तोवर्द्धते यस्तमेवं भूतमस्य वेदसंवेदवितरवे
 दो हि संसारहृत्स्य छेदोपायं वेदति छेद्यस्य स्वरूपज्ञानं छेदनो
 पायज्ञानोपयोगी वेदविदित्युच्यते १

अग्निनवग्रहसंस्कृत टीका ६

सप्तमं १

॥

परमार्थप्रपा टीका ७

श्री.
गी. टी.
प.

पूर्वाध्यापानेमां च यो व्यभिचारेत्यादिना मामीश्वरमेकांतमक्तामजत।
स्तदनप्रहलवज्ञानेन गणात्रयविस्तोरेण महागवलीभावोभव
तीत्यक्तं तत्र न हि विषयिणो वैराग्यमेतरेणैकांतमक्तिरुदेत्यतो
वि. गणात्रयविविक्तस्वारात्मकस्य लप्रपंचस्य हृदहृष्टोतेन कुटारवदे
राग्यनाशयत्वं दर्शयन् अथर्वोपनिषत्कं संसारहृत्साधं श्लोकह
येन रूपकालंकारेण वर्णयन् भगवानाह ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वः
अत्फल्गुः क्षराक्षरातीतः पुरुषो मूलकारणस्य अर्थोर्वाची
नाः कार्योपाधपोहिरण्यगर्भप्रभृतयः शारवायस्य तस्य प्रवोयो
तरकालेन तिष्ठतीत्यस्तमाहः प्रवोयो सः साध्यत्वाद्वयं प्र
वाहरूपेण विरकालावस्थापि अथ हृत्साधम्यं हं हं दंसीति मा.
यस्य प्रपंचहृत्साधं दंसीवेदाः पणानि प्रहति मार्गेण धर्मार्थं
प्रतिपादकानि व्यापास्थानीयानि भवंति तदनवर्तिनामापात
रमणीयत्वेन विश्रामजनकत्वात् एवं यः पुरुषस्तमसाध्यं वेद
समवेदवित् अयमर्थः वेदेतावदपक्रमे मंत्रात्मकविभागेन
विषयेष्विण फलप्रलोभनेन प्रपंचहृत्साधप्रशंसने कृतं उपसं
हारे तूषनिषद्भिभागेन मुमुक्षुणां वैराग्योपदेशोक्तस्य उः स्वरूप
त्वेनोपरमः प्रशंसितोक्तोति वेदविरिष्यनेन वेदनास्य रंशरतिस
चितं यदा अनेन श्लोकेन स्थूलप्रपंचरूपः शिरः पाणादिलत
णः पुरुषविधस्थूलशरीररूपो विराट् हृत्साधत्वेन वर्णयते सच लो
किकहृत्साधयोर्मूलोर्ध्वशाखोनाति किं नृधर्ममूलमथः शारवं
ला. प्राज्ञः ऊर्ध्वमूमादिकारणो सूक्ष्मदेहपोहिरण्यगर्भाख्यस्य अ
थोर्ध्वं द्वादिवोत्यतिहेतवो हस्तपादादिरूपाः शाखायस्य पक्षे ग
य. णप्रहतां ह्यविषयप्रवालां रंशे प्रोक्तं अतः हं दंसीवासनाप
वे संसारतरोः पणानि श्रद्धादनस्थानीयानि उः स्वरूपे पिसं
सारतरुः फलवासनाभिः सविरूपरवावभासनरूपः अति
ग. रपि अर्वाविलश्च मसज्ज्ध्वं यस्तस्मिन् शोनिविहितं विचरूपं
तस्यासनकषयः सप्रतीरेव गहमीव स्थाणासंविदानेति भाष्यं

तस्य विराजस्य मसः शिरोदेशः ऊर्ध्ववयः उर्ध्ववयः वर्तलः अर्वाग
 थो विलंकं हरे भं वस्यतस्मिन् शिरोदेशे विस्तरूपं हिरण्यगर्भाद्या
 नेतस्य प्रतिमा अस्ति तस्य नाम महयश इति श्रुतेः यशः परमात्मस्य
 रूपं निगूढं तेषां स्थापितमस्तीत्यत्र प्रमाणमाह तस्येति तस्य ती
 रे समीपे समर्षपः आसते तेषां निगूढं निगूढं व्यापारं कुर्वन्ति ते समर्ष
 यः तानेन्द्रियाणि देने त्रेहौ श्रुती देनासे सममीरसनेति तत्र वाग्य
 यो समीकर्मैन्द्रियेषां प्रवर्तकः स ब्रह्मा तस्मिन् पीयेत तस्य काशेन प
 वर्तनरतिर्यथः तदेवाह ब्रह्मणोति किं भूता वाक् ब्रह्मणा कृत्वा
 त्वोस विद्वानासंवदेती तथार्थवत्त्वीश्वरुधर्मलमवाकशावपको
 सत्यः सनातनः तदेव श्रुतं ब्रह्म तदेवास्मत्सम्यक्ते तस्मिन् लो
 काः श्रिताः सर्वे तदनाद्येति कथ्येनैति अत्र श्रुतं शवलं ब्रह्म तदुत
 न कश्चन अत्यति अतिलं स्यात् न गच्छति तदंततपवतिष्ठति शेषं प्रा
 व्याख्यातं १

वननाली टीका ८

संसारपादपोनादिदृष्टेयं श्रुतात्मना तच्छेदनं स्वमाहात्म्यं च
 च दश उच्यते पूर्वाध्यायसंसारवीजद्वयं यणत्रयमुक्तमत्र सम
 यं सारमुक्ता तदस्येयं प्रतिपाद्यतं तदस्य साधनं सख्यो ध्याय
 प्रपंचयति पंचदशमां च यो व्याभिचारेणोत्पन्नेन स्वभजनेन स्पृष्टा
 तिरुमहेतुनोक्ता तत्कथं मनुष्या साम्यतया हृदयमानस्येतादृशमा
 हात्म्यमिति मतांशो कानि राकराणामनयसाधारणं स्वमाहात्म्यं व
 दति तत्रादौ जगतो हृत्साम्यमाह ऊर्ध्वं तिरुहो निविलुचिदवि
 त्प्रकृति त्रिगुणमूलानियम्यतमूर्ध्वं तलं त्रयः शारव विष्णु इ
 पेक्षया यो निरुद्धं ब्रह्मादिवेत्तनं महदायुवेत्तनं वशात्वाय स्यात्
 शोषेकप्रकारेण न स्यात् सतीतस्य स्य अत्राप्यवचोचलेन स्थिते
 वासस्य सदा जन्मादिविकारो येन मित्यर्थः तथापि प्रवाहरूपे
 ण तत्कालानुसारेण कालत्रयेण सीर्णं ह अथ यमिति ऊर्ध्वं
 त्वोर्वाकृशावपयो सत्यः सनातन इत्याद्याः श्रुतयः प्राहुः अथ

श्री.
गी. टी.
प.

कमलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोदितः बुद्धिस्कंधमयश्चैवरेदियोतरकोट
१: महाभूतविशाखविषयैः पत्रोक्तयाधर्मसुषुप्तसखदुः ^{५मी}
खफलोदयः आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवत्सत्तातनः एतद्ब्रह्म
वनंचैव ब्रह्माचरति सादिवत् एतच्छित्वाचभित्वाचज्ञानेन परमा
सिना ततश्चात्मगतिंप्राप्य तस्मात्प्रवर्तते पुनरित्यायाः स्मृतयश्च
अव्यक्तो हरिर्मूलं यस्य स तस्याव्यक्तस्यानुग्रहादनिहृद्भाउत्थितः
संवर्द्धितः हृदस्य हि शाखाः स्कंधाज्जुड्वंतिसंसारस्य च बुद्धेः सका
शानानाविधाः परिणामाविभवंति तेन साधर्म्येण बुद्धिरेव स्कंधा
स्तस्य च रोये बुद्धिरत्र महत्तत्त्वमंदिताणामंतराणां छिद्राणो वक्तो
दराणि यस्य स महोतिभूताया काशादीनि विविधाः शाखा यस्य वि
शाखस्तं भोग्येति वा आजीव्य उपजीव्यः परंब्रह्मणा धिहितो ब्रह्मो
ब्रह्मवत्तः भगवत्ज्ञाने विना छेदुमशक्यतया सनातनः एतद्ब्रह्म
वनंचैव ब्रह्मणो भोग्यं ब्रह्मणो धीनंच परंब्रह्मसादिवदावच
नितत्वेन तत्कृतेन लिप्यते एतद्ब्रह्म वनंचित्वा भित्वा वैराग्याख्येन
खेदेन निःशेषं चित्तेत्यर्थः ब्रह्मगतिं ब्रह्मज्ञाने प्राप्य पुनर्न वने
तइत्यर्थः अत्र च गंगात्वरंगानुष्मानोत्तंगतनीरतिर्यप्रियतिन
महोत्तममूलितं मारुतेन मस्यत्यस्य पमानीकृत्य जीवंतमियं रूपं ^क
कल्पनेति द्रष्टव्यं तेन नोर्हमूलायः शाखत्वाच्च न पयतिः यस्य
हृदस्य ज्ञेयं सिद्धादनात्तत्त्ववस्तुशवरणात् संसारवदंतराणा
दाकर्मकांशानि अरण्यः सामानिधर्माधर्मतद्देतफलप्रकाश
नार्थत्वात्तेषां यस्तथाख्यातं वेदसंवेदविन् संसारवत्सत्त्वा
चैराग्यपूर्वकं भगवद्दारायनेनोत्पन्नं यदप्यनेनोत्पन्नं
गवदपरोक्षेण हृदं चित्तामक्तिप्राप्त्यादिति हि सर्ववेदार्थसं
यो वेदस्यैव सर्ववेदार्थविदिति भावः १

महान

जन्मवैजयन्ती टीका

संसारवत्सत्त्वाच्चैराग्यं जीवोऽशमममायतः दारादोत्रमश्नाहमि

निपेक्षदशे स्मृतम् त्रयोदशे प्रतिपुरुषयोरीश्वरस्य च स्वचूपाया
 शाक्तं । तयोस्तेन चाभिन्नाभिन्नसंवेधरूपं यथार्थकृतानं प्रतिपा
 दयिषुहानवच्छिन्नज्ञानैकाकारस्येश्वराभूतस्य पुरुषस्याना
 दिप्रकृतिसंवेधकृतसंसारवेधइत्युक्तञ्च तद्देशे पुरुषस्यानादि
 कर्मवासनानुगुणानभगवत्संकल्पेन प्राकृतगुणसंग्रहः पुन
 श्च तस्य गुणस्वरूपं यथात्मज्ञानेन भगवद्भक्तिपीरस्केन स्वस्व
 रूपप्राप्तौ सत्यां भगवत्स्वरूपमाश्रित्य तत्रैव स्थितित्वमुक्तमथ
 दानीं पंचदशे पूर्वोक्तज्ञानस्थिरकरं प्राकृतविषये वैराग्यं पुरुष
 स्य भूतनीयं भगवद्देशत्वं भगवत्सोभाभ्यां दाराभ्यां पुरुषा
 भ्यामुत्तमत्वं वर्णिते तत्र तावत्याकृतसत्त्वादिगुणसंग्रहविरचितस्य
 संसारस्य गुणसंग्रहं यथैराग्यशस्त्रेणैव छेद्यत्वात्संसारं हृत्
 रूपकत्वेन वैराग्यं च शस्त्ररूपकत्वेन वैराग्यनिरूपयन् यथार्थसार
 थिर्भगवानुवाच त्रिभिः ऊर्द्धमूलमिति पंचेतना चैतनात्मकं सं
 साराख्यमस्य त्वं सोनादौ भविष्यत्काले तिष्ठतीति श्रुत्यः श्रुत्वा
 सोऽस्य त्वं सोऽस्य ब्रह्मात्मकं श्रुत्वा त्वं श्रुतेः श्रुत्वा रोवासदे
 वश्च अक्षराणामकारोऽस्मीत्यदि स्मृतेः श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः श्रुतेः
 वै हृदाणां मित्युक्तत्वात् श्रुतयः प्रादुः प्रकर्षेण सनातनत्वेन ब्रु
 वंति ताश्च ऊर्द्धमूलो वीरुणा तपयोः श्रुत्यः सनातनः ऊर्द्धमूलम
 वां क्रुशां विहृदयो वेदसंप्रतीत्यादिकाः कीदृशं ऊर्द्धमूलं ऊर्द्धमूलं
 परिसमलोके प्रधानवीजोऽस्य प्रथमपुरुषो ह रूपमहत्तत्त्वात्मकं च
 तमैव रूपं मूलं यस्य तथा तम् पुनः अधः शाखमधः सत्यलोका
 र्वाचीनेषु स्वर्गेषु मूलोकेषु देवादिगंधर्वकिन्नरासरयदरा
 दसमनुष्यापशुपाक्षीकीटपतंगस्यां तत्तत्पुणानादि प्रसृतत्वाद्धा
 त्वाय सतं पुनरव्ययं प्रवाहरूपेण तस्मीदृशं चतुर्वर्गं फलाश्रय
 त्वाद् अत्यमुत्तमं हृदं तादृशं विवेकज्ञानेन विनामये दनाशका
 मित्यर्थः यस्य संसाररूपस्यास्य हृदस्य हृदं तादृशं वायव्यं तमा

श्री.
गी टी.
प.

लभेत भूमिकामः पेंशानयेकादशकपालं निर्वपेत् तज्जाकाम इत्यादी
निकायकर्मप्रतिप्रादकानि श्रुतिवाक्यानि पाणिनिवाक्यानि यत्तन्नि
नर्तयन्त्यान्त्रप्राणिप्राङ्ः पत्रैस्तुर्वर्द्धते शोभते च यईदृशो तम
स्य वैदजातातिस्ते दत्तिसवेदवित् वेदो हि संसार हृदास्य दो
दनोपाधं वदति अतस्तहितच्छेयस्य हृदास्य स्वरूपस्य ज्ञानं छेदो
पापं ज्ञानोपायं च ज्ञातातीत्यभिप्रायः १

मञ्जुसूदनी टीका १०

पूर्वाध्याये भगवता संसारबंधहेतुन गुणान्वयात् प्रायतेषामस्य
येन ब्रह्मभावो मोक्षो मद्भजनेन लभ्यते इत्यंशः मां च यो व्याभिचा
रेण भक्तियोगेन सेवते स गुणात्समनीयेतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते
इति तत्र मनुष्यस्य तव कथं भक्तियोगेन ब्रह्मभाव इत्याशंकायां
स्वस्य ब्रह्मरूपताज्ञापनाय सूत्रभूतो यं श्लोको भगवतोक्तः ब्र
ह्मणो हि प्रतिष्ठाहमस्मत्तस्यावयस्य च शाश्वतस्य च धर्मस्य स
त्त्वैकान्तिकस्य चेत्यस्य सूत्रस्य हति स्थानीयः अयं पंचदशो ध्या
य आरभ्यते भगवतः श्रीकृष्णस्य हितत्वे ज्ञात्वा तत्त्वमभजतेन स गु
णातीता स न ब्रह्मभावे कथं मानुषालोकरति तत्र ब्रह्मणो हि प्रति
ष्ठाहमित्यादिना भगवद्वचनमाकर्ण्य मम तुल्यो मनुष्यो यं कथं
मेवं वदतीति विषया विष्टमप्रतिभया ह्यजया च किंचिदपि प्रह
मशक्नुवंत मर्जनमालत्पक्षपासस्वरूपं विवक्षुः श्रीभगवान्
वाच तत्र विरक्तस्यैव संसाराद्भगवज्जन्तत्ताने धिकारो नायथेति
पूर्वाध्यायोक्तं परमेश्वराधीनप्रकृतिपुरुषसंयोगकार्यं संसारे
हृदा रूपकत्वनया वर्णयति वैराग्याय प्रस्तुतं गुणातीतोपाय
त्वाजस्य दुर्ध्रुवत्वं मूलं कारणं स्वप्रकाशपरमानंदरूप
त्वेन नित्यत्वेन च ब्रह्म अथवा दुर्ध्रुवं सर्वसंसारवाधेण वाधितं
सर्वसंसारमाधिष्ठानं ब्रह्म तदेव मायया मूलमस्येति दुर्ध्रु
मूलं अथ इत्यर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भाद्यादृशेते

तेनानादिकप्रसृतत्वात्तात्वावशात्तावशात्प्रस्येत्यथः शाखा
शुविनाशितेन नष्टोपि स्याता इति विश्वासानर्हं अस्त्यं मा
यामयं संसारवृत्तमवयमनाद्यंतदेहादिसंतानाश्रयमा
संज्ञानमंतर्रेणानुक्तेयमनंतमवयमाहुः कृतयः स्मृत
यश्च कृतयस्तावत् ऊर्ध्वमूलोर्वाकशाखपवोश्चत्यः सना
तन इत्याद्याः कटवल्लीशुपटिताः अवाचो निष्कष्टः का
र्योपाधयो महदहंकारतन्मात्रादयो वा शाखाः अस्त्यं वा
कशाध इत्यथः शाखपदसमानार्थं सनातन इत्यवयव
दसमानार्थं स्मृतयश्च अवक्तृमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्र
होत्थितः बुद्धिस्कंदमयश्चेव इंद्रियोतरकोटरः महाभू
तविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा धर्मधर्मसुषुप्तश्च
खड्गः खफलोदयः आजीवः सर्वभूतानो ब्रह्मवृत्तः स
नातनः एतद्ब्रह्मवर्तनं चैव ब्रह्माचरतिसाक्षिवत् एतस्मि
न्वाचभित्वाचज्ञानेन परमासिना ततश्चात्मगतिं प्राप्य
तस्मात्तावर्तते पुनरित्यादयः अवक्तृमया कृतं मायो
पाधिकं ब्रह्मतदेवं मूलकारणं तस्मात्प्रभवो यस्य सत
था तस्यैव मूलस्यावक्तृस्यानुग्रहादतिदृढत्वात्तात्थि
तः संबर्धितः वृत्त्यस्य हि शाखाः स्कंधा उद्भवन्ति संसार
स्य च बुद्धेः सकाशात्तानाविधाः परिणामा भवेति तेन
साधर्म्येण बुद्धिरेव स्कंधस्तन्मयस्तत्प्रचरो ये इंद्रिया
णामंतराणि सिद्धाण्येव कोटराणि यस्य स तथा मा
होति भूतान्याकाशादीनि पृथिव्यां नानि विविधाः शा
खास्तस्य विशाखः संभो यस्येति वा आजीवः उपजी
व्यः ब्रह्मणा परमात्मना धिष्ठितो वृत्तो ब्रह्मवृत्तः आ
त्मज्ञानं विना स्तत्र मशक्यतया सनातनः एतद्ब्रह्म

गी.
टी.
पं.

वनमस्य ब्रह्मणो जीवरूपस्य भोगं वननीयं संभजनीयमिति वनं
ब्रह्मसातिवदाचरति न तपतत्कृतेन लिप्यते इत्यर्थः एतद्ब्रह्म
वनं संसारवृत्तात्मकं क्षित्वा च भित्त्वा च अहं ब्रह्मास्मीत्यतिदृढ
ज्ञानवद्वेन समूलं निष्कृतेत्यर्थः आत्मरूपं गतिं प्राप्य तस्मा
दात्मरूपो न्मोक्षावर्तते इत्यर्थः स्पष्टमितरन् अत्र च गंगातरे
गज उद्यमानो त्वं गततीरतिर्येद्विपत्तिमर्थो न हलितं मारुतेन म
होतमस्य उपमानीकृत्य जीवन्मियं रूपककल्पनेति दृष्ट
व्यं तेन नोर्ध्वमूलत्वाद्यः शाखत्वाद्यनुपपत्तिः यस्य मायामय
स्यास्य स्य च्छेदो सिद्धादना जत्ववस्तु प्रावरणात् संसारवृत्त
रक्षरणाद्वा कर्मकांडानि ऋग्यजुः साम लक्षणा निपाणीनी
वपणीनि यथा वृत्तस्य परिवर्त्तणार्थानि पाणीनि भवन्ति त
था संसारवृत्तस्य परिवर्त्तणार्थानि कर्मकांडानि धर्मा धर्मतेज
तु फलप्रकाशनार्थत्वात्तेषां यस्तं यथा व्याख्याते समूलं संसार
वृत्तं मयामयमस्य वेदजानाति स वेदवित् कर्म ब्रह्माख्ये वे
दार्थवित्सपदेत्यर्थः संसारवृत्तस्य हि मूलं ब्रह्म हिरण्यगर्भा
दयस्य जीवः शाखास्थानीयः स च संसारवृत्तस्य रूपेण विनेष
रः प्रवाहरूपेण चानेतः सर्ववेदोक्तैः कर्मभिः सेव्यते ब्रह्मज्ञा
नेन च क्षिप्त इत्येतावानेव हि वेदार्थः यच्च वेदार्थवित्सपदः

सर्वविदिति समूलवृत्त

ज्ञानं स्तोति स वे

दविदिति १ ॥

ब्रह्मविद्यासामयेष्टनरसमूलैरुपचिन्तयितुं कलैर्दुःखाकारैर्निविडमजरं भ्रान्तिवज्रं लं दुर्मे सं
साराख्यं विषमगतिमुद्धृतमुचि

रात्रं तन्मायया दात्रेति रत्नं दिनं नौमितमजं हरेमायाकार्यं च
रमचरमश्चावचमिदं महामायाशक्ततरमपितदध्यस्तमावि
ले चिदानंदेयस्मिन् रमपुरुषे ब्रह्मणि विभो नमीशाने क्लृप्तं
श्रुतिरुदयमीडेन वरते पूर्वाध्यायगुणान्वयहेतून् नृत्ताहरिः
पुनः तेभ्यस्तत्त्वधिया मोक्षं सामद्रव्येति वावदत् १ भगवन्नन्व
वित्ताने विरक्तस्याधिकारतः नात्यस्येत्सर्जनं प्राह निमितीकृत्य
केशवः ४ सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलं ज्ञानफलं विदो ईशायतमतः
सर्वैरुपास्यो भगवान् हरिः मां च यो व्यभिचारेणोत्पन्नः संप्रोक्तवान्
यं मद्भक्त्या प्राप्तं वित्तानां गुणातीताः परंपदे ६ प्रयोतीति हरिः
प्रोच्य सम्यग्ज्ञानैकसाधनं वैराग्येन तत्समुत्पत्तिः सारासारविवेचना
त् ७ अतस्तदर्थं संसारस्वरूपं वस्तुवाच्यं विवक्ष्यं हृदयेण संसा
रं वर्णयत्यजः ८ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठेति श्लोकः सूत्रात्मकस्मृतः ह
निष्पत्तीय पतस्याध्यायप्रारम्भेनेषुना ९ सर्वभूतहिते चित्वादिशो
षादं नृनप्रियः अष्टष्टोपि स्वयं प्राह भगवान् आत्मानं पतिः १० वैरा
ग्यं तत्त्ववित्तानसाधनं पुष्कलं मतं संसारद्वयनागारात्समुत्तोरि
ति वीक्ष्य च ११ तस्मिन् वैराग्यं भूतान्तररूपकमादितः उत्कृष्टं का
राणां ब्रह्मस्वप्रकाशं चिदहं १२ यदोद्धं सर्वसंसारबाधेऽपि यदवा
धितं मायया सर्वसंसारभूमाधिष्ठानमहं १३ ब्रह्ममूलं तदेवासे
मूर्द्धं मूलस्तमीदृशं अथो हिरण्यगर्भायाश्चर्वाचीनाऽप्यधयः १४
सर्वतः प्रसृतत्वानेनावा इव यतोऽस्यते आशुनाशितयात्पतवि
श्वासानर्हभावतः १५ स्यापि प्रभातपर्यंतं स्यात्तं योगेन चाहं यं
मायामयं तमश्वात्संसारतरुमव्ययं १६ अनाद्यं तदेहादिसंता
नाश्रयमानं तत्त्वज्ञानं विनोद्धेयाभावाद्ब्रह्ममव्ययं १७ उद्धं मू
लोवाकृशाखपक्षोच्चत्यः सनातनः इत्याद्याः श्रुतयस्तद्वत्सरन
योपि सहस्रशः १८ अत्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोऽप्यितः
बुद्धिस्त्वयमयश्चैव रं दियोन्तरकोटरः १९ महाभूतविशाखश्च

ग१

दा१

श्री.
गी. टी.
प.

विषयेः पत्रवोस्तथा धर्माधर्मसप्रपञ्चसखडः खफलोदयः १
आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्महृत् सनातनः पतद्ब्रह्मवने चैतद्ब्रह्मा
चरतिसादिवत् ११ पतद्वित्वाच भित्वावत्तानेन परमासिना त
तस्यात्मगतिं प्राप्य तस्मात्तावर्तते पुनः १२ मायोपाधिकमव्यक्तं सू
लेतस्मात्समुद्भवः यस्य संसारहृत्स्योर्ध्वार्थः स्तयः स्तताः १३
हृत्तरूपकवित्वासे उपमेयं विवदिता श्रीमद्भगवत्तरे मेयं त्रयमान
स्तर्हर्महान् १४ तत्तीरे स्तत्र तेत्यंतवा पुनोन्मूलितो वलान् त्रियं
पतितो जीव नशाखापत्रादिभिर्हतः तमेवोपमानो कृत्या सत्यं जी
वंतमदाते पुराणो वक्त्रौ गीता वियं रूपककल्पना १५ तेनोद्भू
मूलभावादेर्नानुपपत्तिरएवपि यस्य मायामयस्या स्या स्याच्चा
दनातरोः १६ तत्प्रवाहरणाय ह्यसंसारतरुदण्डात् छेदं सिकर्म
कांशानि पणानीव भवन्ति वै १७ यथा हृत्स्य पणानि रत्नानां
निसंस्तुत तथा संसारहृत्स्य कर्मकांशानि सर्वतः १८ अरण्यः सा
मरूपाणी रत्नानां निसंत्यापि धर्माधर्मादितहेतुफलभासक
तायतः १९ छेदसामान्ति तस्मात्तत्पणानि तत्र दर्शितं मायामयं तम
स्यं यथा व्याख्यातमेव यः २० समूलमभिजावाति शास्वतो गुरुतः
स्वतः कर्मब्रह्मात्मवेदार्थं वित्तपवाति वेदविन मूलं संसारहृ
त्स्य शुद्धं ब्रह्मस्वमायया शाखाहिरण्यगभीयानीवाः संतिसह
स्रशः सवसंसारहृत्तो सित्स्वरूपेण विनश्वरः प्रवाह्यरूपेण तथा
नाघनेन नयाव्ययः २१ वेदोक्तैः कर्मभिर्तीवैः सेव्यते सवसर्वदा
व्यिद्यते ब्रह्मवो धेनसादात्कारात्मना सव २२ इत्येतावां हि वेदा
र्थः संदृहीतो यथा र्थतः न संसारतरो रस्मात्समूलादागमार्थतः
२३ ते यो एमात्रोपमो सित्स्वरूपेण विनश्वरः समूलं वेति संसार
हृत्तयः सव वेदविन २४ यद्यवेदार्थं वित्वातः सपवास्तीह सर्वतित
इत्येसमूलहृत्स्य तानेत्तोति हरिः स्वयं १

नीलकंठी टीका १२

पूर्वाध्यायान्ते सुखस्यैकांतिकस्य प्रतिष्ठापराकाशाहमित्युक्तं तत्र कि
 लक्षणं तत्सर्वं केन वा आहतं केन वा साधनेनास्माद्वरणाभंगः केन
 बाधिका रिणतस्याप्यमित्यादिवर्णयितुं पंचदशोऽध्याय आरभ्यते
 ऊर्ध्वमूलमिति आनंद्यादेव त्वलिमानिभूतानि जायंते इति श्रुति
 प्रसिद्धं मानुषानेदमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणा विहङ्गानेदसोपानपे
 केरुपरिस्थितं परमानंदं हयं वस्तु ऊर्ध्वं तदेव मूलं मूलकारणम
 ससंसारस्य सतमूर्ध्वमूलं अथः शाखं ऊर्ध्वं दधोऽधः सोपान
 स्थानीयाः शाखा इव शाखाः अथ कर्महृदहंकारपंचतन्मात्राषोड
 शविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजापति सरंगं यवांसरनरतिर्यकं
 स्यावररूपायस्य सोऽधः शाखस्तं न चोपि स्यात्तं योग्यमनृतत्वाद
 स्यस्य संसारहृदं तथापि अथ यं मूलानां अनाद्यनेतं प्राज्ञैर्वेदाः ऊ
 र्ध्वमूलोऽवाक्शाखपक्षोऽस्य सनातन इत्यादयः छंदोऽसि वेदा
 स्तदुपलक्षिता यत्तादयः तपवपर्णासंचातवत्शोभाहेतवो यस्य
 तरोस्तमस्य यो वेदमिच्छात्वेन स पंचवेदवितविदितवेचरस्य
 र्थः अत्रास्य रूपकेण संसारो वर्ण्यते २

निर्गर्ह

आनंदीटीका ११

पूर्वाध्यायान्ते ऐकांतिकस्य सुखस्य प्रतिष्ठाहमित्युक्तं तत्स
 र्वं संसारोच्छेदादेव सुलभमिति तदुच्छेदाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगा
 त्मके संसारस्य हृदतामारोपयन् श्रीभगवानुवाच उज्जि
 हीने प्रथममेवोक्तं कृतिकाले प्रेरिता विम्वकरणा ये निवृत्त्य
 मायरापररूपा पुरुषप्रकृति संज्ञा पारमेस्वरी शक्तिः प्रधान
 तत्त्वमूलं यस्य तम् तथाऽधः प्रकृतेरकीचीना शाखाः शोतेषु
 ष्यपत्रादिकमत्रेति व्युत्पत्त्या प्रसवधर्मिणः मरुदादयः सम
 प्रकृतिविकृतयो यस्य तम् अस्य नमस्य सिद्धीति व्युत्पत्त्यपेक्ष
 यातानां तेन परिणामात्सविकारं संसारपर्यायं सर्गं अथ यं व्ययः प्र

श्री.
गी.टी.
पं

तिनिवर्तनं तद्दीनं सदा संसराणीलंकपिलादयश्चाहुः यस्य संसारा
स्यस्यस्यं दंसि वेदाः तत्ताथ्यवसायलक्षणयाथमीथर्मज्ञानाज्ञा
नविरागाविरागौ श्रयानैश्रय्यरूपाः सद्वत्त्वपर्यायाः बुद्धेः धर्माः
पञ्चाणिषष्ठफलरूपाणां विषयाणां कारणानि भोगस्यानानि च
भवंति तमीदृशं संसारास्यस्ययो वेदस्य वेदार्थविदित्यर्थः १

रामकंटीटीका १४

पवंत्रयोदशाध्याये स्मृतदृष्ट्याभूतप्रकृतेर्मोक्षः परशामिहेतवे
नेहः चतुर्दशेन तस्मिन् दृष्ट्यागुणपरमार्थायास्तस्यास्तदतिक्र
मेण विशेषतो ब्रह्मभावशामिरूपदिष्टा इदानीं भुवनसंज्ञानभा
वेन परिणतायास्तस्यानिर्मोक्षप्रतिपादनक्रमेणापुनरावृत्ति
पदशामिप्रतिपादयितुं भगवानुवाच प्रतिपाद्यमानविशेषणसा
धर्मादस्य हताथ्यवसायेन नानाभुवनसंज्ञानत्रयः संसारप्र
पंचो विवक्षितः तमस्यस्यमेवंविधमाहुः परावरदृष्टारः कथयं
ति कीदृशमूर्धमूलं वरुणप्रपंचस्यापि भुवनसंज्ञानस्य केवलं
भोगभूमिकर्मभूमिभेदेन संयत्तादिप्रकारेण सति भोगभूमिरूपो
भागकर्मभूमिभेदेनोक्तः भोगसफलताफलस्य च प्राधान्यान्मूल
शब्देन चाविद्यादिक्लेशजालमुक्तम् तस्मिन् हि सति भोगभूमात्म
नादेव ज्ञानप्रतिप्रकृतिर्विपरिणामते अन्यश्च कीदृशं तमथः प्रा
खं अथः शब्देन कर्मभूमात्मको भागउच्यते तेन पुनरावृत्त्याधि
करणत्वादयो विषयतेनोक्तः कर्मभूमयपवणात्वाः इत्यमथः
प्रात्वायस्यंततथाविधं यतः सत्संज्ञे शेषेषु भाष्यभोगाधिक
रणभूतेभ्यो भुवनेभ्यः क्षेत्रज्ञानां पुनः कर्मभूमौ निपतनमवश
मेव स्थितं यदुक्तं आब्रह्मभुवनालोकाः पुनरावर्तिनोर्जने नि अ
न्यश्च कीदृशमव्ययमनजन्तात्परमेष्ठरमायावभासितानां क्षेत्र
ज्ञानां गमागमानिहनेः तान्प्रति तथास्य परिणामतः प्रवाहनिव

तेनाविद्यमानययत्तं अयञ्चकीदृशं यस्मिन् कदासि वेदाः पर्याय
 ज्ञानि विमुक्तं भवति वेदसमुद्भवत्वात् नानि तानि कर्माणि कुतः
 शब्देनोक्तानि तावदेव तादृकपरिणामावधिभूतत्वात् पर्यायेनाथव
 सिद्धान्तस्य तमेवंविधमेतन्नेषां प्रभवत्रयीनियमितकर्मफ
 लभूतभोगाधिकरणत्वेन भुवनसंज्ञानरूपमूर्धमूलत्वादिना सा
 दृश्यादस्यत्यन्तयो वेदवेद्यत्वेन वेदरूपादिति रिक्तं ज्ञानानि सवेदार्थ
 वित् नतयस्तस्मिन्मतादिग्रहेण निमग्नमना इत्यर्थः

॥ १ ॥

संस्कृतटीका १५

जे एवं त्रयोदशोऽध्याये सङ्गृह्यवाच्यं सविस्तरमुपार्णं तदवांतरदशाभू
 तां सिद्धभूमिकां च चतुर्दशोऽध्याये व्याख्याय अथ नाम सङ्गृह्यवाच्यं त
 रभूतमैश्वरं रूपमत्रैव देहेऽपासनाय प्रत्यभिज्ञानाय च प्रतिपादयि
 तं पुरुषोत्तमयोगाख्यः पंचदशोऽध्याय आरभ्यते तत्रैश्वरस्यास्यत्येन
 सहस्रकृतिषु प्रसिद्धेन रूपकालंकारेण तदैतं रूपवर्णयितुं श्रीभग
 वानुवाच ऊर्ध्वसर्वोक्तं मन्त्रमंत्रलाखं मूलं यस्मिन् तन्म तथायः शा
 खमथः स्वस्वरूपानि कृष्टाः शाखा नीवा यस्मिन् ईश्वरो यदयानीवा
 नां परतंत्रतया परिच्छिन्नतया विनाशयोगितया च निरुद्धत्वात् अथ
 यं नित्यं सत्यं व्यापकतया स्मृतया चास्य मीश्वरं प्राहुः श्रुतयः
 तथा च श्रुतिः ऊर्ध्वमूलोऽस्य वाक्छात्रपयोऽस्य सनातनः तदेव
 मुक्तं तद्वत्तत्तदनात्येतिकश्चनेत्याद्याः यमैश्वरस्य वेदाः पर्यायि
 यथा हि पर्योर्हृत्तस्य महत्त्वफलवत्त्वरसत्वादयः सूच्येते एवं वेदे
 रीश्वरस्य माहात्म्यं सूचते अतः पर्यायानीयानि कदासि यस्तै ईश्व
 रं वेदसवेदवित् तेनैव वेदार्थः सम्प्राप्तातः १ ॥

५५

५५

स्मादधीनं तानि नां कर्मिणं च तान फलं कर्मफलं च अतो ये मां भक्तियोगेन सेवते मत्प्रसादात् तान प्राप्ति
क्रमेण गुणातीतो मोक्षलभते परमात्मतत्त्वं सम्यग्बुद्ध्या ततो मोक्षं लभते इत्यत्र किं वक्तव्यं इत्याशयका
तर्जनेनाष्टमपि च पंचदशाध्याये परमात्मतत्त्वं दिदृक्षिषुर्विरक्तस्य तत्रानधिकारिणो वैराग्यजननार्थं
प्रथमं तावत्सार्धं श्लोकाभ्यां संसारखड्गं वृक्षरूपकालं कारेण दर्शयन्नाह ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वं उभ
रिकाले वर्तमानं अथवा सूक्ष्मतात्कारणत्वादिभ्यस्तान्महता चोर्ध्वं

गी.
पं. टी.

पंचोले टीका

सुतं कष्टमव्याकृतं तत्र समूलं काराण्यस्येति तं ऊर्ध्वमूलं संसा
रहलं अथः शाखं मूलादहंकारं च तत्तत्मात्राणि पंच महाभूता
नियकारादशरेदियाणि पवते च तद्विशतिप्रकृतिविकाराः अस्मिन्
सारहलस्य शाखाश्च मूलकाराणां पंचाशत्पूर्वाभूतानि कृष्टावा
वर्तन्ते शाखायाम्पि सल्ले अथः शाखे अस्मत्पञ्चोपिन स्यातामावि
धुंसीत्यस्य सल्ले अथयं काराणां स्थानादित्यात् तत्र सत्तानपयंतम
संतावच्छेदादेहादि संतातस्येव सल्ले अथयं चोसि अग्नयज्ञसामाथेव
गालक्षणा निचत्तारोवेदाः यस्य संसारहलस्य पणो नीवयर्मा
यर्मतद्देत फलं प्रकाशनाय तात्संसारहलं परिरत्नतिपणानि
यस्तं यथा प्राप्ते समूलं संसारहलं वेदसंवेदवित् न हि संसारहला
न्यज्ञानव्यविद्यते सर्वदक १

वरावीरसमिद्धोधिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः जंघकाशमीरतेर्धृतावरावीरस्य
रक्षितः करोमिटीकामध्याये भूत्ये पंचदशो मला पूर्वा
ध्याये गुणत्रयस्य बंधदेह त्वमभिथाय मां च योऽभिचारो
भक्तियोगेन सेवते इत्यनेन श्लोकेन मद्भक्तिलक्षणो मखव
र्णाश्रमानुरूपधर्माचरणेन पुरुषस्य गुणातीतत्वं भवतीति
प्रतिपादितं तस्य च स्वजात्युचितधर्मस्य स्वरूपज्ञाने सति हे
यो पादेयता निश्चीयते इति धर्मस्य मूलधनुर्वेदरूपमुपादे
यता तस्यैव रूपकालं कारेण हृदयं वर्णयं श्रीभगवानुवाचोर्ध्व
मूलमिति ऊर्ध्वं सर्वोपरि वर्तमानं परमेष्वराख्यं तत्त्वं तदेव मू
लमिव मूलं अत्यतिकाराण्यस्य धनुर्वेदहृदयस्य तमूर्ध्वमूलं
सर्वासां विधानां तस्मादेव सर्वज्ञा इत्यतिश्रवणादिव स्वरादि

भाषा अनुवाद

वैराग्यके बिना ज्ञान औ भक्ति उलभ है इस लिये पंद्रहे अध्याय
 में भगवान वैराग्य सहित ज्ञान का उपदेश अर्जुन को दिया है
 औ पूर्व चौदहें अध्यायके अन्तमें जो कहा कि मोक्ष योग्यभि
 चारेण भक्ति योगेन सेवते इत्यादि छविशयें श्लोकादिसे कि
 एकाग्र भक्तिसे परमेश्वरका भजनकारी मनुष्य भगवानकी
 कृपासे ज्ञान लाभके द्वारा मुक्त होता है सो विषयों से विराग
 रहित पुरुष को एकाग्र भक्ति अथवा ज्ञान होता नहीं इसी
 हेतु से वैराग्य कथन पूर्वक ज्ञान उपदेश करनेके मनोरथ
 से प्रथम डेढ़ श्लोककरिके संसारस्वरूपको हृदयरूप रूप
 क प्रलयकार से वर्णन करते इये भगवान श्रीकृष्ण अर्जुन
 नसे कहते हैं कि उधमूल कहे उनमें अर्थात् तर अंतर से भी
 न उक्त जो पुरुषोत्तम परमेश्वर सो संसारके मूल कारणा हैं इ
 सोसे संसार उधमूल है और अधःशाख कहे परमेश्वर की
 अपेक्षा अधः अर्थात् कार्यरूप उपाधि युक्त हिरण्यगर्भ आ
 दि जो संसार की शाखा स्वरूप सोई संसार को अधःशाख क
 हा और यह संसारविनश्वर हेतुसे परदिन प्रभात लों रहैगा
 ऐसी विश्वास के योग्य नहीं है इस से अश्वत्थ कहा और अद
 र्थ अध्यायके उनीशवें श्लोक की उक्त अभिप्राय से यह संसार
 प्रलय के अनन्तर पुनः पुनः उत्पन्न होता है तो होनाजाना इस
 हेतुफेर लगे रहनेसे धारावाहिक हृत्तिरूप इस संसार का
 विच्छेद नहीं है अर्थात् सदाही बना रहता इससे अव्यय औ
 अनादि भी है और ऐसे ही श्रुतियों में भी कहा है और छन्द
 कहे वेद सकल इस संसार हृदके पत्र हैं अर्थात् धर्म अध
 र्मका प्रतिपादन करिके छायाके तत्पत्त हैं और कर्मफलके
 हेतु संसार हृदके अग्रित जीव समूह है यह कहते इये व
 द पत्र समान हैं जो मनुष्य ऐसे करके संसार हृद अश्वत्थरूप

श्री.
गी. टी.
पे.

प को जानते हैं सोई वेदके अर्थवित हैं नाशय यह कि प्रपंचरूप से
सार हृद के मूल परमेश्वर और परमेश्वर के अंश स्वरूप जो ब्र
ह्मादिकं सो सब शाखा समान हैं सोई हृद विनश्वर औ प्रवाह
रूपसे नित्य भी है और वेद विहित कर्मोंके द्वारा संसार हृदकी
सेवा करना भी कहा है इतनही वेदों का निश्चित अर्थ है इस
से इस हृदके ज्ञानी को वेदवित कहना चाहिये १

दोहा

अर्थहि नून साखा अथ कदपी पल अव्यय सोय वेदहि
जाके पत्रहे जो जाने वेदवित होय ॥

परमपरोपदेशाद्वारेण तस्मादेवोपदेश्यनुर्वेदस्य प्रसृतत्वा
 श्चाथः प्राख्यमिति तस्मात्प्रथमोपदेशः परमेश्वरादथोर्वा
 चीना उपदेशात्वेन निरुद्धाविवस्वन्मनुप्रभृतयो नानादिस्त
 प्रसारकारणाः कार्योपचारेण प्राक्त्वा इव प्राक्त्वायस्य तम
 थः प्राख्यतथाश्चात्यमिवास्त्यं पुन्यतमं तद्यथास्त्यः पुत्रा
 दिकामनया पुनितः सर्वान्कामान्प्रयच्छति एवंथनुर्वेद
 विद्यापुनितपुद्गे समास्फालिता तांस्तानेदिकात्रान्यभोगा
 दीन्कामानामुन्निक्तांश्च स्वर्गभोगादीन्कामान्प्रयच्छति अत
 यवाच्ययमविनाशि परमकारणभूतत्वादव्ययमविनश्य
 नित्यमिति यावत् यद्वा नादेः परमेश्वरादारभ्या यथावत्स
 र्वः संप्रणीतत्वादव्ययं प्रवादरूपेणानवच्छिन्नमित्यर्थः छं
 दंसीति छंद्यते संव्रियते अत्रादिरेभिरिति छंदं सिद्धं दि
 धातोरोणादिके सिद्धं छंदं सिद्धं कवचास्तेषां भावदत्तेन स
 माश्रितजनस्वरूपप्रदत्तेन च पराणीवपुण्यनियथापराणि
 निरुद्धं भूषयंति ह्यायया च समाश्रितजने मुपकुर्वति एवं
 कवचाथनुर्वेदधारिणोऽपुरुषं पुद्गे परत्नतकृतकतरक्षणे
 नोपकुर्वतीति तमेव भूतंथनुर्वेदहृदं वेदजानाति सपव
 वेदवित्तस्यथनुर्वेदहृदस्यतत्त्वविदिति स्मृत्यते १॥

~~मनुनाथ~~

संसारस्वरूपतदयोपायविज्ञानान्यस्मिन्नध्यायेदर्शयति
उद्योवित् उद्यपविज्ञोवाजिनीवस्वस्तमस्मिद्वित्तस
वर्वसमितिदिश्रुतिः उद्युत्तमः सर्वतः अथोनिल
ष्टणात्वाभूतानि षोडशप्रकारेणातिष्ठतीत्यस्यैत
यापिनप्रवादव्ययः पूर्वव्रसकालप्रथातिष्ठति तथा सर्व
शायित्यव्ययता फलकारणात्कृदसंपर्यंतं नदिक

दाविदप्यजाते पर्येकलोत्यतिः अव्यक्तेष्वित्युक्तमप्येताः
 सतिस्वररीरादीवभूतानीत्यथशोधचप्रसृताः गुणैः सत्त्वा
 दिभिः प्रतीतिमात्रसुखत्वाप्रवालंविषयाः मूलानिभग
 वद्वादीनि भगवानपिकर्मानुबंधेनद्विकलंददाति॥
 तथावभालवेयशाखाया ब्रह्मवाप्रस्यष्टयमूलं प्रकृ
 तिः समूलं सत्त्वादयोर्वीचीनमूलं भूतानिशाखाः छेदं
 सिपशाणि देवन्ततिथिचक्षुशाखाः पञ्चेभ्योद्विकलंजा
 यते मायाः शिफः सुक्तिः फलमसुक्तिश्च फलं मोक्षो
 रसः मोक्षो रसः अव्यक्ते च शाखाव्यक्ते च शाखाः अव्यक्ते
 चमूलं व्यक्ते चमूलं एषोषस्योगुणालोलपत्रोनस्थीयते
 नस्थीयते नसेषकदाचुनान्यथाजायते नान्यथाजायत
 इति यथास्थितस्तथानोपलभ्यते अनादिर्विस्तृतम
 दिरेतो जगतोस्य मध्यमिति भागवते अनाद्यंतपरब्रह्म
 नदेवानर्षयोविदुरिति मोक्षधर्मं असंग्रहस्तुष्टासंग्रह
 दित्यसदितेनज्ञानेन ज्ञानासिनोपासनायासितेनेति
 भागवते छेदश्चविमर्शोपच ततश्चततस्यैवाबंधकं भव
 ति तथादिमूलस्यब्रह्मप्रतीयते तच्चोक्तं तच्छ्रुतावेववि
 मर्शोऽस्य छेदः तन्नवभातिवाच्यानीति तदर्थंवतमेव
 प्रपद्ये प्रपद्येत तच्चोक्तं तत्रैव तंवै प्रपद्येत यंवै प्रपद्येन
 प्रोवति न हृष्यति न जायते न म्रियते तद्ब्रह्ममूलं तच्छिस्त
 रिति नाशयतो नट्टस्तु प्रतिबुद्धो भवेत्सुमान इति मोक्ष
 धर्मं छेदनोपायोऽसंकादितः नवभगवतो न्यः प्राणो
 स्ति साधनांतरमाद १॥

अथ श्रोत्रे प्रस्तास्य शाखा गुणप्रवृद्धा विष
यप्रवालाः अथ समूलान्यनुसंतनानि कर्मा
नुवन्धीनि मनुष्यलोके २ ॥

शंकरभाष्य टीका १

नहि संसारवृत्तादस्मात् समूलात् तैयोऽप्योऽप्यवशिष्टो
स्मृतः सर्वज्ञः स यो वेद सर्वेदार्थविदिति यस्मात् संसारवृत्ते स
वैतये अत्र भवतीति तस्मात् समूलवृत्ताने सौति तस्यैव सं
सारवृत्तस्याप्यवयवव्यापारकलानोच्यते अधोमनुष्यादिभ्यो
पावत् स्थावरमुद्देच यावद्ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म्मस्येतदन्ते यथा
कर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृत्तस्य शाखा इव शाखाः
प्रस्ताः प्रगता गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थली
कृता उपादानभूतैर्विषयप्रवालाः विषयाः शाखादयः प्रवाला इव
दिहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यः अङ्गुलीभवन्तीव तेनाविषयप्र
वालाः शाखाः संसारवृत्तस्य परममूलमुपादाने पूर्वमुक्तमर्थदा
नी कर्मफलजनितरागद्वेषादिवसनामूलानीव धर्म्माधर्म्मप्रवृ
त्तिकारणमवाचरभावीनितामधश्च देहाद्यपेक्षया मूलान्यनुस
न्तनानि अनुप्रविष्टानि कर्मानुवन्धीनि कर्म धर्म्माधर्म्मलक्षणम
नुवन्धः पञ्चाङ्गावी येषामुद्गतिमनुभवतीति तानि कर्मानुवन्धीनि
मनुष्यलोके विशेषतोऽनहि मनुष्याणां धर्म्माधिकारः प्रसिद्धः २

आनेदगिरिक्त टीका २

समूलसंसारवृत्तामेतत् फले हिता मूलमेव निःकृष्य ज्ञानं शक
मिति तत्तत्तानार्थं प्रयतितव्यमिति मत्वा तत्तत्तानस्तुतिरत्र विव
र्तितेत्याह नहीति अवयवसम्बन्धित्यपरा प्रागुक्तादतिरिक्ता कस
ना इति यावत् आमनुष्यलोकादाविरिच्येति त्रयः शब्दार्थमाह मनु
ष्यादिभ्य इति तस्मादेवारभ्यासत्यलोकादिसर्वशब्दार्थमाह यावदि

श्री.
गी. टी.
प.

ति शाखाशब्दार्थं दर्शयति ज्ञानेति तेषां हेतुवशात्तेन वद्विधत्वे
सूचयति यथेति प्रत्यक्षाणां शब्दादिविषयाणां प्रचलत्वे शाखासु
पल्लवत्वे अद्वयत्वे स्फोरयति देहादीति ऊर्ध्वमूलमित्यत्र संसारवृत्त
स्य मूलमुक्तं किमिदानीमथ मूलानीत्युच्यते तन्माह संसारेति
अनुप्रविष्टत्वं सर्वेषु लिङ्गेष्वनगततया सन्नतत्वमविच्छिन्नत्वं रा
गादीनाञ्च कर्मफलजन्यत्वं प्रकटयति कर्मेति कर्मणां रागा
दीनां मिथोहेतुहेतुमत्त्वं तेषां तथात्वेनानवच्छिन्नतया प्रहतिः
विशेषतोमनुष्यलोके भवतीत्यत्र हेतुमाह अत्रहीति कर्मस्य
मत्ता प्राणिनिकायो लोकः मनुष्यस्यासौ लोकश्चेत्यधिकृतो ब्राह्म
णादिविशिष्टो देहो मनुष्यलोकः २

स्वामिभूत टीका ३

किञ्चिदथ इति हिरण्यगर्भादयः कार्योपाययोजीवाः शाखास्या
नीयत्वेनोक्ताः तेषु च येन कृत्स्नतनः तेषु पञ्चादियोनिषु प्रसृता विस्तार
रगताः सकृत्तिन ऊर्ध्वं देवादियो निषु प्रसृतास्तस्य संसारवृत्तस्य
शाखाः किञ्च यतोः सत्त्वादिविभिर्जलसेवनैरिव यथा यथेप्र
हृद्वा हृद्वा प्रामाः किञ्च विषयानूपादयः प्रचालाः पल्लवस्यानी
यायासां नाः शाखास्यानीयाभिर्हिंदियवतिभिः संपुक्तत्वात् किंवा
यश्चेति च शाखान ऊर्ध्वं च मूलान्यनुसंतनानि विरुक्ता निमग्नं मूल
मीश्वरपकपवश्मानित्ववान्तरमूलानितन जोगवासनालक्षणानि
तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मानुवंधीनिकर्मानुवंधः अनंतरं
भावीयेषोतानि ऊर्ध्वं धो लोके सपभुक्तं यततन जोगवासनाभिहि
कर्मतये मनुष्यलोके प्राप्तानां ततदनु रूपेषु कर्मसु प्रहतिर्भवति
असिन्नेव हि कर्माधिकारः नामेव लोकेषु न तो मनुष्यलोक इत्युक्तम्

पिशाचभाष्य टीका ४

असत्स्यं महर्लोकप्रभृति ऊर्ध्वं जनलोकप्रसृताः गतास्तस्य शा
खाः कर्मज्ञानवासना रूपाः शरीरेंद्रियविषयाः कर्मफलभूताः

गुणप्रवृद्धाः गुणोत्तरजस्तमोभिरुपादानकारणभूतैः प्रवृद्धाः
विषयप्रवालाः विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः प्रवालाश्च यस्मां
प्राप्तवर्तमानाश्च सत्यमहर्लोकप्रभृतिमूलानि निवृत्तधर्माणि त
द्वयकराणामिव अनुसंतनानि अनुसृतानि कर्मानुबंधीनिकर्म
णिमित्तानि मनुष्यलोकग्रहणमुपलक्षणांशे २

समानुजभाष्य टीका ५

अथेति तस्य मनुष्यादिशास्त्रस्य हृदयतत्कर्मकृता अपराउपर्ययः
शास्त्राः पुनरपि मनुष्यपक्षादिरूपेण प्रसृता भवेति ऊर्ध्वचण्ड
व्यवहारे देवादि रूपेण प्रसृता भवेति ताश्च गुणप्रवृद्धाः गुणोः सत्त्वा
दिभिः प्रवृद्धाः विषयप्रवालाः शब्दादि विषयपलवाः कथामि
त्यत्राह अथ मूलानुसंतनानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके व
ल्लोकमूलस्यास्य हृदयस्य मनुष्यागस्य अथो मनुष्यलोके च मूला
मनुसंतनानि च कर्मानुबंधीनिकर्मा मेवानुबंधीनि कर्मा मे मूला
मथो मनुष्यलोके च भवेतीत्यर्थः मनुष्यत्वाद्यवस्थायां कर्तव्यं हि
कर्माभिरथो मनुष्यपक्षादय ऊर्ध्वच देवादयो भवेति २

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

स्पष्टार्थे २

॥

॥

परमार्थप्रकाश टीका ७

अथास्य शास्त्रादिविस्तारमाह अथ सोऽर्थमिति धोदेवपितृमनु
ष्यलोकाया ऊर्ध्वमहर्जनस्यो लोकमुखाः प्रसृताः विसृता संति
किंभूताः गुणप्रवृद्धाः यथा योगे सत्वरजस्तमोभिर्जलसेकादिभि
रिव प्रवृद्धाः हृदि प्राप्ताः तथा विषयारूपरसादय एव प्रवालाः
पलवाश्च प्रसृताः संति अथः यातले मूलानियत्तरतोऽसि अनुसं
तनानि सम्पृक्तानि विस्तृतानि मनुष्यलोके तत्कर्मानुबंधी
निकर्माधीनानि तेऽमेव कर्माधिकारित्वात् मनुष्यलोके क
र्मकृत्वेतरलोकेऽप्युत्पल्लवं जत इति त्वर्थः २

वनमाली टीका ८

प्र.

ध.

क.

श्री.
गी. टी.
प.

तस्यैव हृदस्य अवयवसंवेधित्यपराकल्पनोच्यते अथरति तस्य
जगद्दृष्टस्य शाखाः शाखात्वकृशाखास्थानीयानि पंचभूतानि
अथो निष्कृष्टा मूर्हं मन्त्रकृष्टं वप्रस्ततास्तज्जभयत्रस्थिताः जगद्दृ
ष्टस्य शाखा रूपाणि भूतानि स्वकार्यशरीरादौ स्वकारणे प्रकृत्या
दौ च सूक्ष्मरूपेण संतीति भावः कीदृश्यः शाखाः गुणैः सत्त्वादि
भिरवाचीनमूलरूपैः प्रवृद्धाः लोकेष्वन्तरमूलैः शाखानो ह
दिनी भवति विषयाः शाखायाः प्रवालाः पलवरूपायां संताः
प्रतीतिसखहेतत्वादिषयाणां पलवसाम्यं अथश्च अनुसंतता
नित्याप्रानिमूलानितानि च कर्मानुवंधीनिकर्मावानुवंधश्चरमं
कारणान्तं प्रकृतानि सर्वस्य कर्मापेक्षया प्रवृत्तत्वात् ईश्वरस्यापि
कर्मापेक्षया फलप्रदत्वात् अथ हृदस्य स्वरूपं मनुष्ये तस्यानोप
लभ्यत इत्युतरेणान्वयः यदा जीवाः सानुशयाः शाखाः तत्रतुः
कृतिनो यः पश्चादियोनिषु प्रस्तताविस्तारे गताः सकृत्तिन ऊर्द्धं
देवादियोनिषु प्रस्तताः अथो मनुष्यत्वादारभ्यावाक्ययंतं ऊर्द्धं
मनुष्यत्वादारभ्य सत्यलोके यंतं प्रस्तता जगद्दृष्टस्य शाखाः
कीदृशो गुणैः सत्त्वादिभिर्देहादिरूपेण परिणतैर्जलसेवनैरि
व प्रवृद्धा किंच विषयाः शाखायाः प्रवालाः शाखाप्रस्थानीयानि
रिंदियहंतिभिः सह संवेधादागाधिष्ठानत्वाच्च पलवारवपलवा
यासो संसारहृदशाखानो तस्या अथश्च मूलान्यवान्तराणि तत
जोगजनि तरागदेवादिवासनानि मूलानीव यमार्थमप्रवृत्ति
कारणानि तस्य जगत्तद्दृष्टस्यानुसंततानि अनुसृतानि सख्यं
मूलं विस्मृतिप्रकृत्यादिकमेवेति न दोषः कीदृशा न्यवान्तर
मूलानि कर्म यमार्थमलक्षणमनुवंधं पश्चाज नयितं शीलं ये
षां तानि कर्मानुवंधीनि ऊत्र मनुष्यलोके मनुष्यानां हि कर्मा
धिकारः प्रसिद्धः २

ऊसमवैजयत्रीटीका २

किंच अथ श्रोतृमिति तस्योक्तलक्षणास्य संसाराच्च तद्दृष्टस्य शा

लाग्रथः प्रसूताः पापकर्मभिः सुख्यपशुपतितिर्यगादियो
 निषु विसृताः च पुनरुद्भूयाः पापकर्मभिः देवगंधर्वादि
 किन्नरपद्मादियो निषु विसृताः कीदृश्यः शाखागुणाप्र
 हृदाः गुणोत्तरजनस्तमो हतिरूपैः सहृदाः जलनिषे
 कैरिवस्थौत्सदैर्घ्यादिभाजः पुनः कीदृश्यः विषयप्रवा
 लाः विषयाः शास्त्रस्पर्शरूपरसगंधाः प्रवालाः नवपल्ल
 वायासां तास्तथाशब्दादिविषयानां शाखाग्रस्थानीयाभिः
 श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनस्त्राणहतिभिर्योगाद्वागहेषाधिष्ठा
 त्वाच्चपल्लवस्थानीयत्वे भवतीत्यर्थः तस्य ब्रह्मलोक
 मूलस्य मनुष्याग्रस्याश्चत्यहस्तस्याधश्च शब्दाहर्ध्वं चा
 वांतराणि च ग्राह्येव जटोपजटाहं दानितनद्रोगज
 नितरागहेषादिवासनारूपाणि मूलादिमनुसंततानि
 विसृतानि संति तेषां धर्मा धर्मकर्मप्रवृत्तिकारित्वान्मू
 लानुत्पद्यते च तस्मात्तावन्मुख्यं मूलं तत्र द्वासान्तर
 वांतरमूलानीत्यर्थः कीदृशानितानीत्यपेक्षायामाह म
 नुष्यलोके कर्मानुवंधी नीतिकर्मासेवानुवंधीनिमूला
 नियेषां तानियतस्ततः कर्मफलभोगावप्राप्तेशानिपु
 नर्मनुष्यलोकेयः कर्महेतुभूतानितस्य लोकं कर्मभूमि
 त्वप्रसिद्धत्वादित्यभिप्रायः २

मधुसूदनी टीका १

सक

न स्वेव संसारवृत्तस्यावयवसंबन्धित्यपराकल्पना उच्यते

श्री.
गी. टी.
प.

पूर्वहिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानी
यत्वेनोक्ताः इदानींतत्तद्गतोविशेषउच्यते तेषुयेकप्रय
चरणाड्भूतिनस्तेयः पञ्चादियोनिषुप्रसृताविस्तारंग
ताः येतरमणीयचरणाः स्रक्तुतिनस्तेऽर्थदेवादियोनि
षुप्रसृताः अतोयश्चमनुष्यत्वादारम्भाविविपर्येतं ऊर्ध्वं
चतस्मादेवारम्भसत्यलोकपर्येतंप्रसृतास्तस्यसंसारवृत्त
स्यशार्वः कीदृश्यस्ताः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्देहेन्द्रियवि
षयाकारयोरिणतैर्जलसेवनैरिवप्रहृष्टाः स्थलीभूताः
किंचविषयाः शब्दादयः प्रवालाः पलवारवयासौहृदसंसार
शाखानांतास्तथा शाखाप्रस्थानीयाभिरिन्द्रियैर्हृतिभिः
संबन्धाद्वागाधिष्ठानत्वाच्चकिंच अथश्चवशाद्वाहृर्ध्वंच
मूलाभ्यवोत्तराणि तज्ज्ञेगजनितरागदेषादिवासना
लक्षणानिमूलान्येवधर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि तस्य
संसारवृत्तस्यानुसंतनानि अनुसृतानि मुखेन मूलं वृत्ते
वेति न दोषः कीदृशान्यवानरमूलाविकर्मधर्माधर्मल
क्षणमनुवंधंपश्चाज्जनयितुंशीलंयेषां तानिकर्मानुवं
धीनिकुत्रमनुष्यलोकेमनुष्यस्यासौलोकश्चेत्यधिकृतो
वास्त्राणादिविशिष्टोदेहोमनुष्यलोकस्तस्मिन्वाद्भूत्ये
नकर्मनुवंधीनिमनुष्याणां हि कर्माधिकारः प्रसिद्धः
यस्तयंसंसारवृत्तो वर्णितः

एतन्निभवेति नशा संसारहृतस्य परिरक्षणाधीनिकं मर्कांश
 निधर्माधर्माधर्मतद्देतफलप्रकाशनाधीनत्वातेषां यस्तं यस्तं यथा
 व्याख्यातं समूलं संसारहृतं मयाममस्य वेदजानानि सवेदवि
 त्कर्मवत्सारव्यवेदार्थवित्पववेत्यर्थः संसारहृतस्य हि मूलव
 त्ताहिराण्यगर्भावयश्च जीवः शाखास्थानीयः सच संसारहृतः
 स्वरूपेण विनश्चरः प्रवाहरूपेण चानंतः सच वेदोक्तेः कर्मभिः
 सेच्यते ब्रह्मत्तानेन च विद्यत इत्येतावता तेन हि वेदार्थः यच्च वे
 दार्थवित्पवसर्वविदिति समूलहृतत्तानेनैतौ तिसवेदविदिति
 तस्यैव संसारहृतस्यावयवसंवेधिन्यपराकल्पनोच्यते २

सत्तानेदी टीका ११

एवं वेदार्थवित्त्वेन समूलतस्तु वेदिने स्तत्त्वात् तस्यैव संसारहृतस्य क
 ल्पनापरा १ वैराग्याद्योच्यते संगसंवेधिन्यपरा मये एवं हि राण्यगर्भा
 या कार्योपाधितया तरोः २ शाखास्थानीयभावेन प्रोक्ता अत्राधुना
 त्वनादयं विशेषस्तद्वतो मोपि वैराग्याद्योच्यते स्फुटं ३ कुप्रयव
 रणायेते पापाः पश्चादियोनिषु सविस्तारगता ये तथर्मात्मानस्त
 कर्षणाः ४ देवादियोनिषु प्राप्ता विस्तारमतपवहि अथ आतो मनु
 ष्यात्तादारभ्यार्वा कल्पावधिः ५ ऊर्ध्ववततेश्चारभ्यसत्यलोका
 तमास्तताः शाखाः संसारहृतस्य कीदृश्यस्तागुणोत्तिभिः ६ दे
 हेंद्रियाद्याकारेण सम्यक्परिणतैश्चैतैः स्थलीभूताः प्रवृद्धास्ताः
 सेचनैरिव पायसां ७ विषयारंजकत्वेन शब्दाद्याः पलवारव या
 सां संसारहृतस्य शाखानां तास्तथेरिताः ८ अथ अशब्दाहर्षं च मू
 लान्यंबांतराण्यपि तज्ज्ञे गजरागादिवासनास्तदाणानिवै ९
 धर्माधर्मप्रवृत्तैश्चकारकाणिसमंततः तस्य संसारहृतस्यानुस
 तानि भवेत्यतः १० सुखं तमूलं ब्रह्मैवेत्यतो दोषानकश्चन ताम
 वांतरमूलानि कीदृशानीति कथ्यते ११ धर्माधर्मात्मकं कर्मानुव
 द्यं परिणामतः येषां जनयितंशीलमधिकारिजनेभुवि १२ तानि
 कर्मानुवंधीनि तत्रायं भावर्षीतः संसारवासनानां च धर्माधर्मा
 ल्यकर्मणां १४ वीजां कुरवदस्यो न्यजन्महेतुतया सदा तत्कृतो

श्री.
गी. टी.
प.

जन्ममृत्पादिसंज्ञानात्मात्मनश्चंदः १५ संसारतरुखेयोत्तातेनपर
मासिना नोपेक्षोदीर्घरोगोयंसजनैः सन्ममृत्तमिः २

नीलकंठी टीका १२

अथप्रमानुषेभ्यस्त्रिषु कस्यावरादयोः वीचंता ऊर्ध्ववमानुषेभ्य
पवोपरिवगं धर्वयत्तादिहिरण्यगर्भपर्यंतं प्रसृताः प्रसरं प्राप्तास्त
स्पशाखाः शृंगोः सत्वादिभिः प्रकर्षेण हृदाः गुणप्रवृद्धाः विषया
पवरंजकतया कोमलपल्लवरूपाणि प्रवालानि यासांताः संसारह
ृत्स्योपरिमूलं ब्रह्म उक्तं अथ शरहमनुष्यलोके च तस्य मूलानि वा
सना रूपाणि अवांतरमूलानि प्रवाहनि सानि यतः कर्मानुबन्धीनि
कर्मैव धर्मा धर्माखं अनुबन्धः पश्चाद्भावियेषां तानि कर्मानुबन्धी
निवासनाभ्यः कर्माणि कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसंज्ञानोयं ह
दृश्यर्थः २

संज्ञानि

आनेदी टीका १३

तस्यैतं भूतस्य संसारहृदस्य शाखामहदादयस्सप्तप्रकृतिविकृ
तयः शृंगोः सत्वादिभिः प्रवृद्धाः सात्विकपकादशकः प्रवर्तते वै
कृतादहंकारान् भूतादेस्तन्मात्रः सतामसः तेजसा इभयमि
त्युक्तं यदि एकमेवोद्विगणोकादशकतन्मात्रभेदेन विका
रविशेषं प्राप्तास्तथा विषयप्रवालाः विषयाः स्थूला सूक्ष्मादय
एव प्रवालाः पल्लवाः शाखापत्रयोः पर्वत्रयाः भोगा पर्वर्गयोः ७
रुषार्थयोः पुष्पफलयोरुद्गमस्थानानि यासांताः अथ श्रोत्रं प्र
सृताः परस्परं प्रकृतित्वेन विस्तारंगताः तथा हि महत्तत्त्वं प्रधाना
प्रकृतित्वेनाधोगतमप्यहंकारप्रकृतित्वेनोर्ध्वगतमप्यवमहंकार
समहत्तत्त्वापेक्षयाधोगतत्वेपितन्मात्रेन्द्रियापेक्षयोर्ध्वगतत्वं
तन्मात्राणां वाहंकारपेक्षयाधोगतत्वं भूतापेक्षयोर्ध्वगतत्वं
मत्तपुनः मूलानि पुरुषाधिष्ठिता अष्टावेव प्रकृतयः संभ्रयच
तर्विशतत्त्वं रूपेण व्यक्ततां प्राप्तः तासां समुदायरूपाणि सांख्य
प्रसिद्धानि लिङ्गानि सूक्ष्मशरीरसंज्ञकानि कर्मानुबन्धीनि पुण्य
पुण्यस्य कर्मणो नृपातीनि मनुष्यलोके इत्युपलक्षणमासतासु

भोगभूमिषयश्चानुसंततानि संसृतानि चकारां ऊर्ध्वमपि तथा चो
 क्तं पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यंतम् संसरति निरुप
 भोगं भावैरधिवासितं लिंगम् पूर्वोत्पन्नमादिसर्गं तत्त्वोत्पन्नमिदं
 नन्तरमुत्पन्नमसक्तं सूक्ष्मत्वात्पाषाणमप्यनुप्रविशति धर्मेण
 गमनमूर्ध्वगमनमथ स्ताब्धवत्तथ धर्मेण ज्ञानेन चापवर्गो विपर्यया
 दिष्यते वयः वैराग्यात्प्रकृतिर्जयः संसारं भवति राजसाद्रागात्
 येष्वर्थादविद्यातो विपर्ययात्तद्विपर्ययः न विना भावैर्लिंगं न वि
 नालिंगेन भावनिष्पत्तिः लिंगाख्यो भावाख्यश्च भवति तस्माद्विधा
 सर्गः शृष्टिकल्पो देवस्तेर्यग्येन च पंचधा भवति मानुष्यश्चैक
 विधः समासतो भौतिकः सर्गः ऊर्ध्वं सत्त्वविशालस्तमो विशाल
 श्रमूलतस्तर्गः मध्ये रजो विशालो ब्रह्मादिसत्त्वमपर्यन्तः २ ॥

रामकंदीटीका १४

+ ननु किं मयि मयस्य ऊर्ध्वमूलपवायः शास्त्रपव
 च स्यादतर्ह्युत्तरमप्यस्यास्तीत्याशंकायां त

+ यस्याचास्यस्योक्तकमेणायः शाखाः प्रसृता ऊर्ध्वं च प्रसृताः कृतः
 च शास्त्रोद्देशो यस्मादयोर्मर्त्यलोकशास्त्रेनोक्तायां कर्मभूमौ मूलान्म
 नुसंततानि क्लेशाय व प्रसृता इत्यर्थः कर्माण्यपि दिक्लेशमूला
 न्यतयवतादं शिमूलानि कर्मानुबन्धीनिकर्माणि शुभाशुभाः कि
 याश्च न वंशुंगमयितुं शीलं ये चानि तथोक्ता निभोगभूमिषु हि भो
 गत्वेन क्लेशाय व यथा विजृम्भंते तथा कर्मभूमिषु तयवकर्मत्वेन
 विजृम्भंते ततश्च कर्मप्रभवाय व भोगभूमय ऊर्ध्वं प्रसृतशाखत्वे
 नाध्यवसिताः तथोभयत्राग्रप्रयस्यशाखाः कीदृशा इत्यादं गु
 ४" णप्रसृता इति गुणैः सत्त्वादिभिः सत्त्वाद्यात्मना परिणामभिः प्रवृद्धा
 उपचयं प्राप्ताः यावद्दिग्प्रसरस्तासां सर्वगुणानुविद्धयव भो
 गान्मना कर्मात्मना वा विजृम्भते तेन यथा रसेन शाखा हृत्तस्य प्रव
 र्धंते एवं गुणैः कर्मभूमयः फलभूमयश्च प्रवर्धंते तदात्मकाय व
 तारत्यर्थः तथा विषयप्रवाला विषयाश्चादयो बुद्धिप्रधानाः शुभ
 मिषुध्यवसिताः प्रवालस्थानीयाः पलवतत्वात्तासां मुपरितनी

श्री.
जी.टी.
पं.

अथ सनीषु च सर्वास्वेव हि भूमिषु सुभाषु भविष्यते न परिणता
गुणायव पर्यायेण गमागमहेतुत्वमापाद्यमानाः क्षेत्रज्ञात्रिवभं
नीतिना त्वयमः

॥

लासिकी **चतुर्नीटीका** १५

किंच तस्मै चरस्य शाखा जीवाः अथो निष्कृष्टा सुप दियो निषु ऊर्ध्वो
क्तृष्टा सुदेवा दियो निषु प्रसृता वैतस्य मायनाः कीदृशो गुणप्रवृ
द्धाः गुणैः सत्तादिभिः प्रकर्षेण गुणवैषम्येन वृद्धिगताः तथा वि
षयप्रवाला विषया नूपादयः प्रवालाः स्वरूपा द्वादकतया पत्र
स्थानीयाः किंच तासां जीवशाखानां मनुष्यलोके कर्मानुबंधीनि
निर्हृत्तसुभाषु भात्मक कर्मवासना नूपाणि मूलानि अथ अयं पञ्चा
दियो निषु चकारा ऊर्ध्वो देवा दियो निषु जीवत्त प्राप्पनंतरं संतता
निविस्तृतिमायनानि २ ॥

पंचोलीटीका

तस्मै च संसारवृत्तस्य अवयवव्यापारकल्पनामाह अथमेति
पूर्वोद्धेतुपूर्वपरममूलकारणमुक्तं ऊर्ध्वमूलमिति इदानीं प्राग
भावीयकर्मफलजनितरागद्वेषादिवासनामवांतरकारणान्ते
नाह अथ मूलानीति तस्य संसारवृत्तस्य पूर्वोक्ता शाखाः अ
थो मनुष्यलोकमारभ्य स्यावरपर्यंत ऊर्ध्वं मनुष्यलोकादारभ्य
द्विरण्णगर्भलोकपर्यंतं कर्मज्ञानानुसारेण ज्ञानकर्मफलभू
ता शाखाश्च प्रसृता गुणैः सत्तरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलौष्ठ
ता विषयप्रवाला विषयाः शाखादयः कर्मफलेभ्यो देहादिभ्यः
संसारवृत्तस्य ऊर्ध्वं भवेतीति विषयप्रवालाः शाखाः अथ म
मूलानि वर्तमानदेहापेक्षया प्रागभावीयकर्मफलवासनाः
अथः अर्वागभता वर्तमानदेहारेभकथर्मप्रवृत्तिहेतुतात्मा

लानिर्वर्तमानसंसारस्य कारणातिमनुष्यलोके अनुसेतता
निमनुष्यदेहोपार्जितानि कर्मानुबन्धीनिकर्मधर्मीयमलक्षणा
अनुबन्धः पश्चाद्भावियेषां तानि २ ॥

रत्नवीरसमिद्धोधिनी

अथ चेति तस्य धनुर्वेदवृत्तस्य प्रोक्तलक्षणस्य शाखाप्रवांतरशा
खामन्वादिपरम्पराया उपदेशक्रमेणाधिगतधनुर्वेदविद्यावद्
वोगाजानो योनरकादिलोकान्युद्देशमनुभवमरणाद्यभावेनापाति
तत्त्वधर्मत्वात्प्रसृतागतास्तथा युद्देशमनुभवमरणादिना सम्यक्
रिपालितस्वधर्मत्वाद्दुर्ध्वस्वर्गादिलोकान्प्रसृतागताः कीदृशाश्चेते
गुणप्रवृद्धाः संधिनीविप्रदो यानमासनं हेयमाश्रयः षड्गुणाश्च
नृणां सनाहुः संध्यादिभिः षड्भिः प्रवृद्धाः प्रकर्षणानेकदेशाधि
कारित्वेन हृदि प्राप्ता विषयप्रवाला विषयादेशा पवप्रवालाः पल
वस्यानीयायासां राजन्यावांतरशाखानां विषयप्रवाला अने
केदोभ्याधिगतधनसमृद्धापन्नैः शाखैव देदीप्यते हित्यः अ
थ चेति ईश्वरतत्त्वमेकमेवास्य मुख्यं मूलमिति मूलानीति बहुव
चने मनुप्रभृतिभ्यां नंतरं धनुर्वेदोपदेशपदमाप्तवतां विद्यामि
त्रादीनां प्रदणं करोति मूलान्यवांतरमूलान्युपदेशपदपाणिबह
निमनुष्याणां मनोः प्रथमधनुर्वेदवायस्यापत्यानां लोके भुवने
उत्पत्तिभूमौ कर्मानुबन्धीनि कर्मपुण्यपापात्मकतदेवानुबन्धनं
तरभाविषेयां तानि कर्मानुबन्धीनि अथ चेति चकारादर्थं च नरकलो
केषु स्वर्गलोकेषु चानुसंततानि विदूषानि अयमत्राभिप्रायः यत्र
वेदवृत्तस्यावांतरमूलभूता उपदेश उपदेशस्य धनुर्वेदरहस्यो
द्घाटनपूर्वकोपदेशानेन स्वर्गदीनृत्तमालोकान्मासुवति तदनुद्घा
टनपूर्वकोपदेशानेन नृत्तनरकादीनयो लोकानधिगच्छति तत्र स्वर्ग
नरके च पुण्यपापोपस्थितान्स्वदःखादीन्पुण्यकर्मशेषेण मनु

स्यलोके

स्यलोकं गच्छति तत्र च पूर्वानुबन्धिमिति न च स
वेदोक्तस्य सम्यगाचरणेन क्षत्रियाणां महत्तया वा मि
र्भवतीति तदपदेष्टुणां केवलेन ज्ञानेन महत्तया वा मि
मत्वादिति समाधेयं अतएव क्षत्रियाणां सम्यगभ्यस्तथनु
वेदानामप्यथ न मात्रेण स्वधर्मो नुष्ठितो न मवे किं तत्र उक्त
स्वधर्मपालनेनेति २॥

सप्रभाष

२॥

भाषा अनुवाद टीका २

और कार्यरूप उपाधि विशिष्ट हिरण्य गर्भ आदि जो सकल जीव
 सोई शास्त्रारूप पूर्व श्लोकमें कहा है तिन के मध्यमें जो अकर्म
 कारी अर्थात् कुत सित कर्म करते हैं तेई अधः अर्थात् पशु
 आदि योनिसे जाते हैं और जो सत कर्म करते हैं वे ऊर्ध्व कहे
 देव योनि में प्राप्त होय हैं येई संसार वृत्त के शास्त्रारूप सत्य
 आदि गुणों की वृत्तिसे जल सेवन के समान यथा योग बढ़ते
 हैं और शास्त्राके अग्रतत्त्व श्रुति और श्रुतियों के विषय जो रूप
 रस आदि सोई प्रधान अर्थात् पतुतत्त्व हैं और अधोभाग में ऊर्ध्व
 भागमें ओ समस्त मूलमें परमेश्वर ही मुख्यमूल हैं और तद्गो
 गवासनारूप अवान्तर वासना सब अवान्तर मूल हैं और अवा
 न्तर वासना के कार्य कहते हैं कि कर्म मात्र ही सकल वासना
 के अनुबन्ध अर्थात् उत्तर भावी कहे होनहार सोई वासना स
 मस्त मनुष्य लोकमें कर्म अनुबन्धी होनी है अर्थात् ऊर्ध्व अ
 धो लोकमें भुक्त जो नाना प्रकार के भोग सोई सोई भोग वासना
 के द्वारा ही कर्म तय होनेसे मनुष्य लोक की प्राप्त लोगों की
 सोई सोई वासना अनुरूप सकल कर्मोंमें प्रवृत्ति होनी है औ
 र जिसहेतु मनुष्य लोक हीमें कर्म का अधिकार है और कोई
 लोकमें नहीं है इससे मनुष्य लोक हीमें वासनारूप मूल को क
 र्मका अनुबन्धी कहा है शेष है कि दण्ड भङ्ग सकल साधन म
 नुष्य देह पापके न कुछ कर पाके इस मूलको भी भूल गये कि
 सीको देख या किसीके उपदेशमें प्राप्त अधो ओ कान बहरे ही
 रह गये २

चोपई

नीचे उपर फैली तिदसाखा अणुबृहद्वृक्षपीपलसोभाखा
 मूलपाखरपर्यंत विस्तार कर्मबंधी नरलोक उत्तार २॥

[The page contains extremely faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side.]

न रूपमस्य हतयोपलभ्यते नांतोनचादिर्नचसं
प्रतिष्ठा अचक्ष्यमेनेनसविरूढमूलमसंगशसे
एहदेनखित्वा ३ ॥

शंकरभाष्यटीका १

यत्त्वयं वर्णितः संसारवृत्तः नरूपेति नरूपमस्य इह यथावर्णितं
तथा नैवोपलभ्यते स्वप्नसरीयुदकमायागत्यर्धनगरसमत्वात्
दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इत्यतएवान्नो न पर्यन्तो निष्ठा समाभिर्वा वि
द्यते तथान चादिरित आख्यायं प्रवृत्त इति न केनचिद्व्यस्यते न च स
म्यतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिद्व्यलभ्यते अश्वत्थमेनेन यथोक्तं
सविरूढमूले सविरूढानि विरोहे गतानि मूलानि यस्य त
मेनेन सविरूढमूलमसङ्गशसेण असङ्गता प्रवृत्तलोकेषणादि
भ्यो व्युत्थानं तेनासंगशसेण हृदेन परमात्माभिमुख निश्चयह
दीकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्यासां शमनिशितेन खित्वा संसारवृ
त्ते सवीजमुद्धृत्य ३ ज्ञानदगिरिकृतटीका ३

पुनः पुनः रागादिना प्रवृत्तत्वेनानादित्वा न संसारवृत्तः स्वयमुच्छि
द्यते न चोक्तेमंशकाते केनापीत्याशंकाह यत्त्विति यथा पूर्ववर्णितं
तं यथा वै लोके प्रसिद्धं तथा स्वरूपमिह शास्त्रे नुमीयते तथा चा
स्पृष्टानापनोयत्वं युक्तमित्याह यथेति तस्याप्रमित्वे हेतुमाह स्वप्ने
ति तस्य स्वप्नादिसमत्वे दृष्टनष्टस्वरूपत्वं हेतुं कसेति दृष्टेति इत्य
मेयतेति शेषः तमेवामेयत्वे हेतुं हेतुं कृत्वा वसानमपि तस्य न
भातीत्याह अतएवेति ज्ञानं विना भ्रात्रिवासना कर्मणामन्यो
न निमित्तत्वाच्चावसानमस्तीत्यर्थः इदं प्रथमतः नमपि नास्य परि
च्छेत्तं शक्यमित्याह तथेति आद्यत्रयमपि नास्य प्रामाणिक
मित्याह मध्यमिति संसारवृत्तस्याप्रवृत्तशब्दितस्य क्षणभङ्गस्य
स्वयमेवोच्छेदसम्भवात्तदुच्छेदार्थं न प्रयति न व्यमित्याशंकाह अ

+ यस्मादेवं भूतत्वादयं संसारहृत्तुल्योऽरुह्ये दोनर्थं करञ्च तस्मादेनं हृदि नेवेगमेन शस्त्रेण क्लित्वा तत्त्वज्ञाने
 + युते तेत्याह अस्मत्प्राप्तिमिति सार्थेन एनमस्यैव विरूढमूलमनंतं नानावसनाभिबुद्धमूलसंतमसंगः
 संगराहितमहंतामामतायागेस्तेन शस्त्रेण हृदि न सम्यग्विचारवता क्लित्वा पृथक्कृत्य ॥३॥

श्री.
 गी. सी.
 प.

अस्यमिति युत्थानं वैराग्य श्रवकं पारिव्राजं दृढीकृतत्वेन विवेकश्रवक
 तेन स्फटयति पुनः पुनरिति ३

स्वामिकृतटीका ३

किंच न रूपमिति ३ह संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारहृतस्य तथा
 ऊर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते न चान्तः श्रवसानमनेतत्वा
 नचादिरनादित्वात् न च संप्रतिष्ठास्थितिः कथं निश्चितीति न चोपल
 भ्यते ३

विशाखभाष्य टीका ४

अस्य संसारहृतस्य यथोपवर्णितस्य यथोक्तं रूपं नोपलभ्यते नान्तः
 नचावसानमुपलभ्यते नचादिः आदिरिदं प्रथमतया प्रवृत्तिरस्य सं
 सारहृतस्य नोपलभ्यते न च संप्रतिष्ठामध्यमायामरीच्युदकगंध
 वनगरहिचंद्रादि-तत्त्वैस्वरूपत्वात् अस्त्यमेनं यथोक्तमूलं सु
 विरूढमूलं मसंगशास्त्रेण संगस्याभावः असंगः शास्त्रमिव शास्त्रे
 न हृदेन परमार्थनिश्चयदृढीकृतेन क्लित्वा संसारहृतसमूलमुह्य

रामानुजभाष्य टीका ५

न रूपमिति अस्य हृतस्य च त्रुमंत्वादित्वेन ऊर्ध्वमूलत्वेन तत्संतानपरं
 पर्यामनुष्यपश्चादयो मनुष्याग्राह्यत्वेनाथः शास्त्रत्वं मनुष्यत्वेक
 तैः कर्मभिः मूलभूतैः पुनरप्यथ सोर्ध्वं च प्रवृत्तशास्त्रत्वमिति यथे
 दं रूपं निर्दिष्टं न तथा संसारिभिरुपलभ्यते मनुष्याहं देवदत्तस्य सु
 ओहं यत्तदत्तस्य पिता तदनु रूपपरिग्रहस्य इत्येतावन्मात्रमुपल
 भ्यते तथा स्पष्टस्य नो विनाशोऽपि गुणमयभोगे संसृज्यते इति
 नोपलभ्यते तथा स्पृगासंगपदादिरिति नोपलभ्यते अस्य प्रति
 स्ठात्मानात्मन्यात्माभिमान इति नोपलभ्यते प्रतितिष्ठत्यसिन्निति आ
 त्मात्मानमेवास्ति प्रतिष्ठा अस्त्यमेनं स विरूढमूलं मसंगशास्त्रेण
 हृदेन क्लित्वा ततः पदं तत्परिमार्गितयं यस्मिन् गताननिवर्तति
 भूयः यप नमक्तप्रकारं स विरूढमूलं सृष्टिविविधं रूढमूलमस्य
 त्वस्य कृतानमूलेन हृदेन गुणमयभोगासंगात्वेन शास्त्रेणास्ति

त्वाततोविषयासंगादेतोस्तमदंपरिमार्गितयंत्रत्वेषनीयेयसि
ज्ञाताभूयो न निवर्तते

अभिनवगुणकृत टीका ६

स्यष्टार्थ ३

॥

परमार्थप्रया टीका ७

अथतस्य इत्येतत्माह न रूपमस्येति द्वाभ्यां इह संसारे स्वरू
लप्रपंचतरोः रूपं स्वरूपं तथा लौकिकदृष्ट्या तोपलभ्यते तथा
ज्ञानदृष्ट्येत्यर्थः दिव्यरदामितेव कुरिक्तत्वात् वपरं म्रस्यंतः प
र्यवसानेन तथा प्रतिष्ठास्थितिः आदिगविर्मवचनोपलभ्यते
अथास्योपरमप्रकारमाह अस्यस्यमिति एतेन निरूपितप्र
कारे सविरूढमूलं प्रकारान्तरेणानुच्छेद्य अस्यस्य दृढेन तो
न असंगशस्येण वैराग्यकृद्वारेण छित्वा ३

वनमाली टीका ८

अस्य नगहृत् स्वरूपं सविकारत्वादिकं द्वाभ्यां भंगुरमापात
रस्य यथास्थितं प्राग्वर्णितं तथा तोपलभ्यते किंचादिरुक्त्यतिरे
तो विभाषाः प्रतिष्ठास्थितं इत आरभ्योत्पन्नं ततोपलभ्यते ना
दित्वात् एतावता कालतो न समाप्तिर्भविष्यतीत्येतो तोपलभ्य
ते अपर्यंतत्वात् प्रतिष्ठा मध्यमस्य तोपलभ्यते आनंत्योर्निरू
पत्वेन तत्प्रतियोगिकमध्यास्यापि इति रूपत्वात् अनायनरा
गादिना सविरूढमूलं अन्यतवहमूलं प्रागुक्तमस्यमेव न असं
गशस्येण संगः सहा असंगः संगविरोधि वैराग्यं पुनरितलोकै
षणात्याग रूपम् न देवशसंगहृत् भयसंसारविरोधित्वात्
तेनासंगशस्येण हृदेन भगवता नोक्तं टीकतेन पुनः पुनर्वि
वेकाभ्यां सारीतेन छित्वा तः शेषमुत्कृत्य ततः पदतत्परि
मार्गितयमित्यन्तरेणान्वयः ३

रुसमवैजयन्ती टीका ९

श्री.
गी. टी.
प.

किंचन रूपमिति यथा स्पृशे शाश्वतस्य हृत्तस्य महत्तत्वात्मकचतुर्भु
खादित्वेनोर्ध्वमूलत्वं तत्र तत्तन्निपरेष्यमा रूपमनुष्णा प्रत्येना
यः प्रवातत्वं च पुनरपि मनुष्यत्वकृतेः कर्ममूलभूतैरथ श्रोत्रं
प्रस्तनशाखत्वं मयोपवर्णीतं तथा स्पृशे हृत्तस्येह मनुष्यलोके रूपं
संसारिभिर्जनैर्नोपलभ्यते न प्राप्यते किंतु मनुष्यो हं देवदत्तस्य
पिता हं यत्तदत्तस्य पुत्रो हं तदनुरूपकर्मकारी सखी दुःखी चा
स्मिदेशः स्मिन्नामे निवसामीत्येतावन्मात्रमेव ज्ञायते नानो
हृत्तस्यात्रोपाशो नोपलभ्यते कथममनर्थज्ञातमदिलोवि
नप्येदिति न ज्ञायते यदाः स्यातः अयं दीर्घपवस्सलपवश्चेतप
वदेना देवजात इत्येवं याथात्मेन निर्णयो न ज्ञायते इत्यर्थः न वाटि
र्न वास्पृशे हृत्तस्यादिः कुतोऽयमीदृशो ज्ञानोस्तीति कारणं नोपल
भ्यते न च संप्रतिष्ठा च पुनः सोपिन ज्ञायते इत्यर्थः अस्पृशे हृत्तस्य संप्र
तिष्ठा किं समाश्रित्यायं संप्रतिष्ठते इति समाश्रयोपिनोपलभ्यते
संप्रतिष्ठत्यास्मिन्नित्यात्मा ज्ञानपूर्वकानात्ममात्माभिमानः सोपिन
ज्ञायते इत्यर्थः यस्मादेवं उर्वोऽथोऽनर्थज्ञातहेतुः न ज्ञानहेतुश्चा
यमस्य हृत्तस्तस्मादृष्टेन विवेकाभ्यासनिमित्तेनासंगशब्दे
णासंगो विषयाभिलाषस्तद्विरोधसंगो वैराग्यंतदेवसासंग
विषयासंगरूपेणावैराग्यकुदोरासविरुद्धमूलसंघट्टि
विधकर्मवासनाभिः रूढमन्यंतवदं मूलं यस्य तं एनप्रमदावि
षभूतमस्य हृत्तं लिखास्वतः प्रशङ्कमसत्प्रसंगलव्यवस्तयाया
न्यज्ञानेन तत्तदपरिमार्गितव्यमित्युत्तरेणान्वयः ३

मधुसूदनी टीका १

इह संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारहृत्तस्य यथावर्णितं
मूर्धमूलत्वादि ज्ञानेन प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते स्वप्नमरी
युदकमायागंधर्वनगरवन्मृषात्वेन दृष्टं न दृष्टं स्वरूपत्वा
न स्पृशे तपवतस्यातो अवसानेनोपलभ्यते पतावताकाले

नसमाप्तिगमिष्यतीतिश्रपयंतत्वात् नवास्यादिरुपलभ्यते इतश्चा
 रभ्यप्रवृत्तश्रयनादित्वात् नवसंप्रतिष्ठास्थितिः मध्यमस्योपलभ्यते
 श्रयंतप्रतियोगिकत्वात्तस्य यस्यादेवंभूतः संसारहृदोऽरुच्छेदः
 सर्वानर्थकरस्तत्तस्मादनायत्तानेनसुविरुद्धमूलमन्येतवह्ममूलं
 प्रागुक्तमच्यत्यमेने असंगशस्त्रेणसंगः स्मृहः असंगः संगविरो
 धवैराग्यंभुवविनलोकैषणायागरूपेनदेवशसंरागदेषमयसं
 सारविरोधित्वात् तेनासंगशस्त्रेणहृदेनपरमात्मता नौत्सका
 हृदीकृतेनपुनः पुनर्विवेकाभ्यासनिशितेनचित्वा समूलम्
 हृदैराग्यशमदमादिसेपत्यासर्वकर्मसंन्यासंरुत्वेत्येतत् ॥

सदानंदी टीका ॥

यस्त्वयं वर्णितो हृदः संसाराख्योऽयं जंतुभिः संसाराख्योऽयं जंतु
 र्भिः संसारेऽस्मिन् स्थिते वैदेयथा वर्णितमडुतं ॥ इत्येतन्न प्रका
 रेणानोपलभ्यतसैच्चरे हृद्वनहृद्वरूपत्वात्तस्यमायामयस्यव
 स्तप्रमायामरीच्यभोगंधर्वनगरादिवत् अतोनास्यावसानेन
 कथंचिदुपलभ्यते ॥ एतावतासौकालेनसमाप्तिगमिष्यतीति
 वा श्रपयंततयाप्यस्यतयादिर्नोपलभ्यते ५ प्रवृत्तश्रतश्रय्ये
 त्यनादित्वेनकेनचित् संप्रतिष्ठास्थितिर्नापिमध्यमस्योपल
 भ्यते ५ तस्यायंतनिरूप्यत्वायस्यादेवमयंतरुः संसाराख्योऽ
 रुच्छेदः सर्वानर्थकरस्ततः ६ अनाद्यविद्यया न्येतवह्ममूलेषु
 रेरितं पनमच्यनामानं संसारतरुमयं वैराग्याख्येणश
 स्त्रेणारागदेषविरोधिना हृदीकृतेनब्रह्मैक्यज्ञानौत्सकाभुनः
 पुनः ८ विवेकाभ्यासतीक्ष्णचित्वाइत्यसमूलतः वैराग्यात्
 षड्दुःसेपत्याहृत्वा संन्यासमादरात् ॥

नीलकंठी टीका ॥

ननुसोपिस्थातमनर्हं श्राव्ययस्यैतुकेप्रतिज्ञाविनाशिविज्ञान
 संज्ञानरूपोवात्रीत्यादिवत्प्रवाहनिन्योवायंसंसारस्तर्हिडुरुक्के
 योवासनानां कर्मणां चबीजां कुलदयोभजनाहेतुत्वस्यावर्जनी

श्री.
गी. टी.
प.

यत्तादिमाशंक्यसत्तासत्ताभ्यामनिर्वचनीयोयमित्येतत्तमाश्रि
त्यपरिहरति नरूपमिति रज्जुरगस्येवास्वरूपसम्पदशावीक्ष
माणोसत्रोपलभ्यते इहजीवत्येवदेहे यथापूर्वमज्ञानदशायां
तथानोपलभ्यतेज्ञानदशायां तेनास्यस्वभावमनुभवैकवेद्य
मित्यक्तं पतेनात्रोपलभ्यरूपत्ववचनेनस्वप्रकाशानोविज्ञाना
नोरूपवतोबीजादीनांचसादृश्यस्यव्यावृत्तिः तर्हिशाखाविधा
णावत्तच्छब्दवायेत्यादित्यतश्चाह नानोनचादिरिति उपादानस्य
मूलाज्ञानस्यायेतत्तत्त्वत्वादयमप्यायेतत्तत्त्वत्वरूपः तर्हिशा
खवदपरिहार्यः स्यादिमाशंक्याह नवसंप्रतिष्ठाश्रयप्रतिष्ठा
ख्यंलयस्यानेहदस्यभूमिरिवनाति नचायेब्रह्माणोविकारोये
नतत्रैवसीयेत नवेष्टापतिः ब्रह्मणः कौटस्थभंगायेतः किं
तर्हितत्वं मज्ञानमस्योपादानंतस्मिंश्चज्ञानेनविनष्टममूल
स्यास्योच्छेदो भवतिअज्ञानस्यवत्तच्छब्दत्वंतच्छेदनाभवपिहिते
यदासीदिमादिश्रुत्या तत्कार्यस्वरज्जुरगादेः प्रलयेतदनुप
लंभस्यानुमयेनवसिद्धं तस्मादस्यप्रतिष्ठानोपलभ्यतइति
प्रक्तमेवोक्तं तमेनमस्यत्वंवासनानांदाद्वानसविरूढमू
लहृदतरमूलमपिचसंगशस्त्रेणसंगोदेहादितादात्म्यबुद्धि
स्तद्वर्जनमसंगः सपवशस्तेनहृदेनपरिपक्वेनछित्वा त
तः पदेनत्यदिमार्गितव्यमित्यतरेणालयः यथापिस्थलसूक्ष्म
योः सौसारयोरसंगः सप्रमोक्षमेवजायते तेनतन्मूलवा
सनाभिरप्यात्मनोः संगोन्मीयतेतथापिवासनामूलस्याज्ञा
नस्यज्ञानेनानुच्छेदात्रासंगधीर्हृद्वाभवतितस्मात्रिविकल्पस
माध्यम्यासेनकारणशरीरस्याप्यसंगः साध्यः तेनचासंग
शस्त्रेणस्यच्छेदोच्छेदलवणोदकवदज्जुरगवहाप्रविलापनरू
पः कर्तव्यः नतसंख्यानामिवस्वरूपेणसनः परिवर्जनमा
त्रे ३

आनेदीटीका १३

अस्य संसारस्य विश्वस्यैवाश्रयस्य सत्तादिभिर्गुणैः प्रवृद्धस्य त
 येकांतिकेन नियमेनेह कुविदेकत्रयं केवलसात्विकं राजसि
 केतामसिकं वानोपलभ्यते सर्वेषां गुणानां संभूयैव कार्यारम्भ
 कत्वशक्तेर्विश्वेवेचित्रस्याविनिर्भागात् अतएव मिलितैव गु
 णानां कार्यारम्भत्वेपिनान्तः विश्वस्य कार्यवर्गस्यैकत्रातेनियम
 नात्तामसिकत्वमिति संसाराश्रयस्यास्यान्तस्तामसिकत्वेन समा
 मिर्नचास्ति नचादिः प्रथममुत्पत्त्यारम्भे सत्त्वमेव हिरजस्तमसोः
 कार्याणामुत्पत्तये प्रकाशकमिति गुणकार्यस्यास्य संसारस्यैव
 स्य प्रथमावस्था सात्विको वेत्त्यपि नास्ति न च संप्रतिष्ठा प्रवृत्तिरु
 पारज एव हि सत्त्वतमसोः सुकार्यस्य उत्पत्तये प्रकाशनेनियमने
 वा प्रवृत्तिकारयतीति विश्वस्य मत्थावस्थाराजसिकीत्येतद
 पिनास्ति अत्रायं तात्पर्यार्थः यद्यपि सत्त्व रजस्तमांसीव विश्वका
 र्यकारणानि शाब्दादौ कार्ये हि श्रवणादेः कारणस्य सत्त्वं प्रका
 शं करोति तदनु तत्सम्पत्त्यर्थं रजः प्रवर्तयति च नस्तत्रैव तमो नि
 यमयतीति प्रथमं प्रकाशस्तदनु प्रवृत्तिः ततो नियम इति
 क्रमो नास्ति अन्तर्क्रमेणापि दृष्टेः तथा सृष्टिर्वशात् कुवि
 द्विषये प्रथममेव तमसावरकणेनियमितस्य तदनु सत्त्वं त
 त्रैव सत्त्वं प्रकाशयति ततो रजः प्रवर्तयति एवमेवाहृष्टवशाद्
 जसा प्रथममेव प्रवर्तितस्य तदनु प्रकाशानियमो हृष्टो गुणा
 नामर्थेन्याभिभवाश्रयजनमिथुनवृत्तिवैचित्र्येणा विश्वेवेचि
 त्रस्याविनिर्भागात् तथा च स्मृतं पुराणे अतोऽप्यमिथुनाः
 सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं
 रजः तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्व रजसी उभे उभयोः सत्त्व रज
 सोः मिथुनं तम उच्यते नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वापल
 भ्यते तथा च तं ललितमेव सर्वस्मिन् न्याये सयं भगवता प्रीत्यप्री

श्री.
गी. टी.
पं.

तिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्माभिभवाप्र
यजननमिष्टुनहनयस्रगुणाः सत्त्वचुप्रकाशकमुपहृत्
कंचलंवरजः गुरुवरणकमेवतमः प्रदीपश्चार्थतोहृतिः धर्मे
एगमनमूर्धगमनमथस्ताद्रवत्यधर्मेण ज्ञानेनचापवर्गेविप
र्ययादिष्येतबंधः इत्यादिसात्वप्रामाण्योपपादकं पूर्वाध्यायेस
त्वरजसमश्चरभ्योर्ध्वगच्छानिसत्त्वस्याइत्येतम् यनमित्यभू
तमस्यर्थसंसारहृदंसविरहानिशागुक्तनीत्याधर्माधर्मादिहे
तुकतयातासुभोगभूमिषूदीयोगामितयानवरतं प्ररोहेवि
स्तारंप्राप्तानिमूलानिलिंगाद्यानिसूक्ष्मशरीराणि तदनुप्रवि
ष्टानि सूलशरीराणि च यस्मै दृशमस्यत्यं संसारहृदंशितेनयो
गाभासादिसमुत्तेजितेन असंगो वैराग्यमेवशास्त्रेनछित्ता ।
अजोरोकोलोहितमुक्तकृष्णावदीः प्रजाः सजमानां सरूपाः
अजोरोकोजवमाणो नृशोतेजहातेनोभुक्तभोगामजोन्यः इत्या
दिश्रुत्यवेक्षयाविवेकात्वात्माप्रकृतिपुरुषोपपद्यकृष्टयतिभा
येनियावत् ३ ॥

+ तदेवंवियस्योक्तस्यभवस्यवत्प्रमाणज्ञाना
भावादाह ॥

रामकंदीटीका १४

+ अस्यायथाप्रतिपादितास्यस्यतथातेनप्रकोरेणरूपंसमावो
नोपलभ्यते तत्त्वतोनेवप्रतिपद्यते अन्यथेवहीयमचित्तेष्वरमा
यामात्रनिबंधनातयातत्त्वनिःसाररूपत्वेनस्थितोत्तानमून्यत्वा
ज्ञानथेवपरमार्थसत्तेनावभासमानोममकारग्रहेणप्राणिनो
निवभानि यथास्यस्वरूपंनोपलभ्यते नचसंप्रतिष्ठासंतराव
र्तिनीसम्पृक्तस्थित्यवस्थापिनलभ्यते यतोयेनयेनरूपेणास्यस्थि
तिस्तत्सर्वपरिणामितादस्थिरमतपवंविधस्यास्यस्वभावाः
प्रकाशस्यवधायकस्यसुदोषायमारु यवंयथाप्रतिपादित
स्वरूपंदोत्रज्ञानांक्लेशनिमित्तकमानुरूपपरिपाकानुभवाधि
करणभूतभुवनसमात्मकमस्यत्यंतसाधर्मादस्यत्येननिरूपित

मतपवसविरुद्धमूलसुष्टदाद्येनविविधंकतात्रुफानिप्ररोहंप्रामात्रिके
 शापवमूलानियस्यतंतादृशमसंगशस्त्रेणममताग्रहत्रयगाफाशेषता
 गात्मनाविवेकपाषाणकषणवशाशितेनतीक्ष्णनऊठारेणद्वितामू ३१
 लतोद्विधाकृता ॥ ३ ॥

लासिकीदत्तउत्तीटीका १५

किंच-अस्येश्वरस्यस्वरूपेयापकत्वसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वरूपतयायथाभव
 ति तथेहजीवलोकैर्नोपलभ्यतेनानुभूयतेकेनचित् तथातन्मनोप
 लभ्यतेनंतुतात् नचादिरनादित्वात् नवसंप्रतिष्ठास्थितिराश्रय
 रूपाचनोपलभ्यते एनमीश्वररूपमस्यैवस्वविरुद्धमूलसुष्टदाद्ये
 दृष्टमूलवत्स्वरूपेयस्यतम् दृष्टेनैवराग्यशस्त्रेणस्त्रितापरिच्छि
 यविवेच्य ॥ ३ ॥

पंचोले टीका

वासनारूपंकर्मत्वाः रभतेप्रमान् नरूपमिति योयंसेसाररूपो
 ब्रह्मोवर्णितः अस्यब्रह्मलोकेयथावर्णितेरूपेनोपलभ्यतेचप्र
 नःनम्रेतःनग्रादिःनसंप्रतिष्ठास्थितिःमध्यभागःकेनचिनोप
 लभ्यते एतेसंसारब्रह्मसंसारशस्त्रेणप्रवित्तलोकैषणाभ्यो
 लुप्त्यानेनैवराग्येणदृष्टेणपरमात्माभिमुख्यं दृष्टीकृतेनप्र
 नः पुनःविवेकाभ्यासाश्रमशितेनशस्त्रेणपरमनासविरुद्धमूलं
 नानाप्ररोहगतमूलंसेसारब्रह्मद्विधासबीजमुत्तमूल्य ३ ॥

रावीरसमिद्धोधिनी ॥

नरूपमिति अस्यधनुर्वेदब्रह्मस्ययेनप्रकारेणोर्ध्वमूलायः प्रा
 खितेनस्वरूपेवर्णितं तथातेनप्रकारेणस्यरूपेनोपलभ्यते
 मूलप्राखानांबाहुल्यातथातःपर्यंतपतावताकालेनसमाप्तिं
 गमिष्यतीतिनोपलभ्यते नचास्यादियतआरभ्यप्रवृत्तइतिचो
 पलभ्यते तथास्यसंप्रतिष्ठास्थितिर्मध्यंनोपलभ्यते आद्यंतप्रति

योगितात्तस्येति कारणगुणाः कार्यानुगामिन इति न्यायेनादि
 मध्यांतपुन्यपरतत्त्वकारणसमुद्भूतस्यथनुर्वेदस्यादिम
 ध्यांतपुन्यत्वमुचितमेवेति भावः अथत्यमिति तत्तदेहिका
 मुष्मिककामपूरकत्वेन पुन्यतमत्वादस्यत्यमिवाप्त्यमेनं
 थनुर्वेदवृत्तं सविद्वत्सूलं सुपुययास्याजयाविषोवेणवृद्धं
 प्रसिद्धिगतं परतत्त्वतदागमूलं कारणं यस्य तत्त्वविद्वत्सूलं
 परमेष्ठरकारणकमित्यर्थः असंग्रहाक्षरेणेति अविद्यमानोय
 नुर्वेदादन्यसंगः सजनं यस्य तदसंगं निरंतरं तादृशं यच्छत्र
 मभ्यासद्वयेनेनाभ्यासप्रभेगादृक्तेण पुनः पुनस्तत्परतया
 शितीकृतेन दृढाभ्यासेनेत्यर्थः द्वित्वासारसारपृथक्करणे
 न ह्येदमिव प्राप्यथनुर्वेदं दृढाभ्यासेन सुनिश्चितीकृत्येति
 यावदिति ३॥

मधुभाष्य

३॥

भाषाग्रनुवादटीका १

इस संसारमे वर्तमान जो प्राणी हैं वे संसार वृत्तका उर्ध्वमूलआदि मे
द नहीं जानते हैं और अत्यन्त बड़ेपनके हेतुसे इसका अन्तभी नहीं
जाना जाय है तथा अनादि हेतुसे आदि भी नहीं कोई जानिशकें
हैं और स्थिति अर्थात् यह संसार किसतरह स्थित औ कौसा है सो
भी खबर किसी को नहीं है इससे यह संसार वृत्त इच्छेय कहें
स का काटना कठिन है औ अनर्थकारी है इसी हेतु इस संसार
को दृढ वैराग्य रूप शास्त्रसे छेदन करके तत्त्वज्ञान की यत्न कर
ना चाहिये यह दृढ श्लाकसे कहते हैं कि यह अशय्यरूप दृढ
मूल संसार को अहं ममता त्यागरूप दृढ अस्त्यरूप सम्यक
विचारसे छेदन अर्थात् प्रयत्न करके १

चौपई

नाशद्वयमिलेत्यौजीई अंतनमथलखें पुनकोई इदम
अत्यकोजो दृढमूलदि दृढअसंगशास्त्रसे छेददि ३

ततः पदे तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गतान नि
वर्तन्ति भूयः तमेव चाये पुरुषे प्रपद्येतः
प्रवृत्तिः प्रसूता पुराणी ५

शंकरभाष्य टीका १

ततश्च ततः पश्चात् यत् पदे वैष्णवे तत्परिमार्गितव्यं ~~निरा~~
~~गितं~~ परिमार्गणमन्वेष्टां ज्ञानव्यमित्यर्थः यस्मिन् पदे गताः
प्रविष्टान् निवर्तन्ति नावर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय कथं परिमा
र्गितव्यमित्याह तमेव च यः पदशब्देनोक्तः प्रायमादौ भवे श्रायं
पुरुषं प्रपद्येत्येवं परिमार्गितव्यं तच्छरणतयेत्यर्थः कोसौ पु
रुषश्च यत्ने यतो यस्मात् पुरुषात् संसारमायाहृतप्रवृत्तिः प्र
सूता निःसृतेन्दुजालिकादिवत् माया पुराणी विरतनी ५

आनेदगिरिकृत टीका २

उक्त्य किं कर्तव्यं तदाह ततश्च पश्चादप्रवृत्त्याहर्हं यवास्थितमि
त्यर्थः किन्नर पदे यदन्विष्य ज्ञानव्यं तदाह यस्मिन्निति येन सर्वं प्र
णी पुरिषु वाशयाने पुरुषं प्रपद्ये शरणं गतोऽसीत्यर्थः विवर्तवा
दानुरोधिनं हृष्टाजमाह पदेति ५

स्वामिकृत टीका ३

~~ततस्तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गतान निवर्तन्ति भूयः तमेव चाये पुरुषे प्रपद्येतः प्रवृत्तिः प्रसूता पुराणी~~
ततस्तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गतान निवर्तन्ति भूयः तमेव चाये पुरुषे प्रपद्येतः प्रवृत्तिः प्रसूता पुराणी
रिमार्गितव्यमन्वेष्टां को ह शं यस्मिन् गताः यत्पदं प्राप्ताः संतो
भूयो न निवर्तन्ति पुरुषे ते नावर्तन्ति इत्यर्थः श्रन्वेष्टा प्रकारमेवाह
यतः पक्षा पुराणी विरतनी संसारप्रवृत्तिः प्रसूता विस्मृता तमेव
चाये प्रपद्ये शरणं ब्रजामि इत्येवमेकां त भक्त्या न्वेष्टव्यमित्यर्थः ५

श्री.
गी. टी.
प.

विष्णुभाष्य टीका ५

ततः पश्चात्तद्वैल्लवेपरिमार्गितयंश्वेष्टं ज्ञातव्यमित्यर्थः
कथंपरिमार्गितव्यमित्याह तमेवविस्मयाद्युमादौभवेपुरुषं
जगत्सर्वकंप्रप्येशरणंगच्छामियतः यस्मान्सारमायाहृत
स्पप्रवृत्तिराविर्भावः प्रसूतानिस्तृतापुराणिनित्या इति ५

+ कथमनादिकालप्रवृत्तौ गुणमयभोगसंगस्तन्मूलं च
विपरीतज्ञाननिवर्तत इत्यत्राह ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

+ ततश्चि अज्ञानादिनिवृत्तयेतमेववाच्येकत्वादिभूतंमयाध्य
क्षेणप्रकृतिः सूर्यतेसवरावरं अहंसर्वंस्पप्रभवोमतः सर्वंप्रव
र्तते सतः परतरंनामकिंचिदस्तिधनंजयेत्यादिप्रकृमायंतमे
वशरणंप्रप्येतयतः यस्मात्कृत्स्नस्यसृष्टिरियेगुणमयभोग
संगप्रवृत्तिः पुराणीप्रसूतनीप्रसूताउक्तंहिमयेवपूर्वमेतत्
देवीयेवेतिप्रप्ययतः प्रवृत्तिर्निवापादः तमेववाच्यंपुरुषंप्र
प्येशरणमुपगम्यइतियतः अज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्येतस्य
साधनभूतापुराणीप्रवृत्तिः प्रसूताः पुरातनानांमुमुक्षूणांप्र
वृत्तिः पुराणीपुरातनामुमुक्षुवोमांशरणमुपगम्यनिर्मक्तव
धाः संज्ञाता इत्यर्थः ५

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

सप्तार्थं ५

॥

परमार्थप्रपा टीका ७

किं कर्तव्यमित्याह ततश्चि ततस्तस्मात्संसारतरोः परमं कृष्टं मूलं
लभ्यते यत्तद्वैल्लवेपरिमार्गितयंश्वेष्टं ज्ञातव्यमित्यर्थः
ततः सर्वशक्तिं तं मार्गितयंश्वेष्टं विवरोपलक्षितेन ममार्गीया
हृदये तत्किंपदं यस्मिन्नाताः प्रविष्टाः संतोभयोननिवर्तंति पर
वृत्तिन प्राप्तुं वेति अथकिमाकारेण प्रविष्टारमाहृतमेवेति
तमेवायं ज्ञायांसेदृश्यजातस्य मूलभूमिं पंप्रप्येशरणं ज्ञा
मि तेकथं तः पुराणी अनादिप्रवाहरूपा प्रपंचप्रवृत्तिः प्रसूता
विरूता तमधिकरणरूपमित्यर्थः अथकमेण श्रुतयस्यतः

असंगशसोपाददेनद्वित्वेयत्रास्यलोपनिषडुक्ताश्रुतिः न कर्मणा
 न प्रजयाथनेन त्यागेने के श्रुतत्वमानिषुः परेनाकं निहितं ग्रहाणे ए०
 विभ्राजतेतयतयोविशंति भाष्यं एकैयोनिसम्पानेगेनपरेणो
 क्त्वेनवैरापेनाश्रुतत्वमोक्षेयानिषुः प्रायः परंतुनेनकर्मणा
 कलाभिसंधि कृतेननप्रजयामाश्रुतत्वलोकोस्तीतिश्रुतेः न य
 नेनतलापुरुषादिषुव्ययीकृतेन अथतत्किनामाश्रुतत्वाययतयः
 संस्थासिनोविशंति कथंतात्ताविशंति नाकंस्वर्गमलौकिकंग्रहा
 योद्दयाकाशानिहितंनिधिवन्नोपितमपिविभ्राजतेअर्थप्रका
 शकत्वेनशोभते ततः पदेनत्यारिमागितवमित्यत्रशान्तमयीश्रु
 तिः तदप्येते श्लोकाः श्रुतः पंचावितसः पुराणोमाहस्स ह्यनुचितो जी
 ययेवतिनधीराश्रयियेतिब्रह्मविदउक्तेमस्वर्गलोकमेतोविमु
 क्ताः तस्मिन्ब्रह्मसुतनीलमाहः पिंगलदुहरितलोहितेव पृष
 पंशाब्रह्मणाहानुचितः तेनैतिब्रह्मवितैजसः प्राणकृष्टेतिमा
 षं तत्रार्थे श्लोकाः वदोपतोयाः मंत्रापिसंनोतियातवल्गोव
 दति तेकथंश्रुतः सत्यः ससुलोपलक्षितः पंचामार्गास्ति वि
 तरोविशिष्टतरः पुराणोनारिसिद्धः मांस्पृष्टः मयाप्राप्तः अनंतरं
 मयेवअनुचितः अनष्टितः तेनमार्गेणाकृताधोराभ्योअसयोगिनः
 ब्रह्मविदः उद्धर्धक्रमस्वर्गलोकंधूमधूपतिगच्छेति किंभूतारतः
 प्रपंचादिमुक्ताः तस्मिन्नारीसंदर्शमाह अकृमिन्त्यादि पृषपंचागी मा
 नकेवलंमयेवानुहितः किंनब्रह्मणापुनचितोनुहितः तेनब्रह्म
 विदेदस्यवेताप्राणकृदनुष्ठातातेजसः प्रकाशात्मापतिप्राप्नोति
 नायः ४

वनमाली टीका ८

ततोयुरुषपस्तनतोअन्यद्वत्ताऊर्द्धवस्थितंतद्वैसवंपदेय
 यतइतिपदंसवरूपवेदोक्तवाक्यैः परिमार्गितव्यंअवगादिनात्वे
 ह्यं सोत्वेष्टव्यः सविजितासितव्यइतिश्रुतेः यस्मिन्पदेगताः
 साक्षात्कोरेणाप्रविष्टाः साधर्म्यरूपंसापुत्रंशामाश्रयः ननिव
 र्तेतिननिवर्ततेभूयः पुनः संसारेनपतंतीत्यर्थः परिमार्गणप्र

श्री.
गी. टी.
प.

कारमाह तमेवचायेसर्वादौविद्यमानंपुरुषेयेनेदंपूर्णोतंपुरुषपुरु
षुवाशयानेसर्वानयामिणंप्रपद्येशरणागतोस्मीत्येवंतदेकशर
णातयातदन्वेष्टव्यमित्यर्थः तेकंपुरुषंयतोयस्मान्पुरुषात्प्रह
तिः संसारहृतप्रहतिः पुराणीविंशत्यनादिषु स्तनातेनग
हृतकारणंपुरुषंप्रपद्यन्त्ययः ध

ऊरुमवेनयत्री टीका १

किंचततःपदमितिजतोविषयासंगाद्देतोः यदाततःसंसार
मन्यहृतमूलादपरिस्थितंतत्पदंवैस्त्वस्यानेवैकुण्ठेपरिमा
गितव्यंसत्संगलब्धश्रवणकीर्तनादिसाधनैरन्वेष्टव्यकीदृशेत
त्पदमित्यपेक्षायामाहयामित्रितियसिन्धिसुपदेगताःभक्तिता
नवेरागैस्साधनैः प्राप्ताः जनाभूयः पुनर्ननिवर्तेतिपुराणतया
त्वर्गीदिवत्संसारेनयनेति नन्नादिकालप्रहृष्टोयुगामयभो
गसंगल्लभ्यतेविपरीततानेचकथंनिवर्ततेइत्याशंकानत्रिहानि
स्त्वमस्यपत्न्येवेत्याहृतमेवेति यतोयस्यात्रिगुणविदविदात्मक
जगत्सृष्ट्यसर्वेश्वरात्पुरुषोत्तमादियंपुराणीपुरातनीप्रहृतिगु
णमयभोगसंगात्मिकाप्रस्ताविस्तताभवतिमयाध्यक्षेणप्र
कृतिःसूयतेसचराचरेग्रहंसर्वस्यप्रमवोमतःसर्वंप्रवर्ततेमतः
परतरंनान्यत्किंचिदस्तिथनेजयेत्यादिपूक्तंतमेवाहंसर्वकारणं
पुरुषंविदविदेतरात्मानंप्रपद्येशरणावजेन देवीशेषागुणम
यीमममायाइत्यया मामेवप्रपद्येतेमायामेतान्तरंतिनेत्यायु
क्तलक्षणायानिरयेदयाप्रपद्येवगुणमयभोगसंगात्तानेच
निवर्ततेत्यर्थः प्रपद्यतःप्रहृतिरितिवाटः तमेवचायेपुरुषं पा
प्रपद्येशरामुपगम्येति यतोज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्यसा
धनभूतापुराणीप्रहृतिः प्रस्तापुरातनानांमुमुक्षुणांप्रहृतिः
पुराणीपुरातना मुमुक्षुवोमांशरामुपागम्यनिर्मुक्तंवथा
भवतीत्यर्थः ध मधुसूदनी टीका १

ततोपुरुषपस्त्यततोचत्पाहर्ध्वंयदास्थितंतदेस्त्वंपदंवैदे

नवाक्यविचारेण परिमार्गितं नानाविधं शब्देष्वसौ न्वेष
 यः सविज्ञाः सितव्यश्चिन्तनेः तस्य देववशादिनात्तातव्य
 मित्यर्थः किंतु तस्य देवस्य देवताः प्रविष्टास्तानेनावर्तते भूयः ^{न निवर्तन्ति}
 पुनः संसाराय कथं तस्य परिमार्गितव्यमित्याह यः पदशब्देनो
 क्तः तमेव वाच्यमादौ भवेत्पुरुषं येनेदं सर्वं प्रणीते पुरुषं पुरु ^{पुरुष}
 पुदाशयानं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मै वेतदेव शरणं तया दन्वेष्ट ^न
 व्यमित्यर्थः तं के पुरुषं यतो यस्मात्पुरुषात्प्रवृत्तिः मायामय
 संसारवृत्तप्रवृत्तिः पुराणी चिरंतनीयनादिरेषा प्रसृतानिः
 स्तुतापेक्षजालिकादिव मायाहस्तादिनं पुरुषं प्रपद्ये इत्यन्व
 यः

सदानेदी टीका ११

गी.
टी.
पं

ततस्तस्मादीश्वरात्तदं मोक्षरूपं प्रशांतं पदं परिमार्गितव्यं याचितव्यं
किंतदिति विशेषेणाह यास्मिन्पदे गताः संतो न निवर्तन्ति संसारे भूयो ना
वर्तन्ते न तत्र को नापि अनुपलब्धस्वरूपादीश्वरात्कथमनावृत्त्या बहपदया ।
ब्रह्मपदेत्यतः कार्यलिंगेन तन्मनुमाप्ययाचनप्रकारमाह तमेवेति तमे
वाच्यं पुरुषमीश्वररूपं प्रयच्छे शरणं ब्रजामि तं कर्मिणाह यतोयस्मादीश्वरा
त्पराणी विरंतनी संसारप्रवृत्तिः प्रसृतानिर्गत्य विरूतिमापन्ना

पंचोले रीका

ततः पश्चात्तद्वैश्वं पदं परिमार्गितव्यं ज्ञातव्यं यस्मिन् गताः प्राप्ताः ।
प्रतिष्ठाः भूयः पुनरपि संसारं न निवर्तन्ते परिमार्गस्य प्रकारमाह
तमेवेति पदं ब्रह्मवाच्यमायं पुरुषमहं प्रयच्छे तच्छरणं भवामि
इति ज्ञेयं यतः संसारवृत्तस्य प्रवृत्तिः पराणी विरंतनी प्रसृतानिः
सुजा ध ॥

राणवीरसमिहोधिनी ॥

तत इति ततो धनुर्वेदाध्ययनाभ्यासाम्यामनंतरं तत्पदमिति तद्यथा
वर्णाश्रममनुष्ठेयत्वेन प्रसिद्धं पदं व्यवसिति शरणस्थानलक्ष्मां चि-
वस्तुष्वित्यनुष्ठापनात्पदं वस्तुस्वयमहं रूपं परिमार्गितव्यमनेष्ट
व्यमतितीक्ष्णो न यत्नेनार्जनीयमिति यावत् तथा च श्रुतिः सो न्वे
ष्टव्यः स विजितासितव्य इति अस्यार्थः स्वस्ववर्णाश्रमोचितो धर्मो
वेष्टव्योर्जनीयो विजितासितव्यो विशेषेण संदेहरादित्येन ज्ञातु
मिष्टव्य इति यस्मिन्निति श्रवनिमित्तसप्तमी यत्पदं स्वधर्मवस्तु
निमित्तीकृत्य गतागतप्राणाः क्षत्रियप्रवीराभूयः पुनर्न निवर्तन्ते
नावर्तन्ते सम्यक्पालितस्वधर्माणां धनुर्वेदाधिकारिणां निष्कल्म
षत्वात्परमपराधिगतान पुनः संसारवृत्तिर्भवतीत्यर्थः तमेवायं
श्रुतिरप्याह न स पुनरावर्तते इति अतः स्वधर्मनियतं श्रेय इति सर्वं

यत्कृतं तदयं पन्नं भवति कथं परिमार्गितव्यमित्यपेक्षायां
 भवति तमेवेति श्राद्धौ भवमाद्ये पुरुषं सर्वस्य धनुर्वेदस्य वी-
 जभूतं प्रपद्येत दक्षिणानुष्ठानेन संसेवे भगवता नानावता
 रेणुसाधवः परिज्ञाता असाधवो नाशिता इष्टवलिष्टविष्णी
 र्णीचात्तर्वर्ण्यं पुनर्मर्यादा मवापितमित्यस्मान्प्रतिवत देवा
 नुशिष्टमतो दमपित दनुष्ठानेन भगवंतं संतोष्येति धनु-
 र्वेदवीजभूतत्वमेव विहृणोति यत इति यतो यस्मादाद्यं
 रुषासुराणां विवस्वतमारभ्या यथा बहुकालीना प्रवृत्ति
 र्धनुर्वेदमयी प्रसृता परं यगे यदेपो न प्रसारं गता अयमक्रभि
 प्रायः भगवता स्मात्प्रति धनुर्वेदस्य ग्रहणं स्वर्गपवर्गभोगा
 यानुशिष्टमस्माकं च तदवश्यमनुष्ठेयमित्येवं मां प्रयन्ताः क्ष-
 त्रियप्रवरास्वधर्ममार्गराण्यो युक्ता अस्माकं कामा अंतरासे
 पवयदिविपद्ये पुस्ते स्वधर्मनिमित्तीकृत्य विगतामवो न पुनः
 संसाराया वर्तते इति ४॥

मधुभाष्य

THESE THINGS ARE ALL PARTS OF THE SAME WHOLE
AND ARE ALL CONNECTED TOGETHER IN A
CLOSE AND INTIMATE MANNER. THE
RELATIONS BETWEEN THEM ARE ALL
INTERRELATED AND INTERDEPENDENT.
THEY ALL FORM A SINGLE, UNIFIED
SYSTEM, AND EACH PART IS ESSENTIAL
TO THE WHOLE. THE WHOLE IS
GREATER THAN THE SUM OF ITS
PARTS, AND EACH PART IS
SMALLER THAN THE WHOLE.
THE WHOLE IS THE ONLY REALITY,
AND EACH PART IS ONLY A
REFLECTION OF THE WHOLE.

THE WHOLE IS THE ONLY REALITY.

THE WHOLE

भाष्य अनुवाद टीका

तदनन्तर संसारके मूल कारण स्वरूप तत्त्वसे कहे जाते जिस
ईश्वरपद को अन्वेषण करना उचित है सोपद कैसा है इस अ
पेक्षापर कहते हैं कि नहीं जायकर फेर और संसार आवर्तन
कहे आवागमन होना नहीं और भगवत्पद देखने की रीति
कहते हैं कि जिससे इस पुराने संसार की प्रवृत्ति भई है उ
सी आदिपुरुषके शरणागत होते हैं इसी तरह पकान्न
भक्तिके द्वारा फुंटे ५

चौपई

ताने सोपद लषणो योगा यामें जाय न दरे फिर लोग
आदिपुरुष की शरणा हुं दोई प्रवृत्ति पुरानी जासैं दोई ६॥

30

此乃...
...
...
...
...
...
...
...
...

...
...
...

निर्मानमोहानितसंगदोषाग्रध्यात्मनित्याविनि
हृतकामाः देहैर्विमुक्ताः सखडः खसंतैर्गच्छे
त्यमूढाः पदमख्ययंतत ५

शंकरभाष्य टीका १

कथंभूतास्तत पदे गच्छतीत्युक्ते निर्मानेति निर्मानमोहामान
श्च मोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौयेभ्यस्ते निर्मानमोहाः मान
मोहवर्जिताः नितसङ्गदोषाः सङ्गपव दोषः सङ्गदोषः नितः
सङ्गदोषोयेस्ते नितसङ्गदोषाग्रध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरू
पात्तोचने नित्यास्तत्परातिहृतकामाः विशेषतो निर्लेपेन नि
हृताः कामायेषां नेविनिहृतकामायतयः संयासिनो हृदैः प्रि
याप्रियादिभिर्विमुक्ताः सखडः खसंतैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमू
ढामोहवर्जिताः पदमख्यये नयथोक्ते ५

आनंदगिरिकृत टीका २

परिमार्गणापूर्वकवैषावे पदे गच्छतो संज्ञातरायाकाहार्थ
कं कथयति कथमित्यादिना मानोहकारः मोहस्त्विवेकः नि
तसङ्गदोषाः शश्वमिन्नसन्निधावपि द्वेषप्रोतिवर्जिता इत्यर्थः त
त्परत्वे श्रवणादिनिष्ठत्वे संयासिनो वैराग्यद्वारा त्यक्तसर्वकर्मणा
इत्यर्थः आदिशब्देन तदेतत्ग्रहः मोहवर्जितत्वमुक्तहेतुतः सं
ज्ञातसम्यग्धीत्वे ५

स्वामिकृत टीका ३

तस्याप्रोसाधनोतराणि दर्शयन्नाह निर्मानेति निर्गतौ मानमोहौ
अहेकारमिष्याभिनिशोयेभ्यस्ते नितः पुत्रादिसंगदूषोदोषेयैः
अध्यात्मे आत्मज्ञानेनित्याः प्रतिहिताः विशेषेण निहृतः कामो ये
भ्यः सखडः खहेतत्वात् सखडः खसंतानिशीतोष्णदीनिदंहा
नितैर्विमुक्ता अतपवामूढानिहृता विद्याः संतः तदव्ययपदे
वैस्सवंगच्छति ५

विशाखभाष्य टीका ४

श्री.
गी. टी.
५.

कृतचेतस्कृतयानितसंगदोषाः जितः संगोविषयसंकल्पस्त्वपवदो
षः जितः संगोदोषोयैः सजितसंगदोषाः विषयसंकल्परहितारण्य
र्षः अध्यात्मनित्यात्मात्माननिरताः विनिहतकामाः त्यक्तका
माः हेहैर्विमुक्ताः सखडः खसंसैः सखादिशब्दाद्यैः गच्छेति
मुवेति श्रमूढाः विवेकिनस्ततवैस्त्वपदंशविनाशि ५

अगमानुजभाष्य टीका ५

निर्माणोति एवंमांशरणमुपगम्यनिर्माणमोहानिर्गतमोहाय
नात्मत्यात्माभिमानरहितानितसंगदोषाः जितगणमयभोग
संगात्यदोषाः अध्यात्मनित्याः श्रमूढाः श्रमूढाः श्रमूढाः श्रमूढाः
तदध्यात्मश्रमूढाः श्रमूढाः श्रमूढाः श्रमूढाः श्रमूढाः श्रमूढाः
खडः खसंसैः खडः खसंसैः खडः खसंसैः खडः खसंसैः
तदव्ययपदंगच्छेति अनवच्छिन्नज्ञानाकारत्मानेयथावास्थिते प्रा
मुवेतिमांशरणमुपगतानां मत्प्रसादादेवताः सर्वाः प्रहृतयः
सुशक्ताः सिद्धिपर्यन्ताभवेतीत्यर्थः ५

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

अनेनशास्त्रान्तरेष्वयद्व्यते अश्रयः सर्वसंपदोपासनीयत्वादितस्य
भगवद्वत्त्वोपासातामर्थमिच्छते मूलप्रशान्तेरूपतरुर्ध्वं हि निह
तस्यतदाभिः कृदांसि प्रणानीत्येव यथा हतस्यमानत्वं फलत्वस
रसतादयः पौर्णः स्रव्यते एवं वस्तुतत्त्वस्य वेदोपलक्षितशास्त्रा
रिकाप्रतीतिरित्याख्यायते गुणैः सत्त्वादिभिः प्रहृष्टादेवादिस्थाव
रांततया तस्यवशभाश्रमात्मकानिकर्माण्यस्तनमूलानितं लि
त्वेति विशेषक्रियाभिधीयमाना सामर्थ्यादत्र विशेषणपदमुपा
यते हेही प्रेष्यानत्रय्यादिति विधिवत् तेनायोरूढानिमूलान्य
स्पष्टिद्यादिति तस्यदप्रशान्ते अश्रयपदं तदेव ५

परमार्थप्रका टीका ७

अथरतिविमुक्तारतिश्रुत्यर्थप्रकाशनाह निर्माणमोहारति निर्मा
नोमानमोहोअहंकारमिष्ट्याभिनिवेशोयेभ्यः जितः पुत्रादिसे

गदोषोपैस्ते अध्यात्मज्ञाने निष्ठाः परिनिष्ठिताः विशेषेण निवृत्तः
कामोपैभ्यस्ते सुखदः स्वसंता निशीतोष्णादीनि जैर्विमुक्तापवे
विष्ठास्तदव्ययदंगच्छेति नाम्ने ५

वनमाली टीका ८

परिमार्गोसाधनांतराणां निर्माणेति मानो हंकारो गर्वः मो
हस्त्वविवेको विपर्ययो वाताभ्यां निर्गतानिर्माणमोहाः तौ निर्ग
तौ येभ्यस्ते वातयानितसंगदोषाः प्रियाप्रियसंनिधावपि रागद्वे
षवर्जिताः अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपा लोचनतमराः विनि
वृत्तकामाविशेषतो निवृत्ताः कामाभोगाभिलाषापेक्षाते दं दैः
शीतोष्णानिपासादिभिः सुखदः स्वसंज्ञैः सुखदः स्वहेतुत्वा
त्सुखदः एव नामकैः विमुक्ता इति श्रमूढाः रजस्तमोजन्याः ज्ञान
शून्याः वैचित्तरहिता इत्यर्थः यता दृशास्तदव्ययपदंगच्छेति ५

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

ननु ये त्वत्पदं प्राप्नुवंति ते त्वत्प्रयत्नमनोजनाः किंलक्षणं भवंती
ति चेन्न ब्रह्म निर्माणमोहाः श्रुतिमानः सत्त्वरजयोगर्वः मोहो मिथ्या
भिनिवेशस्ताभ्यां निर्गताः अनात्मन्यात्माभिमानरहिता इत्यर्थः
जितसंगदोषाः जितगुणमयभोगसंगाद्याः प्रियमाधादित्ते हलद
णावा दोषा ये ते तथा निर्माणमोहानितसंगदोषा इत्येकपदं वा श्र
जितस्य श्रीकृष्णस्य संगस्तत्परित्यक्तस्ये दोषा विमुक्तस्ये तास्ते
जितसंगदोषाः श्रुतयानिर्गता मानमोहा जितसंगदोषा येभ्य
स्तथा यदा मानमोहाभ्यामजितसंगं कृष्णप्रयत्नं न हृषयंति
तिरस्कुर्वंति निन्दंति वेति १० मानमोहा जितसंगदोषा येभ्यस्ते
तथा इतरदेवोपासकास्ते निर्गता हरीकृता ये ते तथा कृष्णान
मभक्ता इत्यर्थः यदा अजितसंगं संयोगं ददातीत्यजितसंगदत्त
इति स्तामोषं निदहंतीति शब्दादिविषयाः मानमोहाभ्यामजि
तसंगदोषाः मानमोहा जितसंगदोषाः निर्गतास्ते येभ्यस्ते तथा
यदा निर्गतौ मानमोहौ येभ्यस्ते तथा आसमेता जितताः प्राकृत
गुणविषयसंगोपवेदोषा ये ते तथा ते च ते च तथा अध्यात्मनि

श्री.
गी. टी.
प.

त्याः आत्मनि यदुक्ताने तदध्यात्मतस्मिन्निष्ठा निरता यदा अध्यात्मं
स्वपरात्मनि विषयको विमर्शः स नित्यो नित्यकर्तव्यो येषां तेन
प्राविनिवृत्तकामाः विशेषेणानि वृत्ताः आत्मज्ञानेन कामायेभ्यो
वा ते तथाप्येकं पदे वा अध्यात्मनिष्ठाश्च ते आसमेता हि निवृत्तका
माश्च ते तथा यदा पवासदेवे विशेषेणानि वृत्ताः अपि ताः कामाश्च
भिलाषा ये स्ते स्तथा आदासदेवा हि निवृत्ताः कामायेषां ते तथा
वा ते च ते च तथा शीतोत्सादिभिर्मित्तकैः सखडः खसंज्ञैः सस्त्रानि
च संज्ञानामयेषां ते हे हे विमुक्ता यदा सखडः खानां संज्ञा सम्य
कज्ञाने येभ्यस्ते हे हे शीतोत्सादिभिर्विमुक्ताः अतएव अमूढाः
मोहश्रमाः प्रपत्य भिक्षा इत्यर्थः जनाः अत्ययं जन्ममरणादिषु
द्विकारभूतं तत्पदं प्रकृतिगणसंबंधरहितं ज्ञाने काकारं शु
द्धमात्मस्वरूपं प्राप्य मत्स्वरूपं गच्छेति प्राप्तुं वेति मच्छरणं प्रा
प्तानां मन्त्र सादा देवमन्त्राभिप्रेयताः निर्मानमोहादिलक्ष
णाः सर्वाः प्रवृत्तयः सलभा भवन्तीत्यभिप्रायः ५

+ परिमार्ग एवैकं वे सवे पदं गच्छतां मत
राणां ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ मानो हंकारो गर्वः मोहस्त्वविवेको विपर्ययो वाताभ्यां निष्क्रो
ता निर्मानमोहाः तौ निर्गतौ येभ्यस्ते वा तथा अहंकाराविवे
काभ्यां रहिता इति यावत् जितसंगदोषा प्रिया प्रिय सन्निधा
वपिरागहेषवर्जिता इति यावत् अध्यात्मनिष्ठाः परमात्मस्वरूपा
लोचननन्तरः ~~हे हे शीतोत्सादिभिः~~ हे हे शीतोत्सादिभिः
सखडः खसंज्ञैः सखडः हेतुत्वात् सखडः खनामकैः सखडः
खसंज्ञैः इति पाठान्तरे सखडः खानां संगः संबंधो येषां ते स
खडः खसंज्ञैः हे हे विमुक्ता अमूढाः वेदांतप्रमाणसंज्ञात
सम्पन्नानि कारितात्माज्ञानाः तदव्ययं यथोक्तं पदं गच्छेति

विनिवृत्तकामाः विशेषतो निरवशे
वेण निवृत्ताः कामा विषयभोगा येषां
ते विवेकचैराप्यहारात् तत्सर्वकमीणा
इत्यर्थः

ख

परित्यक्ताः

सदानंदी टीका ॥

नीलकंठीटीका

पवर्मेकांतिकस्यसुखस्याच्चादकेसंसारस्यत्यंतच्छेदकमसंग-
शास्त्रोक्तातस्यसुखस्यप्राप्तावधिकारिणतस्यसुखंवाह द्वाभ्यां
निर्मानेति मानोदर्यः मोहोविपर्ययस्तद्विज्ञाः निर्मानमोहाः जित
संगः कर्ताहमित्याभिमानः दोषोरागादिश्रेयैस्तेजितसंगदोषाः अथा
त्मआत्मनिनित्याः निष्ठावतः आत्मध्यानपराइतियावत् विनिवृत्तका
माः त्यक्तसर्वपरिग्रहाः द्वंद्वैः सुखदुःखेत्सुपलक्षणंशीतोष्णादीनाम
पि तैर्विमुक्तास्तिनिष्ठावतइत्यर्थः अमूलाः विद्ययाः विद्यानाशंकृत
वतः तत्पदंश्रव्यंअपुनरावृत्तिंगच्छेति ५

शान्दीटीका

मानो गर्वः मोहोनात्मन्यात्मज्ञानेताभ्यां निर्गताः अतएवजितः संगस्य
शुचविताद्यासक्तोदोषोयैः अथात्मनित्याः सदापरमात्मज्ञानैकनिष्ठाः
विनिवृत्ताज्ञानाभ्यासाद्विस्मिताः कामाविषयस्यहायेषां अमूलास्त
त्योद्रेकादभिभूतरजस्तमसः तदवयवंपदं परमेश्वरसायुज्यंगच्छेति तस्य
दंलक्षयंति ५

रामकंठीटीका

अतएव तदवयवनिर्वाहदयत्तयादिरहितं पदं स्वाभाविकात्मलक्षणं स्थानम्
मूलाः प्रत्युदितज्ञानशक्तित्वात्पुद्गागच्छेति प्राप्नुवन्ति तादात्म्यलभं
तेत्यर्थः कीदृशाः संतो निर्माणमोहाग्रनात्मादिष्वत्मादिप्रत्ययलक्ष
णाभिमानमयान्मोहान्निष्क्रान्तायतो जितसंगदोषाः संगश्चासक्तिर-
नात्मादोवस्तुन्यात्माभिमानेनगाढनिमग्नचित्तत्वे सपवदोषः संसार
हेतुत्वात्महदवय्वजितस्तिरस्कृतैर्यैस्ते तथाविधाः कथंभूतैः सजेयइ
तिहेतुगर्भविशेषणमाह अथात्मनित्याइति अथात्ममात्मनिपार-
मार्थिकेस्वस्वभावेनित्याः सदातदेकनिष्ठाइत्यर्थः कथमथात्मनित्य
त्वंस्यादिति पूर्ववद्विशेषणं विनिवृत्तकामा इति काम्यन्तइतिकामा
पेहिकाशुष्मिकाइष्टाः प्राद्यादयोभोगाविनिवृत्तास्तत्त्वज्ञानाभ्यासा
द्विस्मितास्तयेषांते तथाविधाः कामाहिवायविषयान्प्रतिचित्तमाक
षयंतोथात्मनिष्ठतांविम्रयंततोविनिवृत्तकामाअथात्मनित्याइत्युक्तं
विनिवृत्तकामत्वंकथंस्यादिति पूर्ववद्विशेषणमाह द्वंद्वैर्विमुक्ताः

गी.
टी.
पं

सखडः खसंज्ञैरिति द्वे द्वेः सखडः साशीतोऽस्रजरा मरणादिभिस्त
थेतद्विषयीतैस्तु सिद्धादादिभिरनित्यशरीराद्यहेकारनिबंधनैः क्ले
शैः सर्वैरेव सखडः स्वात्मकत्वाद्यभिमानैर्विमुक्ताः परिवर्जितास्ते हि
तथाविधानि वृत्तकामा भवेति तदयमत्र क्रमो विवक्षितो ये भगवद
नुग्रहाविधूतविवेकजज्ञानत्वात्प्रबुद्धयोगिनो हेयोपादेयविवेकज्ञ
मबुद्धयो जायते ते सखायात्मकत्वेन संवेद्यत्वमापन्नाः सर्वात्म्यकृता
भवान्हेयत्वेनात्मतत्त्वं च यथा प्रतिपादितस्वरूपमुपादेयत्वेन निश्चि
त्वनो हत्वात्मकत्वेन वर्तमानैः क्लेशैर्विमुच्यते तेभ्यो निवृत्तास्तद्वि
धधर्मिणी सहजतित्यानंदमये स्वात्मन्येव नित्यावहिता भवन्ति तत
श्च वाद्येषु भावेषु प्रतिपादितो प्रपन्ना शास्त्रीय कर्मापरित्यागे सति
स्पृष्टमानेषु पिशरजलदपटलेष्विव वायवो निःसंगा भवेति ततश्च
निःसंगत्वान्निर्मला विस्मिता विपर्ययप्रत्ययाः संतः परमात्मन्येव प
रमार्थसत्त्वे सप्रतिष्ठां प्रतितीतयः परमं पदमाश्रुवन्ति कीदृशं तत् ५

* ननु तत्पदं केन विद्याममपीत्याशङ्क्याधिकारि
सहृष्टाणामुर्वबहुना तत्प्राप्तिसामर्थ्येति ॥

लासिकी उरुउत्तीटीका

+ मानो देहादिष्व्वात्मप्रतीतिमोहः स्वस्वरूपापरिज्ञानं ताभ्यो निष्क्रान्ताः स
स्वभावपरिज्ञानेन देहाद्यभिमानरहिताः तथा संगो विषयेषां सार्त्तिर्जितः
संगरूपो दोषो ये सन् तथा ध्यात्मनित्या नित्यमात्मनि प्रतिष्ठा तथा विशेषे
ण निवृत्ताभिलाषाः पवमभ्यासतारतम्येन सखडः खसंज्ञैर्द्वैरहिताः
नन्वेवं तेषां जडत्वप्रसक्तिर्न त्पाह अमूलाः प्रबुद्धः पवं विधाग्रधिकारि
णस्तत्पदं नाशरहितं गच्छन्ति

पंचोलीटीका

अयमप्यदृष्टासौ साधनासु परिश्रान्ति निर्माणेति निर्माणमोहाः
मानमोहाभ्यां निर्गताः जितसंगदोषाः संगपवदोषोजितोऽप
त्रपौत्रादिसंगदोषो ये सन् जितसंगदोषाः अथात्मनित्याः परमा
त्मस्वरूपाः लोचनपराः विनिवृत्तकामो येषां ते द्वेः सखडः
खसंज्ञैः विमुक्ताः अमूलाः ज्ञानिनः तदस्य विस्माः परं पदं ग
च्छन्ति ५ ॥

शरावीरसमिद्धोधिनी

सम्यग्धर्मप्राप्तौसाधनान्याद निर्माणेति नमस्तमःकोप्यः
 न्योयोहेत्येवमात्मानः ज्ञात्वामानः मोहः स्वधर्मस्यपुद्गादेः ७
 शदिप्रेमगात्यागस्तौमानमोहो निर्गतौयेभ्यस्तौ निर्मानमोहः
 स्वधर्मभूतोयंपुद्गमार्गेवप्रयमनुष्ठेयइत्यत्रकात्मनः ज्ञात्वा
 केचपुद्गरायाः प्रतिबंधहेतवइतिनिश्चयवंतस्तथाजितसं
 गदोषाः सज्जते कायवाच्यनोभिरेषितिसंगाविषयास्तेय
 वदोषहेतुत्वादोषा जिताः संगदोषाविषयदोषायेस्तेनि
 तसंगदोषाविषयान्यरित्यन्यस्वधर्मतत्पराइत्यर्थः अथ्या।
 त्मनित्या अथिअधिकोयप्राप्ता प्राप्तायत्नोदृतिर्बुद्धिरित्य
 नुशासनायत्नस्तस्मिन्यत्नेनित्यानित्यवर्तिनोथिकयत्नवं
 तइतियावत् विनिवृत्तकामा विनिवृत्तौस्तमितः कामयेदि
 कोराज्यभोगादिलक्षणाप्रसुत्रिकः स्वर्गपवर्गलक्षणाथ
 मप्राप्तिकामनयायेषांतेविनिवृत्तकामा उभयलक्षणेफ।
 लेनिवृत्तसुहाइत्यर्थः तथा सुखदः स्वसंतैर्दंडः एवैविमु
 क्ता जयेसति सुखमेभवेदन्यथातडः एवमिति सकल्परदि
 ता प्रसूफामोहरदितास्तत्सर्वोक्तं नित्यं पदं स्वधर्मवस्तुप्रा।
 मुवंतीतिभावः यद्वावृष्टितस्वधर्मादृष्ट्यास्तत्पदं स्थानं वे
 सवंधामप्राप्नुवंतीत्यर्थः ५॥

मधुभाष्य

निर्मनेति स्वतृपंकथयति ५ ॥

भाषा अनुवाद टीका

सोई परमेश्वर की प्राप्ति के विषय में हमारी उपाय देखावने में
ये कहते हैं कि जिन मनुष्यों के मान ग्रहकार और मिथ्या वस्तु
में रुचि नहीं है अर्थात् मानादि दूर हो गये हैं और जिनके पु
त्र इस्त्री धन आदि से आशक्ति रूप दोष निवृत्त भये हैं और जि
न को आत्मज्ञान में भली प्रकारसे निष्ठा है और जिनको वासना
अच्छीतरह निवृत्त हो गई है और सुख दुख के हेतु रूप शीत उ
ष्ण हानि लाभ आदि दह से अच्छीतरह छूट गये हैं ऐसे जो नि
वृत्त अविद्य कहे जानीजान है तेई अवयव रूप को प्राप्त होते हैं ५

चौपई

मानमोह विनशित संगदोषा अध्यात्म नित विगत अभि
लाषा सुखदुख संज्ञक डंड विमुक्त पंडित जात हैं जो अ
व्यय पद उक्त ५

1950

一、凡我同胞，如有不法之徒，
 二、或有不法之徒，或有不法之徒，
 三、或有不法之徒，或有不法之徒，
 四、或有不法之徒，或有不法之徒，
 五、或有不法之徒，或有不法之徒，
 六、或有不法之徒，或有不法之徒，
 七、或有不法之徒，或有不法之徒，
 八、或有不法之徒，或有不法之徒，
 九、或有不法之徒，或有不法之徒，
 十、或有不法之徒，或有不法之徒。

100

... ..

... ..

100

नतद्भासयते सूर्यो नशशांको नपावकः यज्ञ
त्वाननिवर्तते तद्भासपरमं मम ६

शंकरभाष्य टीका १

तदेव पदे पुनर्विशिष्यते नेति तद्भामेति व्यवहितेन धाम्ना सम्ब
न्धः धाम तेजोरूपं पदेन भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासगा
शक्तिमत्त्वेऽपि सति तथा नशशाङ्कुसलेन च पावको नानिरपिय
द्भास वैष्णवं पदे गत्वा प्राप्य न निवर्तते यच्च सूर्यादिभिर्न भासय
ते तद्भास पदे परमं विष्णोर्मम पदे यत् गत्वा न निवर्तते इत्युक्तं ६

आनेदगिरिक्त टीका २

तच्चेत् पदे वेद्यं कर्तुरन्यत् कर्मेति हेतापासतोऽवेद्यं वेदप्रमत्तता
त् प्रेषितितत्वा सिद्धिरित्याशंकाह तदेति उक्तमनूयादिति य
ज्ञत्वेति ६

स्वामिक्त टीका ३

तदेवेगं तस्य पदे विशिनष्टि नतदिति यत्पदे सूर्यादयः सर्वावभा
सकाः न प्रकाशयन्ति तस्याप्ययोगिनो न निवर्तते तद्भासस्वरूपं पर
मं मम सूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेन न उशीनोऽस्मादित्यदोषप्रसं
गो निरस्तः सर्वावभासकोऽपि सूर्यस्तद्भासभासयित्तेन समर्थः स
ूर्यस्तमायति निशि सर्वावभासकपूजां चोपि तद्भासयितुमसम
र्थः हयोरभावे निविशेयकोरसर्वविषयप्रकाशोऽग्निरपि तद्भास
भासयितुमसमर्थः तद्भासवैष्णवं पदे गत्वा प्राप्य न निवर्तते
पुनः संसारिणो न भवन्ति ६

विशाचभाष्य टीका ४

यत्परं धाम तत्सूर्यो न भासयते नापिशशांकः नापि पावक
स्तत् गत्वा योगिनो न निवर्तते नहि पुनरागच्छेतीत्यर्थः ६

समानुजभाष्य टीका ५

नेति तदात्मयोतिर्न सूर्यो भासयति नशशांको नपावकश्च यज्ञ
त्वा पुनः न निवर्तते तत्परमं धाम परमं ज्योतिः मम मदीयं आदि

श्री.
गी. टी.
पं.

त्यादीनामपि प्रकाशकत्वेनास्य परमत्वं आदित्यादीनां ज्योतीषिनः
ज्ञानज्योतिषः प्रकाशकानि ज्ञानमेव हि सर्वस्य प्रकाशकं वा स्यानि
तज्योतीषिणोऽपि यत्संबन्धविरोधितमो निरसनद्वारेणोपकारका
णि अथ च प्रकाशको योगः तद्विरोधिवानादिकर्मन निवर्तनं चोक्तं
भगवत्पत्तिमूलमसंगादियद्गत्वा प्रवर्तते निवर्तते तथा परमं
ज्योतिर्मम महिभूतिभूतिभूतो ममोऽशङ्क्यः ६

अभिनवग्रन्थ टीका ६

सूर्यादीनां तत्रानवकाशः तेषां कालाद्यन्वच्छेदात् वेद्यत्वात्
रणोपकारकत्वात् तस्य तद्विज्ञानात् तवच्छेदोद्देशकत्वात् कर
णप्रवर्तकत्वात् दतीतत्वात् ६

परमार्थप्रया टीका ७

अथ पदं विप्रिनश्चिन्तयति तत्पदं परब्रह्म सूर्यः शशोकरः पा
वकोऽनिर्वानभासयते न प्रकाशयति स्यर्भसा सर्वमिदं विभाती त
निष्पत्तेः सूर्यादीनामपि तस्य काशभास्यत्वात् यच्च गत्वापि योगिनो
न निवर्तते तपरावर्तते तन्मम परं धामेति ज्ञेयं ६

वनमाली टीका ८

तदेव पदं विप्रिनश्चिन्तयति यद्वै सत्त्वं पदं गत्वा योगिनो न नि
वर्तते तत्पदं सर्वावभासयति न शक्तिमानपि सूर्यो न भासयते न श
शोकरश्च न पावकोऽपि भासयते कृतः सूर्यादीनां प्रकाशना साम
र्थ्ये तत्राह तद्वामज्योतिः स्वयं प्रकाशमादित्यादिः सकलज्योतिः
प्रकाशकं परमं प्रकृष्टं मम वासुदेवस्य स्वरूपात्मकं राहोः शि
रश्चित्तवदभेदं घट्टी न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विप्रतो
भाति कृतो यमप्रिः तमेव भातमनुभाति सर्वं तस्य भास सर्वमि
दं विभाती तिष्ठतेः ६

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

कीदृशं तत्कृतं यदपि तस्येदायामाह न तत्रास्य तत्तत्सूर्यो
विषयेऽपि यत्संयोगविरोधितमो निरसनद्वारेण दिवसे सर्वं च द

पददिवस्तप्रकाशकोपितज्योतिर्नभासयतेतथाशशकोरुतौत
 नोनिरसनद्वारावस्तप्रकाशकोपितज्योतिर्नभासयतेतथा
 शशकोरात्रौतमोनिरसनद्वारावस्तप्रकाशकोपितत्रभासय
 तेतथापावकोभौमदियौदर्यादिरूपेणावस्तप्रकाशकोपित
 त्रभासयतेमत्प्रयत्रायकृत्वाप्राप्यपुनर्यतःसकाशात्रनिवर्त
 तेसंसारेनप्राप्तवतीत्यर्थःममसर्वेश्वरपरमंगणाशक्तिविभू
 त्पादिभिःसर्वोक्तहेतुद्वामश्रीमत्स्वरूपमहेशभूतत्वादात्म
 स्वरूपंवामलोकंवाभवतीत्यर्थःसर्वेषांसूर्यादियोतिर्गणा
 नामहमेवप्रकाशकस्तेनमत्प्रकाशमना अतःप्रकाशकंमा
 हीपकंचुटपटादयश्चनप्रकाशयंतीत्यभिप्रायः ६

तदेवयदंगतयंविशिनष्टि॥ मधुसूदनी टीका १

यद्वैस्मवेपदंगत्वायोगिनोननिवर्ततेतत्पदंसर्वावभासन
 शक्तिमानपिसूर्योनभासते सूर्यात्तसमयेपिचंद्रोभासको
 दृष्टइत्याशंकाहनशशोकःसूर्यावेदमसोरुभयोरपिश्रुतस
 मयेपिःप्रकाशकोदृष्टइत्याशंकाह नपावकःभासतेइत्यभय
 त्रापिसेवध्यते कृतःसूर्यादीनांतत्रप्रकाशनासामर्थ्यमित्यत
 आह तद्वामज्योतिःस्वप्रकाशमादित्यादिसकलजडज्योतिर
 वभासकंपरमंप्रकृष्टममविस्रोःस्वरूपात्मकंपदं नहियो
 यद्भासःस्वस्वभासकंतेभासयितुमिष्टेतथावक्रतिःनतत्र
 सूर्योभातिनचंद्रतारकंतेमावियुतोभातिऊतोयमपिःतमे
 वभांतमनुभातिसर्वतस्पभासासर्वमिदेविभातीतिपते
 नतत्पदंवेद्यमवेद्यंवा आद्येवेद्यमिन्नवेदित्वापेक्षत्वेन
 हेतापत्तिरितीयेतःपुरुषार्थत्वापत्तिरित्यपास्तं अवेद्यत्वेस
 त्पिस्वयमपरोक्षत्वात् तत्रावेद्यत्वंसूर्याद्यभासत्वेनात्रोक्तं
 सर्वभासकत्वेनतस्वयमपरोक्षत्वंयदादित्यगतंतेनइत्यत्रव
 द्यति एवमुभाभांशोकाभाकृतेदंलहयंआख्यातमिति
 दृष्टव्यं ननुयद्गत्याननिवर्ततेइत्युक्तं यदिगच्छतिनर्त्यवर्त

श्री.
गी. टी.
पं.

तएव स्वर्गवत् अथ नावर्तते न हि न गच्छति तेन गतेति न निवर्तते
इति च परस्परविरुद्धं सर्वेक्ष्योक्तानि च याः पतनोत्तः समुच्छ्र
याः संयोगाविप्रयोगोत्तमरणोत्तं हि जीवतमिति हि शास्त्रे
केच प्रसिद्धं अनात्मप्राप्तिः पुनरावृत्तिपर्यवसानानन्तरात्मप्रा
प्तिरिति चेत् न स पुनोत्तमतासौ मृतदासं पत्रो भवतीति श्रुतिप्र
तिपादिताया अर्थात्मप्राप्तेः पुनरावृत्तिपर्यंतत्वं दर्शनात् अ
न्यथा स पुनस्य मुक्तत्वे पुनरुत्थाने न स्यात् तस्मादात्मप्राप्तौ ग
तेति नोपपद्यते तस्योपचारिकत्वेऽपि निवृत्तिर्नोपपद्यते इत्येवं
प्राप्ते ब्रह्मः गंतर्जीवस्य गंतव्यब्रह्माभिन्नत्वाद्भवेत्योपचारिकं
अज्ञातमात्रव्यवहितस्य तत्तत्तानमात्रेणैव प्राप्तिव्यपदेशात्
यदि ब्रह्मणः प्रतिविंबो जीवस्तदा यथा जलप्रतिविंबितसूर्य
स्य जलापाये विंबभूतसूर्यगमने ततो नावृत्तिश्च यदि च ब्रह्म
वच्छिन्नो ब्रह्मभागो जीवस्तदा यथा चटाकाशस्य चटापाये महा
काशं प्रतिगमने ततो नावृत्तिश्च तथा जीवस्याप्युपाध्याये
निरुपाधिस्वरूपगमने ततो नावृत्तिश्चेत्यपचाराद्भवेत् एक
स्वरूपत्वाद्देहभ्रमस्योपाधिनिवृत्त्या निवृत्ते स पुनोत्तः ताने
स्वकारणोभावनाकर्मपूर्वप्रज्ञासहितस्यातः करणस्य जीवोपा
धेः सूक्ष्मरूपेणावस्थानानन्तरपवात्तानात्पुनरुद्भवः संभवति
ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तत्कारणाभावात्कृतः कार्योदयः स्यादज्ञा
नप्रभवत्वादतः करणायुपाधीनां तस्मा जीवस्याहंब्रह्मासीति
वेदांतवाक्यजन्मसाक्षात्कारादहं ब्रह्मेत्यज्ञाननिवृत्तिर्गन्तव्य
यते निवृत्तस्य चानाद्याज्ञानस्य पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यसं
साराभावो न निवर्तते इत्युच्यते इति न कोऽपि विरोधः जीवस्य त
पारमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्मेवेत्यसक्तदावेदितं तदेतत्सर्वं प्रतिपा
द्यते उत्तरेण ग्रंथेन तत्र जीवस्य ब्रह्मरूपत्वात्ताननिवृत्त्या तस्य
रूपं प्राप्तस्य ततो न प्रच्यति रिति प्रतिपाद्यते ममैवांश इति श्लोका
र्थेन स पुनोत्तसर्वकार्यसंस्कारसहिताज्ञानसत्त्वात्ततः पुनः स

सारो जीवस्येति मनः षष्ठांतीदियाणीति श्लोकार्थेन प्रतिपाद्यते न
 तत्तस्य वस्तुतो संसारिणोऽपि मायया संसारं प्राप्तस्य मंदमतिभिर्दे
 हतादात्म्यं प्रापितस्य देहाद्युतिरेकः प्रतिपाद्यते शरीरमित्या
 दिनां श्लोकानां श्रोत्रं चक्षुरित्यादिना न यथा यथं सविषयेष्विदि
 याणां प्रवर्तकस्य तेभ्योऽप्यतिरेकः प्रतिपाद्यते एवं देहे हि दिया
 दिविलक्षणासत्त्वात्त्यादिसमयस्वात्मरूपत्वात्किमिति सर्वे
 न पश्यंतीत्याशंकाविषयविदितचित्तादर्शनयोग्यमपि तेन प
 श्यंतीत्युत्तरमुच्यते उत्क्रामंतमित्यादिना श्लोकेन तेनानवस्थाः
 पश्यंतीति विद्यते यतनो योगिन इति श्लोकार्थेन विमूढानां नु
 पश्यंतीति हि ह्यते यतनोपीति श्लोकार्थेनेति पंचानां श्लोकानां
 संगतिः

सदानंदी टीका ॥

श्लोकार्थः ६

शान्दीटीका

अयं परमात्मा हि सूर्यादीनां भासकः न तैरेव भास्यते यथा दीपैः
सूर्यादय इत्यर्थः येन निवर्तते ताललयति ६

रामकंठीटीका

कीदृशं तत्पदं सूर्यादयो न भासयन्ति तेषां हि प्रकाशकारणान्तरलब्धज-
न्मके चेतना चेतनभावाः भिद्येजकत्वेन प्रकाशकमनस्य प्रकाश-
संवित्प्रकाशात्मना परमशब्दप्रतिपादितेन स्वसुभावेन परमात्मे-
स्वामात्रेण भासयन् प्रकाशयत्यतः सूर्यादीनां कथं तत्पदं प्रकाशयेत्
दृश्यतदेव मम यथोक्तस्वरूपस्य परमकारणस्य परमेश्वरस्य धामस्था-
ने यस्याप्ययत्समापद्ययोगिनो न निवर्तते न पुनः संसारभूमि मम जी-
ववदन्तरिति ननु स्वस्वामात्रेण सर्वभावप्रकाशकेन न्यप्रकाशयितु-
प्रकाशकस्वभावे परमात्मनो वैकस्मिन्तत्त्वे परमार्थसत्त्वेन व्यवस्थिते
प्रतिशरीरं ज्ञत्वादियर्थमयोगिनो नो न्यभिन्नाः कश्चिमे जीवानामयथो-
क्तमिन्द्रियवर्गस्वस्वविषये प्रवृत्तिनिवृत्तीन् वयन्तीति संशयानाम्प्रति
जीवविवेकार्थमाह

लासिकी ननु उलीटीका

+ ननु तदिति सर्वनामपदेन प्रसिद्धं वैकुण्ठादिपदं स्यादित्यत आह ॥

+ सूर्यादयस्तत्पदं वैकुण्ठादिपदवन्नप्रकाशयन्ति ननु तत्पदं किं त्वत्स्वरू-
पाद्यतिरिक्तं येन तत्पदस्यात्मनश्च भेदोक्तिरुच्यते इत्याशंकाह यत्पदं प्रा-
प्य न निवर्तते पुनः संसारसराणि नालभ्यते तन्ममेश्वरस्य परमं धामोक्तं
स्वरूपं राहोः शिर इति वहावनिकोत्रभेदेन तात्त्विकः

पंचोलीटीका

तदेव पदं विशेषतो दर्शयति न तदिति सर्वावभासकः सूर्यः ।
आदित्यस्तु तज्जामवै स्रवंते नो रपे पदं भासयितुमसमर्थः प्राप्ता-
को सर्वावभासकः एतच्च देशे पितृजामयितुमसमर्थः दृष्टेरभावे
निविशंथकारे सर्वविषयप्रकाशकोऽपिरपि तज्जामभासयितुम

समर्थः यद्वामवै सवेपदेशाण्यगताननिवर्तते पुनः संसारि
णो न भवन्ति यच्च सूर्यादिभिर्न भासयते तद्वामप्रकृष्टेपदे विस्रोः ५

रागावीरसमिद्धोधिनी

तदेव गंतव्यं विशिनष्टिनतदिति सूर्यः सूर्यावभासकस्तत्पदं
स्वयमर्थं नावभासयते सूर्यस्यापि धर्मो वैदेदीप्यमानत्वप्र
वणाद्वामवभास्यवसूर्यः तथा शशांकोपि पूर्णमाचंद्रोपि
तद्वर्मेन प्रकाशयति सूर्याचंद्रमसोरुभयोरप्यस्तमयेभिः प्रका
शाकोट्टेष्ट्याशंकादयावकोन प्रकाशयति तद्व्यांतरवत
स्य स्वधर्मानुष्ठानरूपकर्मणो गतदर्शनादिति भावः यद्वर्मेन
जात्युचितं यथा गुरुणास्त्रोपदेशमनुष्ठानेन प्राप्याधिगम्य न
निवर्तते न पुनः संसारिणो भवन्ति कमयोगिन इति शेषः तद्व
र्मेन मय परमेश्वरस्य परमसुहृष्टसूर्यादीनामपि प्रकाशकं था
मज्योतिः स्वयं प्रकाशं सूर्यादिसकलजडज्योतिरवभासकं स्व
रूपात्मकं पदमित्यर्थः तथा वस्तुतिः न तत्र सूर्याभाति न चंद्र
तारकं नेमा विद्यतो भांति कुतो यमग्निः तमेव भांतमनु भांति
सर्वतस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यस्यार्थः तत्र धर्मे स्वयं ज्योति
वि सूर्यो न भाति न चंद्रतारकं चंद्रश्च तारकाश्च तच्चंद्रतारकमि
तिसमाश्लेष्टं तदपि न भाति चंद्रतारकादीनां सूर्यप्रकाशेन
प्रकाशकत्वप्रवणादिति इमा विद्यतोपि न भांति कुतो यमग्निः
तमेव भांतं धर्ममनु सर्वं सूर्यादिप्रकाशो भाति तस्य धर्मस्य भा
सा दीत्या तदा चरणेनेत्यर्थः सर्वमिदं विषं विभात्यनुष्ठितस्व
धर्मत्वादवाप्तसमस्तस्याशो भते इति ६॥

मधुभाष्य

न तदित्यादिना कर्षतीत्युक्ते जीवस्य स्वातंत्र्यं प्रतीतं तन्निवा
रयति ६॥

भाषाग्रनवादीका

अब उसी अग्रयण पद को विशेष रूप से कहने हैं कि उस पद को
सूर्य चन्द्र आदि भी प्रकाश नहीं कर सकते हैं और योगी जन जि
स पद को प्राप्त होय फेरि संसार में आवर्तन कहे गमनागमन
नहीं करते हैं सोई धाम कहे तेज रूप हमारा स्वरूप है जहां
सूर्यादि की गति नहीं तहां इति दन्दनरता - कौन प्रसन्न है
६

दोहा

नहि तहां भासत सूर्यदि नहि प्राणी पावक जोय जहां
जाय नहि फिरत दे परम धाम मम सोय ६॥

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[illegible]

[Faint, illegible handwritten text]

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः मनः
षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७

शंकरभाष्य टीका १

ननु सर्वा हि गतिरागत्यत्रा संयोगाविप्रयोगात्राः इति प्रसिद्धं हि
कथमुच्यते तद्वामगतानां नास्ति निवृत्तिरिति शृणु तत्र कारणं म
मेवेति ममैव परमात्मनो नारायणस्यो शोभातोऽवयव एक दे
श इत्यनर्थो तत्र जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः भोक्ता
कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः पुरातनः ~~पुरातनः~~ यथा जलसूर्यकः सूर्यो
जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वान निवर्तते तथा अयमप्य
शः तेनैवात्मना संगच्छतेवमेव यथा वायुटाप्याधिरिच्छिन्नो
वायुः आकाशः सन ब्रह्मदिनिमित्तापाये आकाशे प्राप्य
निवर्तत इत्येवमनउपपन्नमुक्तं यद्वत्त्वान निवर्तत इति ननु निरव
यवस्य परमात्मनः कुतोऽनयव एकदेशोऽशरित्सावयवत्वे च वि
नाशप्रमद्भ्योऽवयवविभागत्रैष दोषोऽव्याकृतोपाधिरिच्छि
न्न एकदेशोऽशरव कस्मिन्तो दर्शितस्यायमर्थः हेताध्याये विस्तर
शः सच जीवो मदेशत्वेन कस्मिन्तः कथं संसरतीत्युक्तमिति चेदुच्य
ते मनः षष्ठानीन्द्रियाणि आशरीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णा
शक्नुत्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षन्त कर्षति ७

आनेदगिरिहृत टीका १

तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणायति संयोगा इति गमनस्यागमनात्तत्त्वप्रसिद्धे
रप्युक्तं यद्वत्त्वेत्यादि इत्युपसंहरति कथमिति आक्षेपं परिहरति
शृणुति भगवत्याने निर्हृत्य तत्त्वाभावः समस्यर्थः जीवस्य परो
क्षेपि कथमुक्तदोषसमाधिरित्याशंक प्रतिविम्बयत्तमादाय हृष्टा
त्तेन प्रत्याचष्टे यथेति अवच्छेदयत्तमाश्रित्य हृष्टात्तारेणोक्तदोषस
माधिं दर्शयति यथावेति आक्षेपसमाधिसमसंहरति अत इति प
रस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमिति शक्नुते नन्निति त
स्य निरवयवत्वं साधयति सावयवत्वे वेति वस्तुतो निरंशस्यापि परस्य

श्री.
गी. टी.
पं.

कल्पनया जीवोऽशोभविष्यतीति परिहरति नैष दोष इति वस्तुतस्त
जीवस्य नाशत्वे परमात्मतावन्मात्रतया दर्शितत्वादित्याह दर्शित
श्रेति यदि परस्मात् शब्देन कल्पितो जीवो वस्तुतस्तदा तैव न तर्हि
तस्य संसारित्वं अनुक्रान्तिवैति शङ्कते कथमिति जीवस्य संसारा
सुतक्रमणान्वापपादयितुमपक्रमते उच्यते इति ७

स्वामि कृत टीका ३

ननु च सर्वाङ्गि गतिरागमांता कथं त्वदीयेथामप्राप्ताः संतो न निवर्त
ते यदि न निवर्तते तर्हि सति संपद्यन विडः सति संपद्यामह इत्यादि शु
तेः सप्रतिप्रलयसमये त्वत्प्राप्तिः सर्वेषामस्तीति कोनाम संसारी स्या
दित्याशङ्क्य संसारिणं दर्शयति ममेति पंचभिः ममेवांशो यो यमवि
द्याया प्रतिमं वो जीवभूतः सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः अतो
सप्रतिप्रलययोः प्रकृतौ लीनतया स्थितानि मनः षष्ठं येषां तान्ती
द्विधाणि श्रोत्रादीनि पुनर्जीवलोके संसारे भोगार्थमाकर्षति पत
च्चकर्मैद्विधाणां प्राणस्य चोपलक्षणार्थं श्रयभावः सत्यं सप्रतिप्रलय
यो रपि मद्देशत्वात् सर्वस्यापि जीवमात्रस्य मयिलया दत्तस्यैव मत्प्राप्तिः
तथाप्यविद्यया हतस्य सानुशयस्य सप्रकृतिके मयिलयेन श्रुहेसा
वे गतिरागमांता तर्कं अव्यक्ताद्युक्तयः सर्वाः प्रभवन्तीत्यादिना त
तश्च पुनः संसारय निर्गच्छन् अविदान प्रकृतौ स्थितानि स्वापामृता
नीद्विधाणां कर्षति विडोक्तं श्रुहेस रूपप्राप्तेति हतिरिति यथान
लसूर्यः सूर्योऽशो जलस्थनिमिनः स्यापाये सूर्यमेव गतस्ते नैव रूपे
णा पुनर्ना गच्छति यथा च वृक्षपाथिपरिच्छिन्नो वृक्षकाशो मुख्या
काशोऽशः सन्वददेर्निमिनः स्यापाये मुख्याकाशो प्राप्य न निवर्तते प
वंलिङ्ग शरीरावच्छिन्नो ममात्मनोऽशो मायिकलिङ्ग शरीरापाये प
रमात्मानं प्राप्य न निवर्तते तत्सकम ७

विशाखभाष्य टीका ४

ममेवांशः एकदेशो जीवः लोके प्राणिसमूहे जीवभूतः क्षेत्रज्ञस्य
नातनः मनः षष्ठं येषां तानि षष्ठं नीद्विधाणि प्रकृतौ कारणो माया
रूपं तिष्ठेतीति प्रकृतिस्थितानि शब्दादिविषयोपलभ्यार्थतदभि

मुखं कर्षति आकर्षति श्रोत्रादीर्नां द्रियाणि शब्दादिभिर्विषयेः स यो
जयतीत्यर्थः ७

रामानुजभाष्य टीका ५

ममेति इत्यमुक्तस्वरूपः सनातनो मदंशपवसनकश्चिदनादिक
मरूपाविद्यावेष्टनतिरोहितस्वरूपो जीवभूतो जीवलोके वर्त
मानो देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीरस्थानिमनः
षष्टांतीन्द्रियाणिकर्षति कश्चित्पूर्वोक्तमार्गोणास्य अविद्यायामुक्तः
स्वेन रूपेणावतिष्ठते जीवभूतत्वात्संकुचिनत्तानैश्चर्यः कर्मल
व्यप्रकृतिपरिणामविशेषरूपशरीरस्थानां द्रियाणामनःषष्टा
नामीश्वरत्त्वानिकर्मानुगुणमितस्ततः कर्षति ७

अभिनवगुप्तकृत टीका ५

सहाय्यं ५ ७ ^{प्रथमश्लोकः ॥}

परमार्थप्रया टीका ७

ननु सप्रभौ सर्वेषां ब्रह्मप्राप्तौ सत्तां कथं पुनः परावृत्तिरित्याशङ्क्या
ह ममेवेति पंचभिः ममेवोशोयो यमविद्यया च दाहता कर्षव
गद्देहावृत्तो जीवभूतः सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः समनप
वषष्ट्येष्टानि पंचतानेन्द्रियाणि सशुभो कर्षति आकर्षयति
श्रुतिरपि तानि यदा गृह्णात्यहं तत्त्वपि तं नाम तद्गृहीतपवप्राणो
भवति गृहीतावाक गृहीतवत्तर्गृहीतं इः श्रोत्रमित्यादि स्पष्टार्थं किं
भूतांतीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि प्रकृतौ तिष्ठन्ति तानि स्वोपाधिभूता
नि अयमर्थः अविद्यावृत्तमेतेन सानशयस्य जीवस्य सप्रकृतिक
मपिलयः अतः पुनरावृत्तिः निरस्मादियस्य जीवस्य प्रहेमपिलयः
अतो मुक्तिः अथ कथं कथं यत्सर्वीत्यादि पूर्वमेवाक्ते ७

वनमाली टीका ८ ^५

ननु यद्गत्वा न निवर्तते न इत्यमुक्तं यदि हि गच्छंतर्त्तावर्ततपवस्वर्गि
वत् अथ नावर्तते तर्हि न गच्छंत्यनोगत्वेति वर्तते चेति विरुद्धं स
र्वज्ञानानि च याः पतन्ताः समुच्चयाः संयोगविप्रयोगांताम
रणांते हि जीवितमिति शास्त्रलोके च प्रसिद्धमिति शंकां निवारय
ति ममेति जीवलोके संसारे विद्यमानो जीवभूतः जीवस्वरूपः प्राणा

५ तिन

श्री.
गी. रा.
पं.

भर्ता कर्मकर्ता स्वर्गनरकादिभोक्ता चेतनः मम निमित्तनिर्मुक्तस्य सर्व
स्य पूर्णानंदस्य निमित्ताविन्यानेनाहुतशक्तेरेशपवतद्वित्रत्वे सति
नत्सदृशात्वेव सति तदधीनत्वं प्रकृतेन दंशात्वं अतएवोक्तं सना
तन इति मत्सदृशस्य जीवस्य प्रागविद्युयाच्छादितस्य मां प्राप्य म
त्समादेना विभूत पूर्णानंदस्याच्छादिकाया अविद्यायाः शेषत
या नाशान्न पुनरावृत्तिः तादृशानंदविभावस्तल्लोकविशेषस्य वि
ग्रहविशेषविशिष्टमां प्राप्यैव परं ज्योतिरूपसंघट्टस्वेन रूपेणा
भिनिष्पद्यत इति श्रुतेः यथापदेष्टारं प्राप्या विभूतकौंतेयत्वे राये
पुनर्यस्याच्छाद्यते तत्र निवर्तते तथा मां प्राप्या विभूतं पूर्णानंद
त्वं पुनर्माच्छाद्यते विद्यायानष्टत्वात् न च निवर्तते स्वरूपभूतत्वादि
तिभावः ननु सप्रमावपि नाडीस्य भगवत्सूनिं प्राप्नोत्येव ततः क
थं पुनरावृत्तिस्तद्गमन इति मनः षष्ठमेवं तानि श्रोत्रत्वक्दृक्
सनवाणाख्यानि पंचेन्द्रियाणि इन्द्रियात्मनो विषयभोगोपलब्धि
करणातया लिंगानि जाग्रत्स्वप्नभोगजनकर्मद्वयैः प्रकृतिस्था
नि प्रकृतौ स्वकारणोत्पत्त्येव प्राप्तिनानि प्रनर्जाग्रदोगतनकक
मौदये भोगार्थं कथं विषयग्रहणयोग्यतया विभावयतीत्यर्थः
सर्वोत्तमत्वयो पूर्वका विच्छिन्नप्रमसंततिरूपभूतानि ह्यता शेषा
नुशाया ये हरिं प्राप्तास्तेषां पुनरावृत्तिः सप्रमोत्तुसानुशायापव
हरिं मां मुवंतीति पुनरावर्तन इति भावः ७

ऊसमवेजयत्री टीका २

ननु सजीवः को यो सौत्वमपत्यात्त्वदं गच्छतीत्यपेक्षायामाह ममै
वांश इति जीवलोके प्राकृतमंडले देवमनुष्याद्योकोरणास्थितः
सनातनो नित्यो न तद्वदाद्युपाध्यवच्छिन्नाकाशवत्कल्पितः जीव
भूतो जीवरूपो ममैवांशो न त्वीश्वराभासानां वृत्तिरुदादीनां तेषाम
पि जीवत्वाविशेषात् यथाग्नेरेवांशो विस्फुल्लिङ्गः किंविदाहप्रका
शादिधर्मा अयोः तिसूक्ष्मरूपो भवति तथा न तजानानंददिकस्याण
गुणसामरस्य ममैवांशः किंविदाहानंददियमांशो यो ज्ञानरूपको
जीवात्मा भवतीत्यर्थः जीवभूतो ममैवांशस्तानां न इत्यादिभिर्वि

शेषोर्चंटाकाशवज्जलाकाशवद्वाजीवोवृक्षलोसोऽन्यकारणो
 नावच्छेदतस्मिन्प्रतिविंबनाहचदजलनाशेततदाकाशस्य
 ज्वाकाशत्ववदेतत्कारणानाशेजीवांशस्यशुद्धवृत्तत्वमिति वद
 नोपक्षस्यतत्त्वत्वेसत्यनेसचममांशोयिमनःषष्टानिमनषष्ट
 येषांतांतीद्विधाणिश्रोत्रादितानेन्द्रियाणीकीदृशानि
 प्रकृतिस्थानिप्रकृतिकारभूताहंकारकार्याणि कर्षतिस्वकर्मा
 नुसारेणपादादिशृंगलारवेतस्ततोवहतिभगवत्प्रपन्नाप्राकृत
 करणादिसंवंधनिर्मुक्तोभूत्वाप्राकृतैर्दिव्यदेहकारणादिभि
 र्मुक्तोभगवन्तं संश्रयंभगवन्नोकेनिवसतीतिभावः ७

॥ इहानीमन्तराणि व्याख्यास्यामः ॥ मधुसूदनी टीका १०

॥ ममैवपरमात्मनोऽंशः निरंशस्यापिमाययाकल्पितः सूर्यस्येव
 जलेनभस्मवच्चवेदेष्टृषामेदवानंश इवांशोजीवलोकैः संसारे
 सचप्राणधारणोपाधिनाजीवभूतः कर्ताभोक्तासंसारोतिस्म
 र्थैवप्रसिद्धमुपगतः सनातनोऽनित्यः उपाधिपरिच्छेदेऽपि वस्तु
 तः परमार्थस्वरूपत्वात् अतोत्तानादज्ञाननिवृत्त्यास्वस्वरूपेव
 स्मप्राप्यततोऽननिवर्तन इतिप्रकृतं एवभूतोऽपिमुष्मात्कथमा
 वर्तत इत्याहुः मनःषष्टानीत्यादि मनःषष्टयेषांतांतीश्रोत्रत्वक
 त्तरसनचाणाख्यानियंचेंद्रियाणिरंदस्यात्मनोविषयोपलाब्धिक
 रणातयालिंगानि जाग्रत्स्वप्रभोगजनककर्मक्षयेप्रकृतिस्थानि
 प्रकृतावज्ञानेसूक्ष्मरूपेणस्थितानिपुनर्जीवज्ञोगजनककर्मोद
 येभोगार्थं कर्षन्ति कूर्मोऽङ्गानीवप्रकृतेरत्तानादाकर्षतिविषयग्र
 हाण्योपपत्त्याविर्भावयतीत्यर्थः अतोत्तानादनाहनावप्यत्ता
 नादाहतिर्नोपपत्तेरितिभावः ७

सदानंदी टीका ११

नीलकंठीटीका

ननु यदि सूर्याद्यभास्यज्योतीरूपस्त्वेतदेतच्च ज्ञेयं चापि मो विद्विदिति।
स्वस्वदेतदेतत्तत्तद्वेषेतर्हि तदेतजस्य सतस्तव चटादिप्रकाशकि
मितिसूर्याद्यपेक्षादृश्यते न हि स ये ज्योतीरूपः स्वविषयावभा
सने ज्योतिरेतरमपेक्षते दीपादिष्वदर्शनादित्याशङ्क्याह त्रिभिः
ममैवेति यत्तयस्मादीश्वरो जगत्त्रयाशरीरं श्रवामोति सपषड्
हप्रविष्टान्नावायेभ्यः तत्स्थानादेवानुप्राविशदित्यादिश्रुति
भ्यः ईश्वरपवशरीरधारी तथा यद्यस्मादेतोः अपिशब्दोऽवधार
णार्थं चः समुच्चयार्थं कस्मिन्नहमुत्क्रांतउत्क्रांतो भविष्यामि
कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति सप्राणमसृजतेति श्रुतेः प्रा
णधारणेनोपाधिना ईश्वर इव च उत्क्रामतिततो हेतुद्वयात् जीव
लोके संसारे यो जीव भूतः प्राणी स सनातनः सर्वदेक रूपो ह मेवेति
वक्तव्ये यथाग्नेः क्षदा विस्फुलिंगा मुच्चरेत्येवमेवैतस्मादात्मनः स
र्वपतन्नात्मनो मुच्चरेतीति वह्निर्विस्फुलिंगन्यायेन सममेवांश इ
त्यंशांशिभावोक्तिः यद्यपि वद्भेदः परिमाणे च स्वगतं न दृश्य
ते तथापि तूपाधिगतमेव तदुभयं तत्राप्नुयचर्यते अयमग्निरस्मा
दग्नेर्भिन्नः अयमस्य स्फुलिंगः अयमस्मादल्प इति एवमसूत्रम
न एव ह स्वमदीर्घमिति श्रुतेः अतर्विधपरिमाणपूत्येव सप्राणममै
वांश इत्यंशांशिभावेन भेदोऽल्पत्वमहत्वे चोपचारादोपाधिके यो
येतथा च श्रुतिः बुधेर्गुणेनात्मगुणेन चैव साराग्रमात्रोऽवरोपि दृ
ष्ट इति समः स्तुषिणा समो मशकेन समो नागेन समपृथिविभि
र्लोकैरिति च तथा च विस्फुलिंगो वह्निरेव न तव न रंशः एवं जी
वोऽपि ब्रह्मेव न तव रंशः **ब्रह्मदासा ब्रह्ममेकीतवाउते**

निदाशादिष्वपि पिंडेषु गोत्वसेवकार्त्वेन पके कस्मिन् ब्रह्मभावपरिस
 माप्तिदर्शनात् निरेशोऽंशिकल्पनायाग्रयोगत्वाच्च सपञ्चजीवभूत ई
 श्वरो ममैवांश इवांशो रूपभेदो मनः षष्ठ्येषु तानि मनसा सह षडिन्द्रियाणि
 प्रकृतिस्थानि इन्द्रियाणां प्रकृतिः स्वभावो विषयप्रावरणं तत्र स्थितानि
 कर्षति सन्निप्रलयसमाधिकालेषु संकोचयति ॥

ग्रान्दी टीका

ममैवांशः यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगात् क्षुरंतीति श्रुत्यर्थानुगमादभि
 न्नोऽपि परमात्मनः भूतैर्दियादिसंज्ञातोऽपि नाभेदं प्राप्य जीवलोके जीव
 भूतस्सनातनः सदैकरूपः प्रकृतौ हेतुस्थितानि अतः कारणानि बुद्धेर्दिया
 णि च कर्षति निजकर्मफलभोगाय देहादेहान्तरं प्रापयति विषयभोगार्थं
 प्रेरयति च ॥

रामकंठी टीका

यपञ्चजीवो नाम पदार्थः प्रकृतिस्थानि शब्दादिभावेन परिणता यो यथोक्त
 स्वरूपा यो प्रकृतौ स्थितानि तदेकालम्बनत्वात् तदाश्रितानि प्रायात्माश्चो
 त्तादिधीन्द्रियविवक्षया पंचेन्द्रियाणि मनसा प्रकृतिनिवृत्तिसाधनभूतेना
 तः कारणेन षष्ठेन सहितानि कर्षति उपादेये स्वविषये युज्यते हेयाच्च ततो
 निवर्तयन्नादिपतिविद्धिपतिच सजीवलोके जगति ममैवांशः स च प्रति
 पादितस्वरूपस्य परमकारणस्यांशो भाग इव सनातनो नित्यो जीवभूतो
 मदिच्छावशादप्यन्यभिन्नजीवरूपतोऽप्राप्तः किमुक्तं भवति जीवपरमात्म
 नो नास्ति मन्नागपि वास्तवो भेदः पञ्चकारेण जीवस्य चिन्मात्रस्वरूपातिभ
 रिक्तवस्तुत्वरसंपर्कसंभावनाभावोऽवधारितस्तेन परमार्थतः परमकार
 णादभिन्नस्यापि प्रतिज्ञेयविभक्तेन्द्रियवर्गापकर्षत्वादिना नानात्वप्रती
 तिरचित्तमन्मायाशक्तिजनितानां स्यात्वास्तवी सा हि मायाशक्तिस्तत्त्व
 ज्ञानावसरविभावानिस्सारस्वरूपा संप्रतिसर्वभावभेदविभ्रमोद्भावनेने
 ष्य व्यामोहयतीति देवीसेवागुणमयी मम माया इत्येत्यादिना प्रागे
 व प्रतिपादिता द्रुतस्वरूपा ततश्चाकाशस्य नित्यनिर्मलनिर्विभागाने
 तमहिम्नापि चतस्रवच्छेदकवस्तुवशाद्यथाशब्दत्वपरिकल्पना तथा
 परमात्मनोऽपि देहाद्यवच्छेदकवस्तुवशा जीवरूपाशब्दत्वपरिकल्पनेयं
 न तत्त्वोक्तस्वरूपस्य वस्तुतो भागाः संभवन्ति योऽपि प्रदीप इत्युक्ता शराशि

गी.
टी.
पं

स्फुलिंग निचयोपमानप्रतिपादनव्यवहारः परमात्मजीवात्मनोरा
गमेषु प्रयते सोप्योपचारिकपवनवास्तवोयतो ब्रह्मविदपकमेव त
त्वे परमार्थसद्ब्रह्मसंज्ञयानेकमिव च कासीत्याचक्षते तथा च कश्चि
दीशरो व्याकृतप्राणविगड्भूतेन्द्रियोर्मिभिर्यः प्रवृत्त्यन्निवाभानि त
स्मै ब्रह्माव्ययेन मइत्याह

+ नन्वेवं विधेयं तवेष्टरस्य परमं धाम इष्टा पमत्र
मीयते जीवलोके इत्यतः सोपाधिकसुसहस्र
प्रदर्शने प्रस्तोतं सम
भिः स्तोके रूपकमेत॥

लासिकी ३२३ टीका

ममैवेष्टरस्यांश इवांशः पुरुषाख्यः सनातनो विनाशी जीवलोके उत्तुष्टा
जीवभूतः तस्यैष्टरांशस्यैष्टर्यमाह प्रकृतौ स्वकारणे स्थितानि लीनानि म
नः घटानीदियाणि कर्षति उपभोगार्थं वह्निर्कर्षयति ७

पंचोले टीका

ननु सर्वादिगतिश्चागमानोत्ताकथं तद्दामगतानां नास्ति निवृत्तिरि
त्यत्र संसारिस्वरूपे दर्शयन् कारणा माह ममेति ममैवात्मनोऽंशो
भागः अवयवः पकदेशः जीवलोके संसारे जीवभूतः कर्ता भोक्तेति
प्रसिद्धः सनातनः चिरंतनः मनः घटानि प्रोक्ता दीनिर्द्रियाणि पंच
प्रकृतिस्थानिकार्णशस्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि संसारे व्युत्क्रामन्
कर्षति प्राकर्षति यथा जलसूर्यकः सूर्योऽंशो जलस्य निमित्तस्थापा
पे सूर्यमेव गतान्ते नैव श्येता पुनरगच्छेति यथा वाचराकर्षयिपरि
च्छेना वाचाशो मुख्याकाशोऽंशः सन् चरति निमित्तस्थापाये मुख्याका
शो प्राप्य न निवर्तते ते पंचमाया लिंगशरीरावलित्र परमात्मनोऽंशः त
योर्माया लिंगशरीरे पकारेणोद्रियाणि पंचवायवः बुद्धिरूपे प्राप्य न
निवर्तते इति पुकृतं लिंगशरीरे पकारेणोद्रियाणि पंचवायवः उ
दिरहंकारस्य पतावल्लिंगशरीरे पंचतन्मात्रात्पिल्लिंगशरीरमि
तिकेचित् ७

राजीवसमिद्धोधिनी॥

इदानीं कर्मसु प्रतिबंधकमिंद्रियवशां वर्णयन्त्यथ मंतत्त्वामि
नं जीवं वर्णयति ममैवां प्राइति मम परमेश्वरस्यैवां णो निरापं
स्यापि मायया कल्पितो जीवलोके जीवाणां प्राणधारिणां लो
के जीवभूतः प्राणधारी संहृतः सनातनो नित्यो नित्यस्य ममां
प्रात्वादतः स्वधर्मानुष्ठानेन जीवस्य मह्यमप्राप्तिर्न ह्यतरेति
भावः मनः षष्ठानीति मनः षष्ठ्येषां तिनि मनः षष्ठानियं
वेन्द्रियाणि श्रोत्र तत्त्वक्षरसनान्नाग्राख्यानि प्रकृतिस्थानि
करणं कृतिः प्रकर्षणं करणं प्रकृतिव्यवहारस्तत्र स्थितानि
व्यवहारसंपादकानीति नान्याकर्षतीत्यर्थः ॥

मधुभाष्य

45

Handwritten text in a cursive script, likely from a 17th or 18th-century manuscript. The text is arranged in several lines and is significantly faded and obscured by horizontal smudges and stains across the page. The ink is dark but the overall legibility is poor due to the physical condition of the document.

भाषाग्रनुवादटीका

जी कहे कि तमारे धाम को प्राप्त होय फेरि संसार नही होता
सो सत्य है सकल जीव सत स्वरूप सम्पन्न होके हैत दृष्टि न
ही करते हैं और सृष्टि समय मे हम ब्रह्म भाव को प्राप्त हो
ते हैं ऐसे अति विधान करें हैं और प्रलयकाल मे भी सब जीव
जिस धाम को प्राप्त होते हैं तो फेरि संसारी और किस का ना
म है इस आशङ्का पर पांच श्लोक से संसारी स्वरूप देखावते
हैं कि हमारा अंश जीव अविद्या से सृष्टि तथा प्रलय के सम
य प्रकृति मे लीन होकर रहते हैं और मन समेत इन्द्रिय इन
छवों को सेरेही अंश सनीतन जीव भूत संसार के उपभोगार्थ
फेरि भी मनुष्य लोक मे रेंवें है यहां यह जानना चाहिये कि इ
न्द्रिय शब्द से तीन कर्म इन्द्रिय औ पञ्च प्राण लेते हैं इसीसे संसा
री होते हैं ७

दीक्षा

मो रि अंश यद् जीव है जीव लोक मे सोय मायिक इन्द्रिय
ए को मन सह येचें सोय ७॥

1990-1991

[The page contains faint, illegible text arranged in approximately 10 horizontal lines.]

शरीरं यदवाप्नोति यच्चापुत्कामतीश्वरः गृही
तैतानि संयाति वायुर्गंधानि वाशयात् ८

शंकरभाष्य टीका १

कस्मिन् काले शरीरमिति यच्चापि यदा चापुत्कामिनीश्वरो देहादि
संयातस्वामी जीवस्तदा कर्षतीति श्लोकस्य द्वितीयपादार्थवशा
त्तथाप्येन ससंध्यते यदाच पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरान्तरमाप्नो
ति तदा गृहीतैतानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यक् याति
गच्छति किमिवेत्याह वायुः च वनोगन्धानि वाशयात् पुष्पादेः ८

आनंदगिरिकृत टीका २

स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां जीवेनाकर्षणस्य काले गच्छितं क
स्मिन्निति जीवस्योत्क्रांतिर्नेश्वरस्येतांशोकोश्वरशब्दार्थमाह
देहादीनि उत्क्रांतिनन्तरभाविनी गतिरित्येतदर्थवशादित्युक्तं
अवशिष्टानि श्लोकादराणां वक्ष्ये यदावेति ८

सामिहृत टीका ३

ताभ्यां कृष्य किं करोतीत्याह शरीरमिति यद्यदाशरीरांतरं कर्म
वशादवाप्नोति यतश्च शरीरादुत्क्रामति ईश्वरो देहादीनां स्वामी
तदा पूर्वस्माच्छरीरादेनानि गृहीत्वा शरीरांतरं सम्यग् याति शरी
रे सत्येन्द्रियग्रहणोद्घातः आशयात् स्वस्थानात् न कसमादेः सका
शात् गंधानगंधवतः सूक्ष्मान् ग्रंथान् गृहीत्वा यथा वायुर्गगने ग
च्छति तद्वत् ८

पिशाचभाष्य टीका ४

शरीरं यदवाप्नोति प्राप्नोति यदापि यदाच प्राप्तुं कामति निर्गच्छ
ति ईश्वरः पुरस्वामी होत्रस्तदा यतानि वक्ष्यमाणानीन्द्रियाणि गृ
हीत्वा संयाति वायुराशयं तं गंधानिवतानि ८

रामानुजभाष्य टीका ५

शरीरमिति यच्छरीरमवाप्नोति यस्माच्छरीरादुत्क्रामति तत्राय
मिन्द्रियाणामीश्वरः पतनीन्द्रियाणि भूतसूक्ष्मैः सह गृहीत्वा सं
याति वायुर्गंधानि वाशयात् यथा वायुः सुकुचंदनकस्तुरिका

श्री.
गी. टी.
पं.

याशयात्तत्स्थानात्सत्त्वावयवैः सहगंधान्गृहीत्वा यत्र संयाति त
इदित्यर्थः ८

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

ब्रह्माणपवायमंशस्य ज्ञानधर्मतया परिपूर्णस्यासंवेदनाच्चेत
नतानि हृते मंशस्य त्वमुपचरितं पुनर्वस्तुनो शब्दोपपद्यते प्रदे
शोपि ब्रह्माणः सार्वभूयमनतिक्रान्तिश्रुतेः पक्षौ वचौ पचा
रिकतायथावसरं योजनीयेति न प्रतिपन्नं अवाप्नोति गृह्णा वि
तिउत्क्रामतित्यजनि पतेः सह यथावायुः सर्वगतो विप्रोतिधा
मपार्थिवं प्राप्यततो गंधमानीय स्थानात्तरेतत्साहित्य एव सका
मति एवं जीवः पुर्यष्टकेन सह एवं हृष्टो संहारे वैतैः साहित्यम
स्योक्ता स्थितावपि स्थानासनममननादि रूपाया विषयग्रहणा
त्सिकायांतत्साहित्यस्यैवास्पद्यापार इति निश्चीयते ८

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ जीवस्य शरीरांतरप्राप्तिं हृष्टो तेनाह शरीरमिति यत्तदा पूर्व
स्माच्छरीरात् उक्रामति यदावशरीरांतरं प्राप्नोति तदा ईश्वर इन्द्रियवा
लकोत्तर्यामी पतनीन्द्रियाणि गृहीत्वैव सम्पक्काकारेणायाति
कश्चिदप्राशयाह्यपुर्गंधानिवा प्राशयाद्गंधाप्रयीभूतामुष्णादेः
सकाशाद्गंधानगंधवः तत्सूक्ष्मानं शान्गृहीत्वा वायुयथाया
तितथासमोपशरीरे अर्थग्राहकाण्यध्यात्मरूपाणिन्द्रियाणि गृ
हीत्वायाति आत्मा तत्सर्वज्ञानस्तत्तत्स्य गमनागमनेन संभवति
किंतु तदंशीभूतसूक्ष्मभूतैर्द्रियप्राणावस्थानात्कलिंगशरीरमेव
गच्छत्यागच्छ इति न्यर्थः ८

यनमाला टीका ८

यत्तदा उक्रामति मरणादौ वहिर्निर्गच्छति ईश्वरो देहेन्द्रिया
दिस्वामी जीवः तदा यतो देहात् उक्रामति ततो मनः पृथानीन्द्रिया
णिकर्षतीति पूर्वोक्तान्वयः अक्रमणो नरभाविताद्गमनस्य न
केवलं कर्षत्येव किंतु यत्तदा पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरांतरमवाप्नो
तितदैतानिमनः पृथानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयात्यपि सम्पक् पुन

श्री.
गी. टी.
पं.

याशयात्तत्स्थानात्सत्त्वावयवैः सहगंधानगृहीत्वा यत्र संयाति त
इदित्यर्थः ८ अभिनवगुप्तकृतटीका ८

ब्रह्माणपवायमंश इत्यज्ञानधर्मतया परिपूर्णस्यासंवेदनाच्चेत
नतानि हते स्मांशत्वमुपचरितं पुनर्वस्तुतोऽंशवन्नोपपद्यते प्रदे
शोऽपि ब्रह्मणः सार्वभूतमनतिक्रान्तिश्रुतेः पक्षौ वचोपचा
रिकता यथावसरं योजनीयेति न प्रतिपन्नं अवाप्नोति गृह्णा
ति उक्ता मतिर्यजति एतेः सह यथावायुः सर्वगतो विप्रोतिथा
मपार्थिवं प्राप्य ततो गंधमानीय स्थानात्तरेतत्सहितं एव संक्रा
मति एवं जीवः पुर्यष्टकेन सह एवं ह्येते हारे चैतेः साहित्यम
स्योक्ता स्थितावपि स्थानासनममननादिरूपा यो विषयग्रहणा
सिका यो तत्सहितस्यैवास्पद्यापारं इति निश्चीयते ८

परमार्थप्रपाटीका ८

अथ जीवस्य शरीरांतरप्राप्तिं ह्येतेनाह शरीरमिति यत्तदा पूर्व
स्माच्छरीरादुक्ता मतिर्यदा च शरीरांतरं प्राप्नोति तदा ईश्वर इन्द्रिया
लकोत्तर्यामी एतानीन्द्रियाणि गृहीत्वैव सम्पत्कारेणायाति
कश्चिद्वाशयात्सहगंधानिवा आशयाद्गंधाप्रपीभतात्सुखादेः
सकाशाद्गंधानगंधवः तत्सूक्ष्मानंशानगृहीत्वा वायुपृथ्याया
नितया समपि शरीरे अर्थग्राहकाण्यथात्मरूपाणिन्द्रियाणि गृ
हीत्वा याति आत्मा तत्सर्वज्ञानसत्तत्स्य गमनागमनेन संभवति
किंतु तदंशीभूतसत्सभूतैन्द्रियप्राणावस्थात्मकं लिंगशरीरमेव
गच्छत्यागच्छ इति न्यर्थः ८

यनमाला टीका ८

यत्तदा उक्ता मतिमरणादौ वहिर्निर्गच्छति ईश्वरो देहेन्द्रिया
दिस्वामी जीवः तदा यतो देहादुक्ता मतिर्यतो मनः पृथानीन्द्रिया
णिकर्षतीति पूर्वोक्तान्वयः अतस्त्वमणोत्तरभावित्वाद्भ्रमनस्य न
केवलं कर्षत्येव किंतु यत्तदा पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरांतरमवाप्नो
ति तदैतानि मनः पृथानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयात्यपि सम्पत्पुन

रागमनराहित्येन गच्छत्यपि शरीरे सत्ये वैन्द्रियग्रहणो दृष्टान्तः आ
शयान्त ऊसमादेः स्यान्नात गंधान गंधात्मकान् सूक्ष्मानंशान्
गृहीत्वा यथा वायुर्याति तदन्त ८

ऊसमवैजयन्ती टीका १

जीवलोके जीव इन्द्रियाणिकर्षतीति यदुक्तं तत्कर्षणप्रकारे सह
ष्टान्माह शरीरमिति ईश्वरः शरीरे इन्द्रियादीनां स्वामी जीवो यदा
पूर्वस्माच्छरीरादुत्क्रामति तदा मोति प्राप्नोति च पुनः अपि वार्ये
यदा वा प्राच्छरीरादुत्क्रामति तदा मोति प्राप्नोति च पुनः अपि वार्ये
हेन्द्रियाणि गृहीत्वा स्वकर्मानुगुणा वासनया प्रगच्छन् संयाति त
दृष्टान्तः आशयान्त ऊसमादेः शरीरकसमकस्त्विकावदनादि स्या
नाह्युर्गंधानि वसूक्ष्मावयवैस्सह गंधान् गृहीत्वा यथा सह सं
याति तथैवार्थः ८

सं

मधुसूदनी टीका १

कस्मिन्काले कर्षतीत्युच्यते ॥

यत यदा उत्क्रामति वहिर्निर्गच्छति ईश्वरो देहेन्द्रियसंवातस्य स्वा
मी जीवः तदा यतो देहादुत्क्रामति ततो मनः षष्ठानीन्द्रियाणिक
र्षतीति हितीयपादस्य प्रथममन्वयः उत्क्रामणोत्तरभावित्वा
द्भ्रमनस्य न केवलं कर्षत्येव किंतु यत यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छ
रीरांतरमवाप्नोति तदेतानि मनः षष्ठानीन्द्रियाणि गृहीत्वा सं
यात्यपि सम्यक् पुनरागमनराहित्येन गच्छत्यपि शरीरे सत्ये वैन्द्रि
यग्रहणो दृष्टान्तः आशयान्त ऊसमादेः स्यान्नात गंधान गंधात्म
कान् सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा यथा वायुर्याति तदन्त ८

सदानंदी टीका १

कदा कर्षति जीवो य इन्द्रियाणीति वेच्छादेहेन्द्रियादिवातस्वा
मी जीवो यदा वहिः १ निर्गच्छति तदा देहायस्मादुत्क्रामतीत्यतः
मनः षष्ठानीन्द्रियाणिकर्षतीत्यन्वयोऽस्ति हि १ उत्क्रांतोत्तरभावित्वा
द्भ्रमनस्य यतस्ततः न केवलं कर्षत्येव किंतु पूर्वशरीरतः १ यदा शरी

सं

श्री.
गी. टी.
पं.

सपरं देहं तदैतानीन्द्रियाणि सः गृहीत्वा मनसा सांज्ञं गच्छत्यागम
नोजितः ४ शरीरे सति हृद्यंतं इन्द्रियग्रहणं सयं पुष्पादेः स्थान
तः सूक्ष्मानं शानो ध्यात्वा कायथा ५ गृहीत्वा पवनो याति तद्वज्री
वोपितायतः ८ नीलकंठी टीका १२

तानि तानि मनः यानि तानि गृहीत्वा वापे किं करोतीत्यत आह
प्रोचमिति अधिष्टाय चकार वेति कृत्वा विषयान् शाब्दादीन् च
सेवने प्रवृत्तयति चकारादीपः स्वस्य हृत्विनाभाय नैलवर्णाय पे
कालोपि सविषयावभासने स्वयमेव यथाः एवं नीलोपि च
कारत्वात् लाभाय मनः यथा नीन्द्रियाणि सूक्ष्मादीन् प्रादेहान्तेन चापि
यदावभासे स्वयमेव करोति नेतराणि इन्द्रियसूर्यादीनि स्वभा
सत्त्वानैलवर्णादिवे तथैतामेव आशयात् स्वलयस्थानात् ग
हीत्वा संयाति विषयदेशं प्रतिगच्छति प्रबोधसर्गं व्युत्पन्न
कालेषु तत्र हृद्यंतः वायुर्गंधानि वाशयात् गंधाश्रयात् पुष्पात् ८

शानेदी टीका १३

एतदेव प्रतिपादयति - आशयात् पुष्पादेरधिष्ठानात् ईश्वरः वासाभ्यंतरकरणाकर्षण
समर्थः विस्तरस्त्वत्रासादवगन्तव्यः करणान्यवदर्शयति

+ ननु तत्तत्ततः शरीरोपानुभासु भक्तमैत्रेयं पवित्रवासनाधिवासितपवज्जीवः शरीरं मंत्रं प्रतिपद्यमानः संसारपरम्परा
परिवर्तनमनुभवन् कथं नवल्लोको भिन्नो भवेदिति रामकंठी टीका १४

+ एवं मदं शब्दादस्ततो मदभिन्नो जीव यदार्थो यच्छरीरमवाप्नोति
केन चित्रवेन शरीरेण संवध्यमानत्वात् जातव्ययदेशं लभते इ
त्यर्थः तथा यस्मात्पुत्रा मनि तत्कर्म विपाकप्रदये केन चित्त
रीरेण विसृज्यमानत्वात् उत्क्रामंतव्ययदेशं लभते तदा यमीश्व
रः स्वतंत्रस्वरूपमात्रप्रतिष्ठः परमात्मैव सनेतानि सूक्ष्मरूपा
णीन्द्रियाणि गृहीत्वा धिष्ठेयत्वेन स्वीकृत्य संयाति देहादेहान्
रगतत्तत्तव्ययदेशं भागभवति न पुनर्नित्यनिर्विभागव्यापक
चित्तात्रैकस्वरूपस्यास्य देहादेहांतरगमनलक्षणं संयानं जन्म

मरणशब्दाच्च वस्तुतः संभवतीति इदमत्र तात्पर्यं पारमार्थिकस्वरूप
 पप्रत्यवमर्शभावमात्राच्च जन्मनो निजमायाशक्त्या वितावच्छेदहे
 तविविधशरीरसंबंधाजीवनानात्ममिवावभासयत्यमीश्वरस्तेन य
 थाचट्टकसल्लगृहायवच्छेदकवस्तुसंबंधादेकमेव निर्विभागमाकाशं
 चटाकाशं कसलाकाशमित्यादिभेदव्यपदेशमतत्त्वविदः प्रतिपद्यन्ते
 तथेवायमीश्वरः स्वरूपप्रतिष्ठपवसन्नवीककार्यकारणसंबंधात्ता
 नात्ममिव प्रतिपद्यन्ते तत्संबंधेपिसति यथैव विशुद्धसंविन्नयस्वरूप
 मात्रप्रतिष्ठपवतथोपमानेन प्रकटयन्ति कुतश्चिदाशयात्कमला
 करादेर्यथास्पर्शमात्रसंभावोवायुर्गंधान् ऊवलयदिमकरन्दामो
 दान् सूक्ष्मरूपान् स्वीकृत्य कुमुदादिकमाशयान्तरं संयाति तथेवा
 यमिन्द्रियादीनि गृहीत्वा देहादेहान्तरं चिन्मात्रस्वरूपप्रतिष्ठपवसंया
 ति किमेतन्नोक्तं भवति किमेतन्नोक्तं भवति यथा तत्र दाशयगतगं
 थपरमाण्वपरिग्रहेपि स्पर्शमात्रगुणात्स्वरूपादप्रच्यवमानो गंध
 वज्राभावपद्यन्तेपवनोपचतत्संबंधात्कमलसरभिः कुमुदमकरन्द
 संगंधिरिति भिन्नव्यपदेशनवस्तुतोऽप्यभेदः संभवति चायमुपमा
 नोपमेयभावो विवक्षितो यद्वस्तुतः संबंधेपि स्वरूपाप्रच्युतिरस्येति

~~किंच अयं जीव ईश्वरं शब्दादीश्वर इति व्यपदेशार्हः शरीरं यद्यदा स्वकर्म
 वशादवाप्नोति यतश्च शरीरादुत्क्रामति यतानि प्रकृतिस्थानि म
 नः स्रष्टांतीन्द्रियाणि पूर्वस्मात् शरीराद्गृहीत्वा संयाति शरीरान्तरं ग
 च्छति शरीरे सत्येवैन्द्रियग्रहणे दृष्टान्तः आश्रयात्संस्थानात् कुसु
 मादेः सकाशाद्गंधागंधवतान् सूक्ष्मानंशां गृहीत्वा यथा गच्छति
 नदन्त~~

लासिकी वसुगुप्तीटीका १५

किंच अयं जीव ईश्वरं शब्दादीश्वर इति व्यपदेशार्हः शरीरं यद्यदा स्वकर्म
 वशादवाप्नोति यतश्च शरीरादुत्क्रामति यतानि प्रकृतिस्थानि म
 नः स्रष्टांतीन्द्रियाणि पूर्वस्मात् शरीराद्गृहीत्वा संयाति शरीरान्तरं ग
 च्छति शरीरे सत्येवैन्द्रियग्रहणे दृष्टान्तः आश्रयात्संस्थानात् कुसु
 मादेः सकाशाद्गंधागंधवतान् सूक्ष्मानंशां गृहीत्वा यथा गच्छति
 नदन्त

पंचोले टीका

कदाश्चाकर्षति आकृष्य च किं करोति इत्यत्र शरीरमिति ई
श्वरो देहादि संचातस्वामी जीवः यच्चापि यदा शरीरा उक्ता मतिरिति यत्
यदा पूर्वस्मात् शरीरोत्तरं प्राप्नोति तदा यत्तानि मनः घट्टानि इन्द्रिया
णि शुद्धीत्वा सम्यग्प्राप्ति गच्छति तत्र दृष्टोतः वायुशयान् प्रव्यादेर्ग
थानिव ८

रणवीरसमिद्धो धिनी ॥

तान्याकृष्य किं करोतीत्याह शरीरमिति यद्यदा ईश्वरो दे
हेन्द्रियसंचातस्वामी जीवो देहा उक्ता मति निर्गच्छति तदा म
नः घट्टानि इन्द्रियाणि कर्षतीत्यन्वयः यदा च पूर्वस्माच्छरीरा
च्छरीरोत्तरं प्राप्नोति तदैतानि मनः घट्टानि इन्द्रियाणि शुद्धीत्वा
संयाति सम्यक्पुनरावृत्तिरादित्येन गच्छति इन्द्रियप्रदण्ड
ष्टांतमाह वायुरिति आशयात्कुसमादेः स्थानाद्ग्रंथानां
थात्मकान्तरात्मानं प्राप्नुहीत्वा यथा वायुर्याति तद्वदिति
तस्मादेन्द्रियिकप्रदण्डादिस्त्रेहवशात् गोभूत्वा स्वधर्मभूतं पु
ट्टमात्मादीदिति भावः ८ ॥

मधुभाष्य

शरीरमित्यादिना यत्तु यदा शरीरं प्राप्नोति उक्ता मति
जीवः तदैश्वर्यपदानि शुद्धीत्वा संयाति यत्र यत्र च संयुक्तो
धाता गर्भं पुनः पुनः तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छती
ति हि मोक्षधर्म भावाभावावपि ज्ञाननारी योजनानामि
श्रेयो नवतकरोमि आशासुदम्या सुहृदसु ऊर्वन्यथा
नियुक्तोऽस्मि तथा चरामीति च हत्वा जित्वापि मघवन्यः क

श्वित्पुरुषायते अकर्ता तेव भवति कर्ता तेव करोति तदिति
च तद्यथा हानः सुसमाहित सुसर्जयाया देवमेवायं प्ररी
दे प्राप्ता प्राप्ता नान्वावृद्ध उत्सर्जयातीति वश्रुतिः वा
ह्यनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसितेजः परस्या देव
तायामिति व गंधानि व सुह्माणि भोगे स्याथितः पुस्त
त इन्द्रियद्वारादि सोपि भुक्ते तद्यस्मे वीणायां गायंति पतं
ते गायंतीति वश्रुतिः गुणान्वितमेवं भुक्ते न ह वै देवान्याप
गच्छतीति श्रुतेः तर्हि किमिति न दृश्यत इत्यत आह ८

भाषाग्रनवादटीका

और सोई इन्द्रियोंकों आकर्षण करि के जीव का करते हैं जो यह
शक्ता करो तो सुनो कि जब ईश्वर नाम देह आदि का स्वामी स्व
रूप व्यावहारिक जीव कर्मवशने हशरी शरीर को प्राप्त होता
है अथवा जब शरीर को छोड़ि के गमन करते हैं तब पूर्व
शरीर से इन्द्रियादिकों को ग्रहण करि के गमन करें हैं इस में
दृष्टान्त यह कि जैसे वायु फूलों के स्थान से सगन्ध रूप स्वरूप
अंश परमाणु ग्रह करके गमन करें हैं तैसे ही यह भी इ
सको भी जानो ८

दोहा

ईश्वर देह हुं त्याग जब सो और देह में जात पृथक्कर
इंद्रिय तिनदिको ऊसमगंधि जिम वात ८॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं चाणमेव च अधि
ष्टाय मनश्चायं विषयानुपसेवते २

शंकरभाष्य टीका १

कानि पुनस्तानीति श्रोत्रमिति श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वमिन्द्रिये
रसने जिह्वा घ्राणमेव च मनश्च षष्टं प्रत्येकं इन्द्रियेण सहाधिष्ठा
य देहस्थो विषयान् शब्दादीन् उपसेवते २

आनेदगिरि कृत टीका २

मनः षष्टानीन्द्रियाण्येव प्रग्रहारा विशेषतो दर्शयति कानीति २

स्वामि कृत टीका ३

तामेवैन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह श्रोत्रमि
ति श्रोत्रादीनि बोधेन्द्रियाणि मनश्चातः करणमधिष्ठाय आश्रि
त्य शब्दादीन् विषयान् यं जीव उपभुंक्ते २

विशाचभाष्य टीका ४

अधिष्ठाय आश्रित्य मनश्चायं क्षेत्रज्ञः विषयान् शब्दादीन् उपसेवते
उपलभते २

रामानुजभाष्य टीका ५

श्रोत्रमिति एतानि मनः षष्टानीन्द्रियाणि अधिष्ठाय स्वस्वविषय
हृत्य न यानि कृत्वा तत्तत्तदादीन् विषयान् उपसेवते उपभुंक्ते २

अभिनवगुप्त कृत टीका ६ पक्षे उक्तार्थम् २

सहाय्ये २

॥

परमार्थप्रया टीका ७

अथ शरीरं तर्जमानं दृश्यामात्मनो विषयापभोगप्रकार
माह श्रोत्रमिति अयमात्मा मनश्च अधिष्ठाय स्वाश्रयमात्रेण प्रव
र्तत तदा ह कोपलक्षितं च्छेदादीन् विषयान् उपग्रहकारायासे
न सेवते श्रुतिरपि अत्यत्र मना अश्रुवत्त्वादर्थमत्यत्र मना अश्रु
वंता श्रोत्रमिति मनसा ह्येव यश्च मनसा श्रुतो नीत्यादिस्य ह्यर्थ
२

वनमाली टीका ८

तानेवैन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह श्रोत्रमिति
श्रोत्रादीनि तानेन्द्रियाणि पंचवकारान् कर्मेन्द्रियाणि प्राणं च मन

श्री.
गी. टी.
पं.

अथ ह्यमधिष्ठायेवाश्रित्यैव विषयानशब्दादीनयं जीव उपसेवते भेदे
२ **ऊसमवैजयन्ती टीका २**

किमर्थं तानि गृहीत्वा यातीत्यपेक्षायां विषयभोगार्थमित्याह ओ
त्रमिति ओत्रं चक्षुस्पर्शनं रसनं घ्राणं च यंचैतानि तानेन्द्रियाणि च
काराणां हा कपाणि पादपापूष्पाणि यंच कर्मेन्द्रियाणि च पु
नः मनः पंचकाराहुद्विचिन्ताहंकाराणां ग्रहणं एतानि सर्वाण्य
धिष्ठायाश्रित्य स्वस्वविषयग्रहणं गुणानि कृत्वा वा विषयान्
शब्दस्पर्शरूपरसगंधावचनादानविहरणोत्सर्गानेदानयं जी
वात्मा उपसेवते उपभुंक्ते पतदर्थमेव तद्ग्रहणमित्यर्थः २

+ तान्येवेंद्रियाणि दर्शयन्त्यद
र्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह ॥

मधुसूदनी टीका १०

+ ओत्रं चक्षुःस्पर्शनं रसनं घ्राणमेव च चकारात् कर्मेन्द्रियाणि प्रा
णोचमनश्च अथ ह्यमधिष्ठायेवाश्रित्यैव विषयानशब्दादीन्
अयं जीव उपसेवते भेदे

सदानंदी टीका ११

तान्येव दर्शयन्नाह यदर्थं याति तन्नया ओत्रादिपंचकेन प्रा
णो कर्मेन्द्रियाण्यपि षष्ठं च मनश्चाश्रित्य शब्दस्पर्शदिगोवरान्
अयं दोहेंद्रियस्वामी भुंक्ते प्रातिवशाद्यतः १ देहेंद्रियादिषु स
त्वाध्यासादेवात्मनो मृषासखदः खादिभोक्तृत्वं न त्वस्य परमा
र्थतः २

नीलकंठी टीका १२

कानि तानि मनःषष्ठानि तानि गृहीत्वा गत्वा वा यं किं करोती
त्यनग्राह ओत्रमिति अधिष्ठाया व्यापारवति कृत्वा विषयान्
शब्दादीन् उपसेवते प्रकाशयति यथा दीपः स्वस्पृष्टतिला
भायतैलवर्त्याद्यपेक्षमाणोऽपि स्वविषयावभासने स्वयमेव
प्रभुः पंचजीवोऽपि चटाकारत्वाभायमनःषष्ठानीन्द्रियाणि
सूर्यादीन् अपेक्षते तथापि चटावभासं स्वयमेव करोति तेन रा
गिरेंद्रियसूर्यादीनि स्वभास्यत्वात् तैलवर्त्यादिवदिन्याशयः २

+ जात्यायुर्भोगलक्षणविपाकाभिवाञ्जकजन्ममरणधर्मयोगशरीरादिसंबंधेपिवास्तवीस्वरूपमात्र
प्रतिष्ठतामस्यात्मनःप्रतिपाद्येदानींतदनराजवर्तिभोगलक्षणविपाकाभिवाञ्जकदशासं
बंधेष्वप्येतां प्रतिपादयितुमाह ॥

आनंदीटीका १३

अयंक्षेत्रज्ञःश्रोत्रादिद्वारेणशब्दादीन्भुङ्क्तेइत्यर्थः ६ ॥

रामकंदीटीका १४

+ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रज्ञेष्ठित्वादिना प्रदर्शितव्यायेनाय
मेक एवात्मानानां क्षेत्रवर्तिविभिन्नविषयाधिष्ठातृत्वमात्रेण
नानात्वमिव प्रतिपद्यमानो विषयांशब्दादीन्सुखादिहेतुवत्
सेवतेतत्तदुपलब्धत्वात्त्रैकस्वभावाद्यभिचारोदकएवसन्
भजतेभोक्तृत्वावस्थायामपितैरनाहतस्वरूपपवासावित्य
र्थः । ६ ॥

लासिकी चरुउलीटीका १५

+ एवं ह्येते संहारे चैतैः साहित्यमस्योक्तास्ति
तावधि स्थानासनादिरूपाया विषयग्रहणा
मिकाया च तत्साहित्यस्य
वास्यवापार इत्याह ॥

+ मनोऽन्तःकरणं विषयांश्च शब्दादीन्भुङ्क्ते
इति ॥ ६ ॥

पंचोलेटीका

एवोक्तानि इंद्रियाणि भेदेन दर्शयन् यदर्थं दृष्टीत्यायाति जीवः
तदपि दर्शयति श्रोत्रमिति अयं जीवो देहस्यः श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शने च
पुनः रसनं घ्राणं पतानि पंच श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मनसा सह षट्
प्रत्येकं इंद्रियं यथा यथा विषयान् शब्दादीन् उपसेवते भुङ्क्ते ६

रामवीरसमिद्धोधिनी

श्रोत्रमिति श्रोत्रादीनि ज्ञानीन्द्रिया निवकारात्कर्मेन्द्रियाणि
मनसा यथा यथा श्रित्य शब्दादीन् विषयानयं जीव उपसेवते
इति ६ ॥

मधुभाष्य

६ ॥

Handwritten text at the top of the page, likely a header or title, in Devanagari script.

53

Main body of handwritten text in Devanagari script, consisting of several lines of prose.

Lower section of handwritten text in Devanagari script, possibly a concluding paragraph or a separate entry.

भाषाग्रनुवादीका

इन्द्रियों के समाचार कह के अब जिस जिस लिये उन इन्द्रियों
को ग्रहण करि के गमन करते हैं सो कहते हैं कि ये जीव
और चक्षुस्पर्श जिह्वा और बाण ये वायु इन्द्रिय और अन्नःक
रणको आश्रय करि के शब्द आदि विषयों को उपभोग करें
है ५

दोहा

प्रवण नेत्र त्वच रसनहि और नाशिका जोय मनसं
गहनमें विषयको स्थित होय सेवत सोय ५॥

54

पुस्तकस्य नाम
यस्य लेखकः श्रीमान् रामदास तिलक
यस्य प्रकाशकः श्रीमान् रामदास तिलक
यस्य प्रकाशकः श्रीमान् रामदास तिलक

यस्य प्रकाशकः श्रीमान् रामदास तिलक
यस्य प्रकाशकः श्रीमान् रामदास तिलक

उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितं वि
मूढानानुपश्यति पश्यति ज्ञानचक्षुषः १

शंकरभाष्य टीका १

एवं देहगतं देहान् उत्क्रामन्तमिति उत्क्रामन्तं परित्यजन्तं दे
हं प्रवृत्तं स्थितं वा देहेति च न भुंजानं वा शब्दादींश्चोपलभ
मानं गुणान्वितं स्रवडः स्वमोहाद्यैः गुणैरान्वितमनुगतं संशुक्त
मित्यर्थः एवम्भूतमप्येनमत्यन्तं दर्शनगोचरमात्रं विमूढा दृष्ट्वा
दृष्टविषयभोगवलाकृष्टवेतस्तथाऽनेकधा मूढानानुपश्य
न्महो कष्टं वर्तत इत्यनुक्रोशंति च भगवान् येन पुनः प्रमाणज
नितज्ञानचक्षुषस्तपने पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः

आनेदगिरिहृत टीका २

शरीरमित्यादिश्लोके देहादात्मनोतिरेकमुक्त्वा श्रोत्रं चक्षुरित्यादी
स्वाभिलषिते विषये यथायथं करणानां प्रवर्तकत्वात् तैभ्योति
रिक्तस्यातोत्सक्तं तर्हि तन्मत्तक्रायादि कुर्वन्तं स्वरूपत्वात् किमि
ति सर्वे न पश्यन्तीत्याशङ्काह एवमिति सन्निहितमन्वेन दर्शन
योग्यमपि विषयपरवशादात्मानं सर्वे न पश्यन्तीति भगवतो नु
क्रोशं दर्शयति एवम्भूतमिति तर्हि केषामात्मदर्शने तदाह ये
न पुनरिति १

स्वामिहृत टीका ३

ननु च कार्यकारणसंघातव्यतिरेकेणैवंभूतमात्मानं सर्वेपि किं
न पश्यन्तीति तत्राह उत्क्रामंतमिति उत्क्रामंतं देहादेहांतरंगत्वं
नैतस्मिन्नेव देहे स्थितं वा विषयान् भुंजानं वा गुणान्वितं इंद्रिया
दिभुक्तं जीवविमूढानानुपश्यति नावलोकयति ज्ञानमेव वक्ष
्येति विवेकिनः पश्यन्ति १

पिशाचभाष्य टीका ४

उत्क्रामंतं शरीराद्वर्त्तनं वापि शरीरे भुंजानं वा विषयानुपल
भ्यमानं गुणान्वितं गुणैस्सत्त्वरजसमोभिः बुद्ध्यायाकारय

श्री.
गी. टी.
पं.

रिणानैः श्रुतमतिमूढाः कार्यकारणसंवाते आत्मत्वदर्शिनः
नानुपश्यन्ति नोपलभ्यन्ते ज्ञानं च त्रयं वा ते ज्ञानचक्षुषः ज्ञान
चक्षुषो भूत्वा किं न पश्यन्तीत्यर्थः १

समानुनभाष्य टीका ५

तदिति यपने गणान्वितं सत्त्वादिगुणामयप्रकृतिपरिणाम
विशेषमनुष्णात्वादिसंस्थानपिंडसंस्थेपिंडविशेषादुत्क्रामं
तेपिंडविशेषेवस्थितेवागणामयानविषयानभंजानं वा कदाचि
दपि प्रकृतिपरिणामविशेषमनुष्णात्वादपिंडादिलक्षणं
ज्ञानैकाकारं विमूढानानुपश्यन्ति विमूढाः मनुष्णात्वादि
पिंडाकारात्माभिमानिनः ज्ञानचक्षुषस्तपिंडात्मविवेकवि
षयज्ञानवन्तः सर्वावस्थमप्येनैविविक्ताकारमेव पश्यन्ति १

अभिनवग्रन्थसूक्त टीका ६ १ कादौ श्लोके उक्तार्थम् १

सहाय्य १

परमार्थप्रया टीका ३

अथैतदेव प्रकटयन्नाह उक्तमंतमिति विमूढास्तु परमात्मानं प्रायो
नष्टमिव मन्यन्ते वास्तव्यथा उक्तमंतमिति नो देहाद्भ्रंशं तं मन्यन्ते
तदुक्तं हृदये याकाशमात्रस्य विनाशे देहनाशतः सूर्यभूता
निशोचन्ति नष्टास्तेति शंकरेति तथा देहाकारेण स्थितं भंजा
ने गणान्वितं वा अनवेले पश्यन्ति अथ ज्ञानरूपं च त्रयं वा ते तत्त्वद
र्शिनः स्वदेहादन्यदेहं प्रति नीयमानस्य चटस्य तदाह ताका
शवस्त्रिगदेहावतामात्मानमुक्तमंतं अनवेले पश्यन्ति तथा भ्रम
कुलालवक्रकीलकवस्थितं पश्यन्ति तथा प्रतिमामरूपदेवताद
र्शितं नैवेद्यवज्ज्ञानं पश्यन्ति तथा काशीरोदरप्रतिफलितजपा
कुसुमारुणनंयोगवत्सत्त्वादिगणान्वितं पश्यन्ति तथा चोक्तात्मा
वात्मनो व्यापकत्वाद्भ्रमनागमतेन संभवति किं न लिङ्गदेहाधि
ष्ठितं मनपवगच्छतीति पूर्वव्याख्यातमेवं श्रुतिरपि यत्तत्त्वमेव
वस्तुतमं नो जगाम हरकं तत्तत्त्वावर्तयामसीहृदपायजीवस

इति भाष्ये तत्र पूर्वसनातिनाशो राजसत्त्वारः सर्वध्यादयः सहोद
राः पुरोहिता आसनतेषु सर्वधुः कैश्चित् देविभिर्विष्णैराभिवारि
केण हतस्तं पुनर्जीवयितुं त्रयोबंधवृक्षाय त्रं सुकृतं तथारमं
त्रं पदं ति यत्नं ति यत्न इति भोसर्वंधोयते मनः दूरकं दूरं यथा भव
ति तथा वैवस्वतं विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रं यमं प्रतिजगाम तने मनः
इह मृतेशरीरे आवर्तं यामसि पुनरावर्तयिष्यामि कस्मै प्रयोज
नाय तया य पुनरिह वसतये तथा जीवसे विरकालं जीवनाय १

वनमाली टीका ८

उत्क्रामंते देहांतरंगच्छंतं पूर्वस्मात् स्थितं वापितस्मिन्नेव देहे भुं
जाने वा शब्दादीन् विषयान् गुणान् चित्तं सखडुः खमोहात्मकैः
सत्त्वादिगुणकार्यैरन्वितं एवं सर्वस्ववस्थासु दर्शनयोगे स
च्चिदानंदं च न विमृष्टादृष्टादृष्टभागा वासना कृष्टचेतस्तया त्त
त्त्वविवेकायोग्यानां नुपश्यंति ये तत्तान् च तत्त्वो विवेकिनस्ते पश्यं
तेव १

कसुमवैजयन्ती टीका ९

ननु पदियः शरीरस्यः सर्वेन्द्रियैः सर्वविषयान् भुंक्ते न हि सर्वेर्जनैः
सकृत्तो न ता यत इत्याशंका विवेकिभिरेव ता यत न त्वविवेकिभि
रित्याह उत्क्रामंते मिति गुणान् चित्तं प्रकृतिपरिणामसत्त्वादिगुणान्
यमनुष्ठादिसंस्थानशरीरसंस्पृष्टं यहा सखडुः खमोहोदियादिभिर
चित्तं पुक्तं गुणमया च्छरीरा इक्रामंते निस्सरंते तस्मिन् च्छरीरे स्थितं वा
गुणमया विषयो भुंजाने वापवं भूतमनुभवार्हमप्यात्मानं विमू
हामनुष्ठात्वादि शरीराभिमानिनश्चिरंतनवासना कृष्टचित्ततया
विवेकज्ञानहीनानामुपश्यंति कदाचिदपि प्रकृतिपरिणामवि
शेषमनुष्ठात्वादिपि रागादिलक्षणोत्तानेकाकारमात्मानं नानुभ
वंतीत्यर्थः ज्ञानचक्षुषो विवेकज्ञाननेशस्ततमात्मानं पश्यंति
शरीरादिविक्तमनुभवेति १

मधुसूदनी टीका १०

उत्क्रामंते पूर्वस्मादेहादेहांतरंगच्छंतं स्थितं वापितस्मिन्नेव देहे
भुंजाने वा शब्दादीन् विषयान् गुणान् चित्तं सखडुः खमोहात्मकैः

१ एवं देहगतं दर्शनयोग्यमपि देहात् ॥

श्री.
गी. टी.
पं.

गुणैरन्वितं एवं सर्वास्वस्यासदृशं न योग्यमप्येनं विमृदाहृष्टाह
हविषयभोगवासनाकृष्टचेतस्तया आत्मानात्मविवेकायोग्याना
न पश्यंति अहो कष्टं वर्तते इत्यतः न क्रोशति भगवान् येन
प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषो विवेकिनस्तपवयश्यंति

सदानंदी टीका ११

एवं देहगतं जीवं दर्शनाहंमपि स्फुटं देहांतरं च गच्छेत्तं पूर्वस्मा
देहतस्तथा १ तस्मिन्नेव स्थिते वापि देहे भुंजानमादरात् शब्दादी
विषयां युक्तं सुखदुःखादिभिर्गुणैः एवं सर्वास्वस्यासदृशं न
हं हि साक्षात् विषयाकृष्टचित्तत्वाद्देहाद्यध्यासतो जज्ञः १ मोहा
क्रान्तानं पश्यति स्वात्मानं तद्विलक्षणं अहो कष्टं किलेत्यतः न क्रो
शति माधवः ४ येन प्रमाणज्ञानचक्षुषो विवेकिनः पश्यंती
ति पुराणायां तैति श्रीहरिरुद्रमात १

नीलकण्ठी टीका १२

तमेवंभूतं मनः स्रष्टा नीद्रियाणि प्राणं वायि ह्यायतेषामुक्तमणो नो
क्तामेतं तेषां स्थित्या स्थितं तेषां भोगेन भुंजानं तेषां सत्वरजस्तमोगु
णायुक्तत्वेन गुणान्वितं चतस्र्येव चक्षुषाकाशमिव वाचदृग्मना
दिभिरस्य तस्मात्कमणादिशून्यमपि विमृष्टास्तान् विकल्पेनातप
श्यंति ज्ञानचक्षुषस्तपश्यंति उपाधेरेवोक्तमणादिकं न रूपहित
स्यात्मन इति ज्ञानं ते वेत्स्यथः १

आनंदी टीका १३

निष्ठमस्मिन्नेव शरीरे वर्तमानमुत्क्रमन्तमिदं शरीरं न्य ६
क्ता शरीरान्तरं गच्छन्तम् गुणान्वितं गुणानं सत्त्वादीनामन्वितं
कार्यकारणत्वेन समवेतं फलदः त्वमोहात्मकमिह धरत्रचभुं
जानं विमृष्टास्तमसान्धानानुपश्यंति ज्ञानचक्षुषः पश्यंति याव
त्रायं विमुच्यते तावदेव देवत्रजः यथा त्वणजलायुका त्वणस्या ६
स्मितपूर्वस्थानं गत्वा त्वणं श्रयति तथा स्मिते हे विषयानुप
भुंज्यावसिष्टकर्मफलभोगार्थं देहान्तरं श्रयतीति साक्षात्क

वैति श्रवणायमाह १८ ॥

रामकंटीटीका १५

निष्ठतंलव्यवपदेशात्तात्कस्मिंश्चिच्छरीरेतेनतेनजात्यादिनाद्यप
देशेनाऽवच्छिन्नतयास्थितिमनुभवन्ते तयोत्कामन्ते तस्मान्नाह
शाच्छरीराच्छरीरान्तराश्रयणाद्योद्भूतंजन्ममरणयोगित्वव्य
पदेशाभजन्ते तथातदंतरालेगुणान्वितं सत्त्वादिगुणसंयुक्तं शब्दा
दिविषयजंस्वस्वाद्यात्मकंभोगमुपभुजानंवेदकत्वमात्रेणतज्ज्ञातु
त्वव्यपदेशभाजमितिजन्ममरणस्थितवस्थास्वप्नेतस्मिन्नेवस्वा
भाविके सर्वदेहाधिष्ठातरिस्वरूपेप्रागुक्तक्रमेणवर्तमानं विमू
कामायाशक्तिमहिम्नामनागपिस्वरूपप्रत्यवमशीनुत्सेषलक्ष
णेनविशेषेणमूलाविचेतसःसम्पगज्ञानरहितानानुपश्यन्ति
परमार्थिकरूपेणस्थितमपितथाप्रत्यवमर्णाभावात्तसाक्षात्तज्
वैति केतर्हितं पश्यन्तीत्याह ज्ञानचक्षुषः ज्ञानं यथावस्थितव
स्तुसंवेदनमेवचक्षुर्लौचनेपृष्ठातेपश्यन्त्यात्मतयासाक्षात्तज्जुर्वन्ति
नयसौरूपात्मकविषयसाधनभूतेनचक्षरात्मनेन्द्रियेणदृश्यते
तदृशनेसम्पगज्ञानमेवसाधनमतस्तज्ज्ञाननिरूपितं किं
च १८ ॥

लासिकी रामकंटीटीका १५

+ नन्वेवंसोपाधिकत्वेनास्यजीवस्यस्थूलतयासर्वेषां
दृशनेनोपाचरत्वप्रसक्तिरित्यत आह ॥

+ एनंजीवमुत्कामन्तं देहादिः सरन्तं वा स्थितं वापि देहे स्थितिं गृह्णन्तं
वा गुणान्वितं गुणविकारैरिन्द्रियादिभिः सहितं शब्दादीन्विषयान्
भुजानं वा विमूढो देहाहंभानिनो नानुपश्यति न साक्षात्तज्जुर्वन्ति किंतु
ज्ञानचक्षुषः प्रत्यभिज्ञा लक्षणज्ञाननेत्रयुक्ताः एनंजीवमेतासव
स्थासुपश्यन्तेव १८ ॥

पंचोले टीका

ननु देहं द्रियादिसंचातव्यतिरेकेण पवंभूतमात्मानं सर्वं किं न पश्यति
श्रुतिज्ञादुत्कामन्तमिति एवं देहगतं जीवं पूर्वदेहात्कामन्तमपि
वा स्थितं तस्मिन् देहे वर्तमानं वा शब्दादीन्विषयान्भुजानमुपल

५३३

भयमानं गुणान्वितं गुणकार्यैः सखडः तमो ह्यखौः अनित्यं संपदं
भूतमत्यंतदर्शनगोचरं प्राज्ञमपि विमूढाः दृष्टादृष्टविषयभोगव
लादा कष्टविततया अनेकधा मूढानां उपपद्येति अहो कष्टमि
त्या कोशानि भगवान्पुनः प्रमाणाजनिता ज्ञानवत्तयो विविक्तदृ
ष्टयः तेऽप्येव पश्येति १

ररावीरसमिद्धो धिनी॥

देहगतत्वादयं जीवो दृश्यः किं न भवतीत्याहोत्क्रामंत इति
पूर्वस्मादेहदेहांतरंगच्छंतं स्थितं वापि तस्मिन्नेह भुंजानं
वाष्पवादी विषयान् भुंजानं वा गुणान्वितं सखडः तमो ह्यखौः
तमैर्गुणैरन्वितं मेवं सर्वास्ववस्थासु दर्शनयोग्यमप्येते वि
मूढा भार्यापुत्रादिपुत्रगदार्थं न मोदितानः करणा एव नानु
पश्यन्ति येन ज्ञानवत्तयः ज्ञानं स्वयमनुष्ठानविषयानिश्च
यः स एव वत्तयैषां ते ज्ञानवत्तयस्ते तस्य गनुहितस्व
यमत्वात् त्रिष्वल्मवापनं पश्यन्तीत्यर्थः १०॥

मधुभाष्य

उत्क्रामंतमित्यादिना यतंतो ज्ञानं प्राप्य प्रकृतात्मानोः
सुहृद्वदयः पूर्वोक्तमेव ज्ञानं प्रपंचयति १०॥

भाषाग्रनुवादटीका

जो कहो कि ऐसे आत्मा को कार्य कारण समूह से भिन्न रूप स
व कोई को नहीं देखते इस पर कहते हैं कि देहान्तरगामी अ
थवा उसी देह में स्थित यो विषयभोगी किम्बा इन्द्रियादिषु
क जीव को विशेष मूढबुद्धि सब नहीं देखते हैं परन्तु ज्ञान
ही जिस के चक्ष हैं ऐसे विवेकी मनुष्य ही देखते हैं १०

दोहा

जातदिअथवास्थितदिको भोगतगुणसंगकोय मूढ
लखें नहि तादिको जाननयन लखसोय १०

58

विष्णु स्तोत्रम्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

विष्णु

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

यतंतोयोगिनश्चेनंपश्यन्त्यात्मस्यवस्थितं य
तंतोप्यकृतात्मानोनैनंपश्यन्त्यचेतसः ॥

शंकरभाष्य टीका १

केचित्तयततः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्तापने प्रकृ
तमात्मानं पश्यन्त्यमहमस्मीति उपलभ्यन्ते आत्मानि स्वस्या बुद्ध्या
ववस्थितं यतन्नोपि शास्त्रादिप्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मा
नः तपसेन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनपरता अशान्तदयोः प्रय
त्नं कुर्वन्तो नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥

आनंदगिरिकृत टीका २

ज्ञानवत्तः शब्देन न्यायानुगृहीतं शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं ततकि
मिदानीं शास्त्रमात्रेण न्यायानुगृहीतेनात्मानं पश्यन्ति न त्याह के
चित्त्विति प्रयत्नः अवगमनतात्मकः शास्त्रादिप्रमाणैर्यतन्नोपी
ति सम्बन्धः असंस्कृतात्मत्वं प्रकटयति तपसेति दुश्चरितादवि
रतिफलं कथयति अशान्तेति अशद्बुद्धीनामविवेकिनो सद
पि अवगादिन फलवदिति मत्वाह प्रयत्नमिति ॥

स्वामिकृत टीका ३

उर्क्षेयश्चायं यतो विवेकिष्यपिकेचिदेव पश्यंति केचित्प्रपश्यंती
त्याह यतंत इति यतंतो ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिनः केचि
दात्मानमेवमात्मनि देहे वा स्थिते विविके पश्यंति शास्त्राभ्यासादि
भिः यत्नं कुर्वाणा अपि अकृतात्मानः अविशुद्धचित्ताः अनपवाचे
न सोमं दमनयः एतेन पश्यंति ॥

विशाखभाष्य टीका ४

यतनः यमनियमादियोगानुष्ठानेन प्रयत्नं कुर्वाणाः यतमाना यो
गिनः योगः सम्यक्तानेन तत्र प्रवृत्ताः यतमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते
आत्मनि शरीरे यतंतो योगानुष्ठानेन प्रयतमाना अप्यकृतात्मानः
अपासवैराग्याभ्यासमसंस्कृतांतः करणाः नैनंपश्यन्त्यचेत
सः अविवेकिनः ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

श्री.
गी. टी.
पं.

यतंतरति मत्प्रपन्नैर्वर्तकैर्मयोगादिषु यतमानास्तैर्निर्मलानः क
रणयोगिनो योगाख्येन चक्षुषात्मनि शरीरे वस्थितमपि शरीरा
द्विवर्तकं स्वेन रूपेणावस्थितमेनं पश्यन्ति यतमाना अप्यकृतात्मा
नो मत्प्रपन्नैर्विरहिणस्तत एवासंस्कृतमनसः तत एवाचेतसः
आत्मावलोकनसमर्थचेतोरहिताः तैर्न पश्यन्ति पदं रविं वदन्ती
नामिदं यत्सत्रिकर्षविरोधिसंतमस निरसनमुत्वेनैन्द्रियानुश
हकतया प्रकाशकानां ज्योतिष्मतामपि प्रकाशकं ज्ञानं ज्योति
रात्मा मुक्तावस्थौ जीवावस्थामभगवद्विभूतिरित्युक्तं तज्जामपर
ममममैवांशो जीवलोकैर्जीवभूतं सनातनं इति

विदितम् ११

अभिनवशुभ्रकृत टीका ६

मनुश्चनेनांतकरणमुपलक्ष्यते अतएव शरीरस्थितियोगाति २५
हंतं शरीरांतरग्रहणायोक्तामंतं विषयान्वाभं ज्ञानं मूढानप
श्यंत्यप्रबुद्धत्वात् प्रबुद्धास्तु सर्वत्रैव बोधरूपमनुसन्धाना जा
नेत्येवेत्यलसमाधयस्तेषां यत्परत्वात् अकृतात्मनो तु यत्नो
पिनफलायापरिपक्वकषायत्वात् नहि शरीरसिलिलादिसाम
ग्रीसंमंदेपि धाम्यवीजासु प्यमानानि फलसंपदे लं अतएव सा
मप्रेव सास्यनभवति अयदेव किल मधुमाससंभृतजलध
रपटलीप्रेरितमंभः काचदेव च साभूयसां शिशिरविवशीकृता
यारविकरस्पर्शेनैव कांतिः एवमकृतात्मनो यत्नो न सकलांग
परिपूर्णाकत्वमायाति अतएव प्राण्याप्युपायं पारमेस्वरदीक्षा
दियेतथाविधक्रोधमोहादिग्रंथिसन्दर्भगर्भोक्तानां तद्देशात्
पूपायपवसाकल्पेन भजनीतिमंतये तज्जकं क्रोधादौ हृष्य
माने हि दीक्षितोपिन मुक्तिभागिति ११

परमार्थप्रपा टीका ७

अप्रज्ञानचक्षुषोपि हेया अनुभविनः शास्त्रज्ञानवतश्चेति दर्श
यति यतंतरति स्वरूपप्राप्त्यर्थं यतंतः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनः
नमात्मानं आत्मनि देहान्तरे दयाकाशे वस्थितं पश्यन्ति यथाश्र

कृतात्मानोऽनधिगततत्त्वार्थं अतएवाचेतसोऽत्यबुद्धयः शास्त्रप
ठनादिभिरुपायेर्यतंतोयेन न पश्यन्ति ११

वनमाली टीका ८

तदेव विद्वानोति आत्मनि देहे वस्थितं ज्ञानानंदवनं योगिन प
काग्रचिन्ताः यतंतो विषयेभ्यः इंद्रियप्रत्याहारं कुर्वन्तः पश्यन्त्ये
न जीवस्वरूपं अकृतात्मानोऽशोधितांतः करणाः अतएवाचेतसो
विवेकशून्यनैनं पश्यन्ति महान्तस्तशरीरं यदवाप्नोत्यारभ्य
यतंतोऽप्यकृतात्मानश्च तमीश्वरपरतया व्यावृत्तते ततस्सम्यगे
वाप्ते यत्त्वस्य मुख्यस्य भगवत्येव संभवान् परंतयदवाप्नोत्यु
क्तामतीत्यादौ सर्वत्रोत्तरभाविता गितार्थो बोध्यः जीवशरीरमा
पयत्सुक्रमयतीत्यादि ११

ऊरुमवेजयत्री टीका ८

ये मत्प्रपत्तिपूर्वककर्मयोगेन शुद्धान्तःकरणालेपवत्ताननेत्रे शौन
पश्यन्ति ये तु मत्प्रपत्तिविरहिणालेपतमाना अपि न पश्यन्ति अतो य
मात्मा विदुर्ज्ञेय इत्याह यतन्त इति केचिद्योगिनो यतन्ता मत्प्र
र्वकेषु फलानुसंधानरहितश्रवणादिमत्कर्मयोगादिषु यतमानाः
शुद्धान्तःकरणज्ञानयोगाद्येन वृत्तष्व्वात्मनि स्वशरीरेऽवस्थितं
शरीराद्वित्रे स्वरूपेण वा स्थितमेव मात्मानं पश्यन्ति केचित्तयो गि
नो यतन्तोऽपि कर्मयोगादिषु यतमाना अपि मत्प्रपत्तिविरहिता म
तिनोऽन्तःकरण अकृतात्मानो संस्कृतमनसोऽतएवाचेतसस्वस्व
रूपावलोकनासमर्थचिन्ताः पने शरीरस्य मयात्मानं न पश्यन्ती
त्यात्मतत्त्वं दुर्ज्ञेयमिति भावः ११

पश्यन्ति ज्ञानवृत्तधर्मे तद्विद्वानोति ॥ मधुसूदनी टीका १०

आत्मनि स्वबुद्धावस्थितं प्रतिफलितमेव सात्मानं यतंतो ध्याना
दिभिः प्रयतमानं योगिन एव पश्यन्ति बोधधारणो यतमाना अप्यकृ
तात्मानः यत्तादिभिरशोधितांतः करणाः अतएवाचेतसो विवे
कशून्या नैनं पश्यन्तीति मूढानां पश्यन्तीत्येतद्विराणं इहानी
यस्य दंसर्वाभासनक्षमा अपि आदिता दयोऽपि भासयितुं न क्षमंते
यस्याभासमुत्तवः पुनः संसाराय नावर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभे

श्री.
गी.टी.
पं.

दमनविधीयमानाजीवाः वटाकाशादयश्वाकाशस्य कल्पितांशा
स्यैव संसारमनुभवति तस्य पदस्य सर्वात्मत्व सर्वव्यावहारस्य दत्त
प्रदर्शनेन ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति प्रागुक्तं विवरीतं च त्रभिः
श्लोकैरात्मनो विभूतिसंक्षेपमाह ॥

सदानंदी टीका ११

विहणोति तदेवेशो विभागेन यथा यथं ध्यानाद्यैर्यतमाना ये प
श्यन्ति साक्षात् यतो विवेकशून्यास्ते मोहाक्रांताः सरागिणाः ॥

नीलकंठी टीका १२

यतंतो यत्र शीलायोगिनश्च पनेन आत्मनि बुद्धौ अवस्थितं विभुसुः
क्रांत्यादिहीनं असंगं पश्यन्ति यतंतोऽपि अकृतात्मानः ये यत्तादि
भिरशोधितचित्ताः पनेन पश्यन्ति यतः अचेतसः अनिर्जितचि
त्ताः पाषाणात्त्याग्यर्थः ॥

आनंदी टीका १३

योगिने योगाभासेन समाहितचेतसः यतंतः श्रवणादियत्र पराः
येन मात्मानमात्मनि हृदये वस्थितं पश्यन्ति अकृतात्मानः अनात्म
ज्ञाः यतंतोऽपि यत्र परा अपि अचेतसः असमाहितचित्तानपश्यं
ति न तद्भासयते रूपा इति यत्तु क्लृप्तयति ॥

रामकंठी टीका १४

ये पित्तान चक्षुषो योगिनः समाहितास्तेऽप्येन परमात्मानं यथेक
क्रमेण यतमाना नित्याविलुप्ता साहचर्या यत्र पराः संज्ञात्म
न्यवस्थितं सदा सभावत एवापरोक्षतया वर्तमानमेव पश्यन्ति यथा
वत्स्यभिजानंतीत्यर्थः अकृतात्मानस्तु यतमाना अप्येन न पश्यं
तीति किमुक्तं भवति परमेश्वरानुग्रहविनानुनमिषितसम्पत्
ज्ञानतादृक्तस्तदृशनाया संपादित आत्मानः करणैरेते तादृ
शाश्च सरसर्गभाजा यतमाना अपि तेन तेन केचित्प्रकारेण य
त्ता अपि न पश्यन्ति सम्पत्ज्ञानलक्षणस्य मुख्यस्य तदृशनसाधन
स्याभावात् यस्माद्यमेव मज्जतशक्तिः परमात्मा सोऽहमेवेत्यात्मनि
ष्टत्वेन तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह ॥ ॥

कथं पश्येतीत्यपेक्षायामा लासिकी ~~रसगुणीटीका~~ १५

ह योगिनो बुद्धियोगाद्यमतमयोगयुक्ताय न नः ध्यानादिभिः प्रयत्न-
मानाः एनं जीवमात्मन्यवस्थितमात्मनेन स्थितं पश्यन्ति साक्षात् कर्तुं
ति न तस्वतोऽयं निरेकेण अनेषां दर्शनाभावमाह ये चेत्तस्यैविवेक-
शून्या अकृतात्मानोऽयं जीवो न कृतं आत्मा ये स्ते एनं जीवं भेदेन विमृशं
त इत्यर्थः ते यतनेऽपि ध्यानादिना एनं न पश्यन्ति न साक्षात् कर्तुं नि-

~~तस्वतोऽयं निरेकेण अनेषां दर्शनाभावमाह ये चेत्तस्यैविवेक-
शून्या अकृतात्मानोऽयं जीवो न कृतं आत्मा ये स्ते एनं जीवं भेदेन विमृशं
त इत्यर्थः ते यतनेऽपि ध्यानादिना एनं न पश्यन्ति न साक्षात् कर्तुं नि-~~

पंचोले टीका

अतिउर्विज्ञेयत्वादात्मनो विविक्तेष्वपि केचिदेव सकृत्तिनः पश्यं-
ति न सर्वे इत्याह यत इति च पुनः योगिनः समाहितविताः य-
तं तो यत्नं कर्तुं तः एनं प्रकृतिस्थमात्मानं स्वात्मनि स्वस्थोऽथो अ-
वस्थितं पश्यन्ति अनुभवेति अकृतात्मानः अजितेन्द्रियाः अशान्तरण्या-
अचेतसः अविवेकिनं शास्त्रादिप्रमाणैरात्मविवारमकर्तुं तो एनमा-
त्मानं स्वबुद्धिस्थितमपि न पश्यन्ति ११

रणवीरसमिद्धोत्थिनी ॥

एतदेव विवृणोति यतं त इति एनं जीवं द्रष्टुं योगिनः कर्मयो-
गिनो यतं ते स्वधर्मानुष्ठानेनेति तथा ते आत्मनि देहे स्थित-
मेनं न पश्यन्ति अकृतात्मान इति न कृतः प्रोथितः स्वधर्मा-
चरणेनात्मा बुद्धिर्यस्ते कृतात्मानोऽदृष्टुं इत्यर्थः एनं
द्रष्टुं यतं तो पिकृतप्रयत्ना अपि अचेतस इति न चेत्तो येषामि-
ति न भूमासे न नञ्वाहः कृतायां कृतायामपि न भूते य-
त्तुक्तेस्तथा वायमर्थः न कृत्स्नितं स्वधर्मस्या करणात् सकल्प-
चेत्तो येषां ते अचेतसोऽदृष्टमानसा इत्यर्थः अत एव मलिनम-
नो बुद्धित्वान्निश्चेतमशक्ता मूढाः कथमेनं पश्यन्तीति भावः ११

मधुभाष्य

61

११

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भाषाअनुवादहीका

और यह आत्मा इर्विज्ञेय है कों कि विवेकियों के बीच भी को
ई देखते और कोई नहीं देख सकते है सोई कहते हैं कि ध्यान
आदि के द्वारा यत्नकारी योगी जन अपनी शरीर में इस आ
त्मा को दृश्यरूप से देखते हैं और शास्त्र अभ्यास से यत्न
करके भी अकृतात्मा अर्थात् अशुद्धचित्त मन्दमति लोग इस
आत्मा को नहीं देखते हैं ॥

टोका

यत्नकरत योगी इह देषत अपने मेहुं यत्नकरतभी
मूढ़ इह लषन अवेतनतेहुं ॥

62

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
 श्रीमद्भगवद्गीता ॥ अध्यायः प्रथमः ॥ अर्जुनसंवादनम् ॥
 ॥ १ ॥ द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॥ २ ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो
 ॥ पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो ॥
 ॥ ३ ॥ पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो ॥
 ॥ ४ ॥ पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो ॥
 ॥ ५ ॥ पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो ॥
 ॥ ६ ॥ पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो ॥
 ॥ ७ ॥ पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो ॥
 ॥ ८ ॥ पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो ॥
 ॥ ९ ॥ पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो ॥
 ॥ १० ॥ पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो ॥

1997

17. 2000/01/01

यदादित्यगतं तेनो जगद्भासयते खिलं यच्च
दमसि यच्च शोततेनो विद्धि मामकं १२

शांकरभाष्य टीका १

यत्त पदं सर्वस्यावभासकमण्यग्मादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते
यत्त शशाङ्ग मुमुक्षुवः पुनः संसाराभिमुखान निवर्तन्ते यस्य च प
दस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा यदाकाशादय इवाकाशस्यो
शास्त्रस्य पदस्य सर्वात्मत्वे सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्ष्यन्तः
श्लोकैः विभूतिसंदेपमाह भगवान् यदेति यदादित्यगतमादित्या
श्रयं किन्नर तेनो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते प्रकाशयत्यखिलं
समस्तं यच्च दमसि यच्च शशाङ्ग इति तेनोऽवभासकं वर्तते यच्च
ज्यो इतवहे ततेनो विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विषोक्तं
ज्योतिः अथवा यदादित्यगतं तेन ज्योतस्यात्मकं ज्योतिस्तदमसि य
च्च ज्यो ततेनो विद्धि मामकं मदीयं मम विषोक्तं ज्योतिरित्यादि
ननु स्यादरेषु जङ्गमेषु वनत समानं चैतस्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथं
मिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि नैष दोषः सत्त्वाधिकादाधि
कोपयते रादित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तं प्रकाशमत्यन्तं भास्वरमतस्त
त्रैवावित्तराज्योतिरिति तद्विशिष्यते ननु तत्रैव तदधिकमिति
यथा हि लोके तल्पेऽपि मुखसंस्थानेन काष्ठकुच्छादौ मुखमाविर्भ
वति आदर्शादौ तत्स्वच्छेऽस्वच्छतरे तारतम्येनाविर्भवति तदन्त १२

शान्तेदगिरिक्त टीका २

अनन्तरश्लोकचतुष्टयस्य ह्यनुवादद्वारा तात्पर्यार्थमाह तत्तप
दमिति जीवात्मत्वेन विद्रूपत्वमुक्त्वा तदीयचैतन्येनादित्यादीनाम
वभासकत्वाच्च ब्रह्मणो विद्रूपत्वमित्याह यदादित्येति विद्रूपस्यैव
ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे यदित्यादिना आ
दित्यादौ तव तत् स्थितं ब्रह्मचैतन्यज्योतिः सर्वावभासकमित्यर्थः
ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन विद्रूपत्वमत्र विवक्षितमिति व्याख्यातमाह
अथवेति चैतन्यज्योतिषः सर्वत्राविशेषादादित्यादिगतं विशेषणं
मयुक्तमिति शङ्कतेन न्विति सर्वत्र सत्त्वपि क्वचिदेवाभिव्यक्तिविशे

श्री.
गी. टी.
पं.

षाद्विशेषणमिति परिहरति नैष दोष इति तदेव प्रपञ्चयति आदि
न्यादिष्विति सर्वत्र चैतन्यमोतिवस्तु त्वेपि कविदेवाभिव्यक्ता ॥
विशेषणोपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथाहीति ॥

स्वामिकृत टीका ३

तदेवं न तद्भासयते सूर्य इत्यनेन पारमेश्वरं परं धामोक्तं तन्मात्रानो
चापुनराहतिरुक्ता तत्र संसारिणो भावमशेषं संसारिस्वयं दे
हादिव्यतिरिक्तं दर्शितं इदानीं पारमेश्वरं रूपमनेन शक्तित्वेन निरू
पयति यदादित्येति चतुर्भिः आदित्यादिषु स्थितं यदनेकप्रका
रं तेनोविशं प्रकाशयति तत्सर्वं तेनो मदीयमेव जानीहि ॥

विशाखभाष्य टीका ४

अतो यतमानाश्च ज्ञानवत्त्वो नैव यद्यप्यपि अहमात्मा अनेक
यत्नात्मसंस्कारसाध्यत्वात् इति ते यस्तत्रापि सकललोकप्रसि
द्धो ह्यमित्याह यदादित्यगते तेजः प्रकाशः अखिलं जगद्भासय
ते यच्च चंद्रमसि तेजः यथाश्रौतमेवो विहिता मर्क न याचक
तिः येन सूर्यस्तपति तेन सेहस्तदहं ज्योतिरिति ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

यदिति अखिलं जगतो भासकं तेषामादित्यादीनां यतेन स्तम्भदीयं
तेजस्तैराधारितेन मया तेभ्यो दत्तमिति विहिता

+ इदानीं मविंशपरिणामविशेषमादित्यादीनां
ज्योतिष्मतां ज्योतिरपि भगव

अभिनवगुप्तकृत टीका ६ + चतुर्दशोऽक्षर्यम् ॥

॥ ॥

परमार्थप्रका टीका ७

अथ न तद्भासयते सूर्य इत्यादिना सूर्यादीनां भूतीनामपि प्रमाणं
तरागोचरस्यात्मनो दर्शकत्वमनभिमतं किंपुनः शास्त्राभ्यासप्र
यत्नस्येति सूचयन् सूर्यं दीनां स्वप्रकाशपत्वं स्वदत्तसामर्थ्यवत्त्वं
निरूपयन्नाह यदिति दिवात्रैलोक्यप्रकाशकमादित्यगते यतेन
स्तपारात्रौ चंद्रस्य ज्योत्स्नारूपं अनेदीयरूपं यतेन तन्नामकं मदी
यं विहिता जानीहि योसावादित्ये पुरुषः सोसावहमिति श्रुतेः तैतिरी
यकेपि यास्ते अग्रे सूर्यं च उच्यते दिवमातन्वंति राशिभिः ताभिः

सर्वाभिर्भवेजनापनस्कृति भाष्यं भाष्यं भो अत्र सर्वे चरउद्यतः
सदीदितस्यनेतवया कचोदीमपः सूर्यवर्तमानाः संयोरारिभिः
किरणैर्दिवस्वर्गं गतं नित्याश्रुवंतिनाभिः सर्वाभिर्भु
मिर्भनोः स एजनाय कचोदीमये कुरु न ह्यस्योपि श्रुवो ह वै वास्येयश्चादित्येन समाजगामेति

वनमाली टीका

भाष्यं सुखः शोषणशक्तिमाप्तेजोरूपयाविभूत्या वास्येयः कस्यश्चादित्येन समाजगामेति स्पष्टं ॥ १२ ॥

५ ति

उक्तं तं यस्व रूपज्ञानमनकृष्टं हरिभक्तितो भवतिसात्तमा
हात्पज्ञानादेव भवतीति समाहात्पमाह पदिति च तर्हिः य
दादि... त्येगते स्थितं यच्च मसि यथा भौ स्थितमनेक प्रकारं
भास्वरं रूपं परप्रकाशकं तेजो विस्फुल्लं प्रकाशयति तत्सर्वं माम
कं मदीयं विद्विद्गहमेवादिन्यादिषु सर्वं प्रकाशयामीत्यर्थः
यदादिन्यादिषु परप्रकाशान्न रूपं तेजस्तत्तमदीयमहत्तमद
धीनं च विदीत्यर्थः तमेव भातमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं
विभातीति श्रुतेः ॥ ११ ॥

असमवेजनी टीका १

एवं चेत्तानां सूर्यवन्दनलादिर्ज्ञानिभिः प्रकाशानर्हत्वेन
प्रकाशकत्वेन भगवदंशत्वेन च भगवद्भिभूतित्वसत्त्वाधुना
सूर्यादिषु यः प्रकाशकारिरूपो चेन्न भागः सोऽपि भगवद्भिभू
तिरिति दर्शयन् विद्विद्गहमेव सारसत्तानां समुत्पत्त्या च जीवानां भक्ति
कानां भक्तिमुक्तिसाधनरूपो भगवानहमेवेति भावेनाह च त
र्हिः यदादित्यगतमिति यदा तिलं सर्वं जगत्प्रकाशयते प्रकाश
यति आदित्यगं सूर्यो स्थितं तेजो ज्योतिः यच्च वंदमसितेजो य
था गौतेजस्तत्सर्वं मामकं मदीयं विद्विद्गहमेव सारसत्तानां समुत्पत्त्या च जीवानां भक्ति
राधितेन मया ते भ्यो दत्तमिति त्वेजानीहि उदिनेन सूर्येण
ज्वलितेन च द्दिना वह ह्यह ह्यह भोगसाधनानि कर्माणि निष्पा
द्येतेति मिरजासनाशादयश्च सखहेतवो भवेति उदिनेन च
द्वेण वौषधि योषां तापशांतिज्योत्स्नाविहारास्तथाभूता
भवेति इति तेषां तत्साधकं तेजो महिभूतौ भवतीत्यभिप्रा
यः ॥ १२ ॥

मधुसूदनी टीका १

श्री.
गी. टी.
पं.

नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभाति कुतोयमग्निरिति
क्रत्यर्थं प्राग्व्यं नतत्रासयतेसूर्यरत्नादिना नमेवभातिमनुभा
तिसर्वतस्यभासासर्वमिदंविभातीति क्रत्यर्थं मनेन व्याख्याय
ते यदादित्यगतं तेजः चैतन्मात्मकं ज्योतिः यच्चंद्रमसियच्चाग्नौ स्थि
तं तेजो जगदखिलमवभासयते तं तेजो मामकं मदीयं विदिता
नीहि यद्यपि स्यात्वरजोगमेषु सर्वेषु समानं चैतन्मात्मकं ज्योतिः
तथापि सत्त्वोत्कर्षेणादितादीनामुत्कर्षात् तत्रैव विस्तरां चैतन्म
ज्योतिरिति तैर्विणीष्यते यदादित्यगतमित्यादियथातत्त्वेपि सु
खसन्निधाने काष्ठज्ज्वालेन मुखमाविर्भवति आदर्शादौ च स
त्त्वोत्कर्षात् तमेव तारतम्येनाविर्भवति तद्वत् यदादित्यगतं तेज
रत्नाका पुनस्तत्तेजो विदिता मामकमिति तेजो ग्रहणात् यदादि
त्यगतं तेजः प्रकाशः परप्रकाशसमर्थो सति भास्वरूपं ज
गदखिलं रूपवद्वत् अवभासयते एवं यच्चंद्रमसियच्चाग्नौ ज
गदवभासकं तेजस्तन्मात्मकं विद्मीति विभूति कथनाय द्विती
योऽप्यर्थो द्रष्टव्यः अथ यथा तन्मात्मकं विद्मीति पतावद्भूयान् ते
जो ग्रहणमंतरंगौ वेति भावः ११

सदानंदी टीका ११

समस्तस्यापि सूर्याद्याः तमाः संतो वभासने यत्पदेन तमेते दाने
पि भासयितुं मनाक् १ यत्पदे विमलं प्रामाणा वर्तते तमुमुदवः
ययदज्ञानादमी जीवा संसरेति भवावधौ २ तस्येदानीं पदस्यै
व सर्वात्मत्वं विभूतिभिः सर्वस्य व्यवहारस्याप्यास्पदत्वं ससा
सितं ३ विवरीतं च तर्हि विभूतिं प्राह मापतिः यदादिना श्रि
यं ज्योतिश्चैतन्मात्मकमुज्ज्वलं ४ यच्चंद्रेयस्थितं चाग्नौ तेजो भास
यते खिलं तं तेजो वै संप्रविदिता मदीयं सर्वभासकं ५ तच्चैतन्मा
त्मकं ज्योतिर्जगमेषु स्थिरेषु च समं यद्यपि सर्वेषु तथाप्यर्का
दितेजसां ६ सत्त्वोत्कर्षेणात्तत्रैवा विस्तरां ज्योतिरेच्छरं यथात
त्त्वेपि बुद्ध्यादौ सन्निधाने मुखस्य च ७ नाविर्भवति वक्रं तदप्य
णादौ तन्निर्मले स्वच्छत्वात् तारतम्येनाविर्भवत्येवमेव तत् ८

नृ.

यदादिमादिगतेजः सितभास्वरमेव वा समस्तं रूपवत्सुखं
देभासयते जगत् १ मदीये वै सवन्तं विधिं ध्येयं सुसुखं
विभक्तिकथनायेवमर्थो भगवतो मनः १२

नीलकंठी टीका १२

कथं तर्हि सूर्यादीनामपि भासकत्वं लोके दृश्यते तदपि महा
वेशादेवेत्याह यदादित्येति अत्राप्यादिमादिपदैः करणाधि
ष्टाग्रो देवतास्तदधिष्ठेयानि करणानि च तत्रैतौ वरुणसंते य
दादिमादिषु वासकरणाधिष्ठातृषु तदधिष्ठेयेषु वासकर
णेषु च गतं विद्यमानं तेजो विषयप्रकाशनसामर्थ्यं सर्वजग
त्भासयते ततेजो मामकं मदीयं विधिं येन सूर्यस्तपति तेजसेऽ
येन च त्वं विपश्येतीत्यादिश्रुतिभ्यः एवं मनश्चंद्रमसौ र्यदांत
रप्रयं च प्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेव तथा यदागा
ग्रो रव्याकृतादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेवे
त्यर्थः अक्षरयोजनास्पष्टा १२

शानंदी टीका १३

आदित्यगते तेजः यजगतो भासकं हृष्टीदिनाधारकं च चंद्रग
तं तेजं भासकमाप्यायकं च अग्निगते तेजः प्रकाशनदहन
शीघ्रणस्वेदनपाचनात्मकं च यत्नतदेतेषां मतेजो नुगमादि
त्यर्थः ॥ १३ ॥

रामकंठी टीका १४

यदेतदादितांतर्गतं सूर्यसंनिविष्टं तेजो ज्योतिः समस्तं भव
नमभिव्यंजकतया प्रकाशयति यच्चंद्रमसिसोमेसत्रिविष्ट
मखिलं जगदाप्याययति यन्नाग्रो जातवेदसि स्थितं पाका
दित्स्वकार्यं निवर्तयति तन्निधावभासमानमपि ममेवैकसं
बंधेकमेव प्रकारं संविदात्मकं जानीहि न स संविदात्मकत्वेक
स्य चित्स्वकार्यस्य संपादनपर्यवसायितोपपद्यते संविद्वैकं
व एकस्य पारमार्थिकस्य संवेदितममेवासाधारणो धर्मः ॥

+ एवमीश्वरसोपाधिकं रूपमुपवर्ण्य इदानीं तदेव परमेश्वरं रूपमनंतशक्तित्वेन निरूपयति त्रिभिः ॥

श्री.
गी. टी.
पं

ततो ह मेव सर्वमित्येतत्परमं तदत एवाह १२ ॥

लासिकी वस्तुमीदीका १५

+ यदेतद्विष्णुप्रकाशकमादित्यसन्निविष्टं तेजः यच्च विष्णुपायकं चंद्रस्थितं तेजः यच्चाग्नौ स्थितं पाकादिनिवर्तकं तेजस्तस्य मदीयमेव विद्विजानीहि १२ ॥

पंचोले टीका

तत्र संसारिणो अभावमाशोकसंसारिस्वरूपे देहादिव्यतिरिक्तं दर्शितमिदानीं तदेव परमेश्वररूपं यत्सर्वस्यावभासकं यत्तत्केन विदवभास्यते यत्प्राप्तान्निवर्तते तदेतत्तत्प्रशक्तित्वेन सर्वात्मत्वेन निरूपयति यदादित्येति चतुर्भिः यदादित्यगते तेजोऽविलेसमस्तेजो गद्गमयते यच्चंद्रमसि यदादित्ये तेजो विद्विजानीहि मदीयमेव विद्विजानीहि अथ वा यदादित्यादिगतं तेजः चैतन्यरूपं येन चैतन्येनादित्यादयो ज्ञायन्ते अथ वा येन चैतन्येन सूर्यादयः सर्वमनुभवंति तच्चैतन्यं मदीयमेव विद्विजानीहि १२

रत्नवीरसमिद्धोपिनी ॥

इदानीं तद्गमयते सूर्य इत्यनेन यद्गुणं परमेश्वरपरमुक्तं तस्यैव धर्मस्य सर्वात्मकत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च दर्शयितुमात्मनो विभूतिसंक्षेपमाह यदेति स्पष्टार्थ इति १२

मुपभाष्य ॥

यदादित्यगतमित्यादिनां गंभीरं वेदनिर्णयात्मिका मीमांसावेदांतः तथा सामवेदे प्राचीनप्रालम्भुतिः सवेदांतकत्सकालक इति समेव पुक्तिरुक्तसकालक इतीति द्वयभूतानि ब्रह्मादीनि कूटस्थः प्रकृतिः तथा च प्राकृत्यस्य प्रजापतिः प्रसूताः सर्वजीवाः क्षराक्षरः पुरुषावप्यथानंतुतमं चान्यमुदाहरति नालानालमातविद्यानमेकमिति १२

भाषाअनुवादटीका

इससे न तज्ञासयने सूर्य इत्यादि इसी अध्याय के सप्तम आदि श्लो
के द्वारा परमेश्वर का जो परम धाम सो कहा गया है और तद्वा
म प्राप्त जीवों की अग्रनर आह्वानि कही गई है और तद्विषयक
संसार के अभाव आशङ्कापर देहसे भिन्न संसारी स्वरूप को भी
देखाय है अब सोई परमेश्वर सम्बन्धी रूप इहो से ले कर बार
श्लोक से अनन्त शक्ति क्रमसे निरूपण करते हैं कि सूर्यादि मे
स्थित अनेक प्रकार तेज जो विश्व को प्रकाश करें हैं ऐसे ही च
न्द्र मे स्थित जो तेज अखिल संसार को प्रकाश करते हैं तैसे ही
आनिष्ठ तेज ब्रह्माण्ड दीप्त करें हैं सो सब तेज हमारा ही है यह
जानो ११

टीका

जोही तेज आदित्यमें जगतप्रकाशों जोय जोही चंद्रमे
अग्निमे जान तेज मम सोय १२॥

मा
गाविश्यचभूतानिधारयाम्यहमोजसा पुसा
मिचौषधीः सर्वाः सोमोभूत्वारसात्मकः ११

शंकरभाष्य टीका १

किञ्च गामिति गोपृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि ज
गदहमोजसा बलेन यद्वले कामरागविवर्जितमेश्वरं जगद्विधा
रणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाथः पतति न विशीर्य
ते तथावमन्त्रवर्णः येन द्यौरुया पृथिवी च दृढेति सदाधार पृथि
वीत्यादौ ज्ञातो गामाविश्य भूतानि चराचराणि धारयामीति पु
क्तमुक्तं किञ्च पृथिव्यां जाताः औषधीः सर्वा वीहियवायाः पु
ष्यामि पुष्टिमतीरसास्वादमतीक्ष्ण करोमि सोमोभूत्वा रसात्म
कः सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरः सोमः
सहि सर्वा औषधीः स्वात्मारसानुप्रवेशेन पुष्यामि ११

आनंदगीरिहृत टीका २

इतश्च सर्वात्मत्वं प्रकृतपदस्य पुक्तमित्याह किञ्चेति ईश्वरो
हि पृथिवीदेवतारूपेण पृथिवीं प्रविश्य भूतशब्देन जगद्वै
श्वरेणैव बलेन विभक्तिं जतोयुर्वपि पृथिवी विदीर्य नाथः प
ततीत्यत्र प्रमाह तथाचेति परस्यैव हिरण्यगर्भात्मनावस्थान
मन्त्रवर्णयोरस्य परतेति भावः देवतात्मना यावा पृथिव्योरुग्र
त्वमुद्धरणत्वसामर्थ्यं तथा पीश्वरायत्वमेव स्वरूपधारणं तद
पेक्षया दुर्बलत्वादिति द्रष्टव्यं ईश्वरस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह
किञ्चेति रसात्मकसोमरूपतायत्नावपि कथमौषधीरीश्वरः
सर्वाः पुष्यातीत्याशङ्काह सर्वेति ११

स्वामिहृत टीका ३

किञ्च गामाविश्येति गोपृथ्वीमोजसावलेनाधिष्ठायाहमेव च
राचराणि भूतानि धारयामि अहमेवरसमयः सोमोभूत्वा व्री
ह्यादौ औषधीः संवर्धयामि ११

पिशुनभाष्य टीका ४

किञ्चाप्यत्र गोपृथिवीमाविश्य भूतानि स्थावरजंगमात्मकानि धा

श्री.
गी. टी.
पं.

+ एधिवास्तुभूतधारिणः
धारकत्वशक्तिर्मदीयेत्या
ह॥

रयामिविभर्मिग्रहमात्माश्रोजसावलेन किंचात्तपुष्पामिसरसाः
करोमिरसात्मकः रसाधारभूतः ॥

रामानुजभाष्य टीका ५

गामिति ग्रहं एधिवीमाविश्वसर्वाणि भूतान्योजसाममप्रतिदेह
सामर्थ्येन धारयामि पुष्पामिति तथाहमस्तरसमयः सोमो
भूत्वासर्वोषधीः पुष्पामि ॥

अभिनवप्रभत टीका ६ वनद्विप्रोक्तार्थम्

सप्तमैः ॥

परमार्थप्रयाटीका ७

~~गामिति ग्रहं एधिवीमाविश्वसर्वाणि भूतान्योजसाममप्रतिदेह~~

~~सामर्थ्येन धारयामि पुष्पामिति तथाहमस्तरसमयः सोमो~~

~~भूत्वासर्वोषधीः पुष्पामि ॥~~

अथ च तन्मो रजाचादस्वरूपेणास्व

दनसामर्थ्यमनुवदंत्याः सामवेदपुतेः तात्पर्यमाह गामावि

शेतिहाभ्यां ग्रहं रसात्मकः रसरूपयाविभूत्या सोमो भूत्वा

एधिवीमाविश्वसर्वाणि भूतान्योजसाममप्रतिदेह

मितनश्रोजसाचादिसामर्थ्येन भूतानि धारयामि पोषयामि

श्रीषधिभ्योत्रमन्नासुरुषरतिपुतेः ॥

वनमाली टीका ८

गोभूमिमोजसोचित्यशक्तविश्वप्रविश्वचराचरभूतानि धारय

मि भुवि यज्ञादिधारणासामर्थ्येन तन्मदीयमित्यर्थः अस्तरप्रवृ

त्तः सोमो भूत्वा तत्र स्थित्वा व्रीह्याद्योषधीः पुष्पामिव दंयामि च

द्वेयदोषधीपोषणसामर्थ्येन तन्मदीयमित्यर्थः ॥

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

भूतधारिणः एधिवायाधारकत्वरूपाशक्तिसापिममैवेत्याह

गामविश्वेति गोएधिवीमोजसाः प्रतिहतसामर्थ्यरूपयास्वश

क्ताग्राविश्वपांसुमहिर्वहृदोक्तपयेन शौरुगना एधिवीवहृदे

तिमववर्णान् ग्रहं भूतानि स्थावरजहमानि धारयामि अमया

सौसिकतामहिर्वाहरीयेतमलेति मज्जेहेत्यभिप्रायः तथार

सात्मकोऽस्तरसरूपः सोमसंज्ञो भूत्वाऽहं सर्वाः ओषधीर्निविलो

खि

दिनजानीः पुष्पामिविविधविचित्रस्वाङ्गसङ्घर्षः करोमिष्टधियां विवि
धविचित्रहर्षाहालग्नासादयोः पुरवापीकृपतजगवाटिकादीनि नाना
क्रीडास्थानानि निर्माय नानाभोगान्भुजानस्य जीवस्य तद्भोगसाधकः न
पोहमेवेत्याशयः ॥ मधुसूदनी टीका ॥

किंच गोष्ठिं वीष्टिं वीष्टिं देवतारूपेणाविश्यो जसन्निनेन वलेन एष्टिं वी
धूलिमुष्टिं त्वाहदीकृत्य भूतानि एष्टिं व्याधेयानि वस्तुन हमेव धा
रयामि अथवा एष्टिं वीष्टिं कता मुष्टिं वद्विशीर्येत अथो निमजे हा
येन यौरुप्राष्टिं वीष्टिं द्वायेन स्वः स्तभितं येन नाकः अतिमंत्रवर्णान्
सदधारष्टिं वीष्टिं मिनिवहिराण्यगर्भभावापत्रं भगवंतमेवाह किंच
रसात्मकः सर्वरसस्वभावः सोमोभूत्वा शेषधीः सर्वाः श्रीहि यवायाः
एष्टिं व्याजाता अहमेव पुष्पामिष्टमिष्टि मती रसास्वादमती श्वकरोमि

सदानेदी टीका ॥
जसा एष्टिं माविश्यने जेनौ विलधारिणा धूलिमुष्टिं समाष्टिं द्वाहदीकृत्य
हमीश्वरः ॥ एष्टिं व्याधेयानि वस्तुनि धारयामि समंततः अथवा सिक
देवतात्मा मुष्टिं वद्विशीर्येत भूरियं ॥ अतो महलमाविष्टं एष्टिं व्या
येन भूरियं गुर्व्यो नयतयेन विदीर्येत त्वेदं शः ॥ अतो महीपवि
प्रेच भगवादेव तात्मना विभतीत्यत्र माने हि सदाधारेति चक्रतिः
यवाया शेषधीः सर्वा मष्टिं व्याजाता अहं हरिः रसस्वभाववानसोमोभूत्वा
पीपूषमंडलः ५ रसस्वादमती श्वकरोमि विलपालकः ॥

नीलकण्ठी टीका ॥
न केवलमादिगतादिगतप्रकाशनसामर्थ्यमामकं अपित एष्टिं व्यादि
गते भूतधारणा व्यापनसामर्थ्यमपि महीयमेवेत्याह गामिति गोष्टिं
वीष्टिं व्याविश्यतो एष्टिं वीष्टिं द्वाहदीकृत्य भूतानि अहमेव धारयामि अजसाव
लेन अथवा एष्टिं वीष्टिं कता मुष्टिं वद्विशीर्येत तथा च मंत्रवर्णान् येन यो
रुप्राष्टिं वीष्टिं वद्वि ति सदाधारष्टिं वीष्टिं मिनिव तथा हमेव सोमो रसा
त्मकी जलात्मकः रसो जलं रसो हर्षश्च ने काशं मंजरी जलमयोभूत्वा
सर्वा शेषधीः पुष्पामिष्ट रसवतीः पुष्पामकरोमि सोमो हि स्वात्सरसा
प्रवेशेन सर्वा शेषधीः पुष्पानीति प्रसिद्धे ॥

पतदेवप्रकाशयनि ॥ आनंदटीका ॥ १३

श्री. गी. टी. पं. गोभूतिचराद्वादिवंचसूर्योभूत्वाहमाविष्यतेजसाभूतानिद्रिद्यानि
भौमानिचक्षुष्टिद्वारेणधारयामिविसृतेचेनरुतीयेथायेयज्ञप्रस्ता
वेदेवानभावयतानेनेत्याद्येवंप्रवर्तितंचक्रमित्यन्तम तथैवाहंरसा
त्मकः सोमोभूत्वासर्वाजोषधीः प्राणिप्राणधारिकाः पुष्कामिनथै
वप्राणिनांदेहमास्थितोवैष्णानरोजठराग्निभूत्वाप्राणपानसखो
जठराग्निभूत्वाचतर्विधमन्नमदनीयंभोज्यमहं चेषंलेह्यंचपचामिप
रिपाकंपरिणामेन यति ॥ १६ ।

रामकवीटीका १५

गोष्ठित्रीमाविष्णुस्वशक्तावाप्यभूतानिचराचरापि नोदमोज
सासवलेनधारयामि विभर्मिष्ठित्रीगताधारणशक्तिर्ममैवस्वभा
विकेवलमित्यर्थः तथारसात्मकोमनमयः सोमोभूत्वाचंद्रात्मन
यात्मानमेवावभास्यसर्वाशेषधीः समस्तप्राणिप्राणतद्देतुभू
ताद्रव्यजातीरहमेवपुष्तास्युपचिताः संपादयाम्याप्यायमत्र
याममैवशक्तिरित्यर्थः तस्यैवैवाभूत्वातदेवाभूत्वातदात्म
कः सत्तत्प्राणभूतांशरीरमाविष्टः प्राज्ञायाजाभ्यां वहिः सूर्ये
न्मनावेनव्यवस्थिताभ्यां स्वशक्तिभेदाभ्यां समायुक्तः सहितः
भूतमादिभेदात्तत्तुर्विधमनमभवत्सूर्यद्रव्यं यच्चामिपरिणामप्रा
पयामि जाठरस्याग्रेः सकलशरीरविभक्तात्मनयावर्तमानस्य
समस्तात्ररसपाचिकासर्वप्राणिजीवनदेतुर्याशक्तिः साममे
वैकल्यशक्तिजनः संचिनी तिसप्तमाध्याययुक्तन्यायेनप्र
तिपादितात्रैवोपपत्तिः किंच ब्रह्म ११॥

लासिकी वस्तुनीलीका १५

किं च - गोपंघी धूलि मष्टिवद्विशरण स्वभावमाविश्य सप्रज्ञाया
 पभक्तानि च सवराणि गेन सावले नाहमीश्वरे धारयामि
 बिभर्मि । एष्याधारणशक्तिर्ममैववलमित्यर्थः ॥

अन्यथापृष्ठीसिकतामुष्टिवदिशीर्येताथोनिमजे अहमेवेष
रोमतरसमयः सोमोभूतावीसाद्यौषधीः संवर्धयामि चंद्र
मस्याप्यायनरूपाशक्तिर्ममैवेत्यर्थः १३ ।

पंचोले टीका

किंच गामाविष्येति चणनः अहं गोपृष्ठीमाविष्ये जसां जे
बले कामरागविवर्जितमैश्वरेयज्ञगद्गाराय एधि व्यामाविष्टं
येन पुर्वीपृष्ठीताथः पतति न विशीर्यते तेन जसा बलेन पेष्य
लक्षणो न वभूतानि चराचराणि धारयामि किंच रसात्मकः रससु
भावः सर्वरसात्माकरः सोमं स नृ एधि व्याजातः सर्वांशौषधीः
ब्रूहि यवाया पुष्तामि पुष्टिमतीः रसास्वादमतीश्वकरोमि स्वात्मा
सान्प्रवेशेन १३

रगावीरसमिद्धोधिनी

किंच गामिति अहं परमेश्वरपुत्रगोपृष्ठीमाविष्ये भू
तानि चराचरात्मकान्योजसा वीजबलेन धारयामि तथा
हमेव रसात्मकः सर्वरसस्वभावः सोमोभूता सर्वांशौष
धी ब्रूयाभ्याः एधि ब्रूताः पुष्तामि रसपुष्टाकरोमीत्यर्थः

१३॥

मधुभाष्य

१३॥

...
...
... ॥ १ ॥ ...

...

...
...
...
...
...
...
...
...
...
...
...
...

...

...
...
...
...
...
...
...

भाषाग्रनवादीका

और पृथिवी को अपने बलके द्वारा स्थित करके मै चराचरा
त्मक सकल भूतों को धारण करता हूँ और अमृतात्मक च
न्द्रस्वरूप होके हृदय आदि सम्पूर्ण शरीर को भी बढ़ावता हूँ
१६

दोहा

पृथिवी स्थित होय भूतकों धारत हों बलसोंहि पुष्टकर
न हों श्रेष्ठथी सोम होय रससोंहि १७॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्रा
णापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं १५

शंकरभाष्य टीका १

किञ्च अहमिति अहमेव वैश्वानर उदरस्यो भूतर्भूत्वा यमग्नि
वैश्वानरो योऽयमन्नः पुरुषे येनैतमन्नं पच्यते इत्यादिश्रुते वैश्वान
नरः स न प्राणिनां प्राणावतो देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापान
समायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं क
रोमि अन्नं चतुर्विधं चतुः प्रकारं अन्नमशनं भोज्यं च भक्ष्यं चो
ष्णं लेह्यं च भोक्तव्यं वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतद्भयमग्नी
सोमौ सर्वमिति यश्च यतोऽन्नदोषलेपो न भवति १५

ग्रानेदगिरिक्त टीका २

भगवतः सर्वात्मत्वे हेतुत्तरमाह किञ्चेति अहमेवेत्यहंशब्देन
परोलक्ष्यते भूत्वा पचामीति सम्बन्धः परस्मैव जादरात्मना स्थितौ
श्रुतिप्रमाणा यति अयमिति वासं भोर्मग्निं व्यावर्तयति योषमि
ति देहात्तरात्प्रकृतत्वे भूतं व्यवच्छिनत्ति येनेति जादरात्मना
परः स्थितश्चेत्यस्य देहाश्रितत्वं सिद्धमिति न दृष्टव्यं कथमित्याशं
का पुरुषविधं पुरुषेऽन्नः प्रतिष्ठितं वेदेति श्रुतिमाश्रित्याह प्रवि
ष्ट इति परस्य जादरात्मनोऽन्नाके सहकारिकारमाह प्राणिति सं
युक्तत्वं संयुक्तित्वं अन्नस्य चातुर्विध्यं प्रकटयति भोज्यमिति भो
क्तवि वैश्वानरमिति दृष्टिर्भोज्ये सोमदृष्टिरेव भोक्तृभोज्यरूपे स
र्वं जगदग्निर्सोमात्मना भुक्तिकाले ध्यायतो भोक्तृत्वं कृतो दोषो
नेति प्रासंगिकं सफलं ध्याने दर्शयति भोक्तेति १५

स्वामिक्त टीका ३

किञ्चाहमिति वैश्वानरो जादराभिर्भूत्वा प्राणिनां देहस्यातः प्रवि
ष्टप्राणापानाभ्यां तद्वदीपकाभ्यां सहितः प्राणिनां भुक्तं भक्ष्यं भो
ज्यं लेह्यं चोष्णं चेति चतुर्विधमन्नं पचामि तत्र यदहं तैरवविद्यमस्य
तैरूपादितद्रूपं यच्च केवलं जिह्वा विलोचनं गीर्यते पायसा
दितद्रूपं यन्नं जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादेन निगीर्यते यद्वीर्यं

श्री.
गी. टी.
पं.

तं गुडादितले संयत दंष्ट्राभिर्निष्पीय सारं शोनिगीर्यावशिष्टं त्यज्यते
येदित्तदंष्ट्रादित्तद्योषामिति भेदः १५

विशाचभाष्य टीका ५

किंच वैश्वानरो भूत्वा औदर्योऽपि भूत्वा प्राणाश्वापानश्च प्राणायामौ
ताभ्यां समापुक्तः संभुक्षितः चतुर्विधमपि तं स्वादितं पीतलो दे

१५

रामानुजभाष्य टीका ५

अहमिति अहं वैश्वानरो जाह्नवानलो भूत्वा सर्वेषां प्राणिनां देहमा
श्रुतः तैर्भुक्तं मायामोक्षलेसपेयात्मकं चतुर्विधं अन्नं प्राणायाम
व्यक्तिभेदसमापुक्तः पचामि अन्नपरमपुरुषविभूतिभूतौ सो
मं वैश्वानरो अहं सोमो भूत्वा वैश्वानरो भूतेति तत्सामानाधिकर
ण्येन निर्दिष्टं

अभिनवगुप्तकृत टीका ६

अर्कादितेजस्य रूपतया दशमाध्यायसूचिनस्तद्विस्थितिसंहा
रप्रकटीकरणे श्रीगुरुवः प्राज्ञः भूतपंचकस्य समस्तस्य तत्तया
यल्लोकधारकत्वं तद्गवतपवमाहं सूर्यमित्येतदनेन त
थाहिरवितेजसः प्रकाशकत्वं धारकत्वं चेतनोऽर्थराज्यतादा
त्म्यात्तदेतत्तत्तं यदादित्यगमिति गामाविश्य च भूतानीति वा
र्यद्वयेन चांशे तेजः प्रकाशकं पोषकं च न लतेनो योगात् तत्तत्तं
यस्य ह्रस्वमीत्यनेन भागेन पुष्पामीति चार्थश्लोकेन वाङ्मतेनः
प्रकाशनपोषणदहनस्वेदनपचनात्मकं एषि स्य तेनो वायु
योगात्तदेतदिहोक्तं यस्यान्नावित्यनेन अहं वैश्वानर इति श्लोके
न च नवस्तु बोधावकाशरूपतया सर्वगतमेव

परम

परमार्थप्रया टीका ७

अर्थं औदत्तं सामर्थ्यमाह अहमिति प्राणिनां सर्वदेहिनां देहं आ

इति

अतो जाहरो वै चानरोभिर्भूत्वा प्राणा पानाभ्यां भस्त्रा वायुभ्यामिव
समाश्रुतो दीमीकृतः स न च त्वविधमन्त्रे भस्त्रपेयवोष्मभस्त्रादि
कंपचासिपाकेन यामि शुनिरपि सामवेदे हाउः अहमन्त्रः अ
हमन्त्रादः अहंविधारयः श्वादि भाष्यं तत्र हाउस्तोभाक्षरे त
उक्तं ओहो ईति च संबुद्धौ विकल्पे हाउकीर्तितमिति अत्र मनुष्य
देवात्मविभागो नात्र यमन्त्रादयमस्तीति त्रिराह साविकल्पा
यो निरूपितः विधारयो धर्ता अथैतदर्थं तापिकाशानपयीशु
निरपि अथ यत्किं चेदमाद्रेतसोः सृजततउसोमपतावहारददः
सर्वमन्त्रे वैवात्रं दस्यसोमपवात्रमग्निरन्नाद इति भाष्यं स्वधिक्रम
कथनानेतरं यत्किं चेदसर्वमाद्रेषु कृशोणिनोऽवप्राणिजानं
तदेतसः शुक्रादसृजतसृष्टवान् अथरेतसः स्वरूपमाह तदिति
तउतदेतावत्सर्वं रेतः सोमेव तंते पवरेतसः कारणमन्त्रं अन्नाद
अभवति तथा च सोमपवात्रं अग्निरन्नादस्य तैत्तिरीयकेपि यः
कामयेतात्रवानन्नादः स्यामि स्यमिनेवात्रमवरुंधे सोमेनात्रायमन्त्र
वानेवात्रादोभवतीति भाष्यं यः पुरुषः अहमन्त्रवानन्नादस्य स्या
मितिकामयेत स अग्निना अग्रयासनया अन्नं अवरुंधे आक्राम
तिसमानयति सोमेन च अन्नाद्ये प्राप्नोति स्वमन्त्रवानेवात्रादो भ
वतीत्यर्थः तथा भृगवस्यामपि अथैतत्सामगायत्रास्तदेत्येत
त्सर्वं शुनिरहस्यं भगवतैव प्रकटीकृतं १४

वनमाली टीका ८

जडराशौ वै चानरूपेण स्थित्वा प्राणिनां देहमाश्रितः अशुद्धी
पकाभ्यां प्राणा पानाभ्यां तज्जामकत्रपाभ्यां प्रसिद्धाभ्यां वा सहितः
प्राणिभिर्भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेखं वोषं वेति च त्वविधं भुज्यमानं य
च्चात्रिपक्तावदेहाद्युपचयकारणं करोति यदंते रवरं च अभस्त्रा
ते प्रपादितं द्रव्यं यत् केवलं तिद्धया विलोपं प्रतिगीयते पायसा
दितद्रोमं यजिह्वायां विनिदिमं रसास्वादनेन निगीयते शार्क
रादिलेखं पटुं ह्यभिनिष्ठीय तत्सारांशं निगीयावशीष्टं स्य
नेयथैतदंशं दितवोष्ममिति भेदः १५

७

श्री.
गी. टी.
पं.

कसमवैजयन्ता टीका १

भुक्तानामत्रादीनां पाकहेतुरप्यहमेवेत्याह अहं वैश्वानर इति अहं स
र्वोत्तरात्मा सर्वेष्वहं वैश्वानरो जहान लल्लरीरको भूत्वा प्राणिनां
सर्वेषां देहमाश्रितः स न प्राणापानसमायुक्तस्तदुद्दीपकाभ्यां प्राणापानरूपाभ्यां वायु
भ्यां समायुक्तः स न तैः प्राणिभिर्भुक्तं च त्रिविधं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं
चोष्णं तप्तं कंठं हनन्त्येव कलङ्कपूपादिभक्ष्यं च व्यपायसौ
दनसूपादिभोज्यं गुडमध्वादिलेह्यं पक्वान्नादिभक्ष्यं चोष्णं रुदुशं
चतः प्रकारकमत्रैव तामिपरिपाकं नयामि अनिरूप्यमेवानया
ह अहमनिर्वैश्वानरो योऽपमत्रः पुरुषेये मेदमत्रैव च ते रत्यादि
ना सोमवैश्वानरयोस्त्वया पत्वात्वात्मीयत्वाच्च स्वामेदेनोक्तिः सं
भवमेवेत्याशयः १५

मधुसूदनी टीका १०

किंच अहमेश्वर एव वैश्वानरो जाहरोऽग्निर्भूत्वा अयमग्निर्वैश्वानरो यो य
मंतः पुरुषेये नेदमत्रैव च ते रत्यादिभ्रूतिप्रतिपादितः स न प्रा
णिनां सर्वेषां देहमाश्रितः अतः प्रविष्टः प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपका
भ्यां समायुक्तः स युजितः स न य तामिपक्तिनयामि प्राणिभिर्भुक्तं
मत्रैव च त्रिविधं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्णं चेति तत्र यदहं ते रवां भ
क्ष्यतेः पूपादितद्वक्ष्यं च मिति चोच्यते यत्तु केवलविह्वया विलो
यनिगीर्यते सूर्योदनादिनक्षत्रे यत्तु जिह्वापां नित्यं रसास्वा
देन निगीर्यते किंचिद्वृत्तीभूतं गुडरसालाशीखरिणादिनले
ह्यं यत्तु दंतैर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्य वा शिष्टं त्यजेत् यथैतदुद्दीप
न चोष्णमिति भेदः भोक्ता यः सोऽग्निर्वैश्वानरो यज्ञोऽयमत्रैव सोमः त
देतद्भयमग्नीषोमौ सर्वमिति ध्यायतोऽब्रह्मण्येनो न भवतीत्यपि
दृष्टव्यं १५

सदानंदी टीका ११

जाहरोऽग्निरहं भूत्वा सर्वेषां प्राणाचारिणां देहमेतः प्रविष्टश्च न
दुद्दीपकभावतः १ प्राणापानाख्यवायुभ्यां संयुक्तः संयुक्तं त्रिविधं भु
क्तं प्राणिभिर्भुजंतस्याकं सम्यग्वाप्यनः २ यदहं ते रवां भक्ष्यते

भक्ष्यमे वतत् केवलं निरुपायं विलोभं निगीर्यते सृष्टोदनादि तद्वा
 जं यत्तु निरुपायं निगीर्यते इतीभूतं रसास्वादेन खादं व
 ५ तले संशितं विष्णुपादिरसालादि तथैव यत्तु दंतैः सुनिष्ठी
 सरसां विनिगीर्यते ५ यत्तु जेष्ठादिषु तथैव यत्तु दंतैः सुनिष्ठी
 धं भोक्ता वैश्वानरो वक्रिर्भोऽसमं च चंद्रमाः ६ अग्निषोभोत्त
 उभयं सर्वमिति येषां ततः ध्यायतो जगते दीर्घं लोपो भवती न
 तपि ७ श्रीमद्भगवतो वाक्यं ह्यस्य मिति मंगलं १५

नीलकंठी टीका १२

अहं वैश्वानरोऽस्य उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा प्राणिनां सर्वेषां देहं प्राप्तिः
 सन्नप्राणापानाभ्यां वायुभ्यां समायुक्तः समुदीयितस्तत्तु विध्य
 मन्नमदनीयं भक्ष्यं देतव्यं पापं यत्तु मन्त्रपादि भोजनं हनयेत्तु
 पायसादिलेखं गुडशर्करादिवोषं निष्प्रोषं यत्तु मानं इत्तद
 दादियतेन सर्वत्र सर्वा शक्तिर्यादृश्यते सामक्ष्ये वेति भावः त
 देवं भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोऽसमं च सोमस्तदेव सुभयमग्नीषो
 मो सर्वमिति येषां ततः दोषलेपो न भवतीत्यपि ह्यस्य १५

ग्रान्दी टीका १३

स्य शार्थं १४

॥

रामकंठी टीका १४

गोष्ठिर्वीमा विष्णुसशक्ता व्याप्य भूतानि चराचरा व्यापिने
 ह सोमसास्वलेन धारयामि विभर्षि गोष्ठिर्वीमा धारण
 शक्तिर्मैव स्वाभाविकं वदन्ति तर्ह्यः तद्यारसात्मकोऽस्य
 तनयः सोमो भूत्वा चंद्रात्मतया तान् मेवावभास्य सर्वा शेष
 धीः सन्नप्राणापाना न हेतु भूता इव जाती रहमेव पुण्या
 सुपचिताः संपादयास्याप्यायनं नृणामैव शक्तिरिति तर्ह्यः
 तथैव वैश्वानरो जातवेदो भूत्वा तदात्मकः सन्नप्राण भूता
 शरीरमाविष्टः प्राणापानाभ्यां वहिः सूर्येणुभावेन व्यवस्थिता
 भ्यां स्वशक्तिभेदाभ्यां समायुक्तः सहितः भक्ष्यादिभेदाच्च तत्तु

श्री.
गी. टी.
पं

यमत्रमभवत्तार्यद्वयं पचामिपरिणामं प्रापयामि जावरस्याग्रेः
सकलशरीरविभक्तात्मतया वर्तमानस्य समस्तात्ररसपाचि
का सर्वप्राणिजीवनहेतुर्याशक्तिः साममेवैकस्यशक्तिमतः सं
वेधिनीतिसममाधाय युक्तन्यायेन प्रतिपादिता वैवोपपत्तिः
किंच वक्तुना १४ ॥

लासिकी नरुत्तीटीका १५

किंच ग्रहमीश्वरपववैश्वानरो जावरो गिभृत्ता प्राणिनां देहमाश्रितो
नः प्रविष्टः प्राणायानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां सहितः संधितः
प्राणिभिर्भुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेहं चोष्णं वेति चतुर्विधमन्नं पचामि
परिणामं प्रापयामि तत्र यदहं तैरवांश्च भक्ष्यते प्रादितद्र
द्यं च र्वमिति चोच्यते यत्तु केवलं जिह्वया विलास्य निगीर्यते
पायसादितद्रो जम् यत्तु जिह्वया निक्षिप्य रसास्वादं निगी
र्यते इवीभूतं गुडादितलेहं यत्तु दंष्ट्राभिर्निष्पीयसा रंशं नि
गीर्यावशिष्टं त्यज्यते यथेक्ष दण्डादित चोष्णमिति भेदः

~~यत्तु दण्डादित चोष्णमिति भेदः~~
~~यत्तु दण्डादित चोष्णमिति भेदः~~ १४ ॥

पंचोलेटीका

किंच ग्रहमिति ग्रहमेव वैश्वानरोऽदरस्यो गिभृत्ता प्राणिनां प्रा
णवतो देहमाश्रितः सन् प्राणायानाभ्यां युक्तः चतुर्विधमन्नं भो
ज्यं लेहं चोष्णं भक्ष्यं वेति चतुर्विधं पचामि तस्य पाकं करोमि ॥ १५

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

किंचादमिति ग्रहमेव वैश्वानरो जादरा गिभृत्ता सर्वेषां प्राणि
नां देहमाश्रितो नः प्रविष्टः प्राणायानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां स
मायुक्तः सन् चतुर्विधमन्नं भक्ष्यं भोज्यं लेहं चोष्णं च पचामि यत्किं
नयामीति तत्र भक्ष्यमोदकादि भोज्यमोदनादिलेहं मध्याज्यादि
चोष्णमित्यादि इति चतुर्विधमन्नमहमेव जीर्णीकरोमीत्यर्थ १४ ॥

भाषाश्रुतवादीका

और में ही वैश्वानर नाम जहराग्नि स्वरूप होके प्राणियों की शरीर के मध्य में प्रवेश कर के प्राण अपान वायु के साथ होय जीवों का भुक्त जो भक्ष भोज्य लेस चोष्य चतुर्विध अन्न लेस को परिपाक करता है भक्ष वह है जो दांतों से पीस कर खाया जाय दाल भात चर्वन वगैरः और भोज्य जो जिह्वा के रसारे से निगला जाय खीर हल आ आदि और लेस वह है द्रव रूप आखादन पूर्वक पान किया जाय सहत दुग्ध आद औ चोष्य कहे जो चूस कर शृंग लिया जाय ऊख वगैरः को ज्ञा नो १४

दोहा

मेंहिं अग्निहोय जीवकी देहमांदि स्थित होय अन्नप्रा
णों में चारविध प्राण अपान युत सोय १४

[The page contains several lines of extremely faint, illegible handwritten text.]

सर्वस्य चाहं हृदिसन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानम
पोहनं च वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वे
दविदेव चाहं १५ शंकरभाष्यटीका १

किंच सर्वेति सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् हृदिवुद्धौ सन्निवि
ष्टो तोमत्तः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च येषां पुण्यकर्मि
णां च पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतस्तथा पापकर्मिणां
पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयो रपोहनं च अपायनमपगमन
च वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः वेदान्तकृत वे
दान्तकृत वेदान्तार्थसमुदायकृदित्यर्थः वेदविदेदार्थविदेव चाहं
१५ आनंदगीरिक्तटीका १

इतश्च सर्वज्ञत्वेन सर्वव्यवहारास्पदत्वमीश्वरस्येत्याह किंचेति
प्राणिजाते ब्रह्मादिपुक्तिकात्रमात्मतया बुद्धौ सन्निविष्टत्वं तद्गुण
दोषाणामशेषेण दृष्टत्वमतो बुद्धिमध्यस्थगुणदोषदृष्टत्वादिति
यावत्तत्तः सर्वकर्माध्यक्षज्ञात्वात्तद्वयन्तुत्राधारदित्यर्थः प्राणिनां
स्मृतिज्ञानयो रपोहनं च भगवदधीनत्वे भगवतो वैषम्ये स्या
दित्यर्थोक्त्याह येषामिति स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च भूतस्य परमर्शः
देशकालस्वभावविप्रकृष्टस्यापि ज्ञानमनुभवः धर्माधर्माभ्यां वि
वित्रं कार्यं कुर्वतो नेश्वरस्य वैषम्यमिति भावः वेदवेद्यं परं ब्रह्म भ
गवतो यदिति शङ्को वा रयति वेदैरिति वेदान्तानां पौरुषेयत्वं परि
हरति वेदेति वेदेति तदर्थं समुदायप्रवर्तकत्वात् तदर्थं याथा
तथ्यज्ञानवत्त्वमाह वेदार्थेति १५

स्वामिक्तटीका ३

किंच सर्वस्येति सर्वप्राणिजातस्य हृदिसम्पत्तयामिद्रूपेण प्र
विष्टो हं अतश्च मम एव हेतोः प्राणिमात्रस्य पूर्वानुभूतार्थविषय
स्मृतिर्भवति ज्ञानं च विषयेन्द्रियसंयोगजं भवति अपोहनं च त
यो प्रमोषो भवति वेदैश्च सर्वैस्तद्वेदादिरूपेणाहमेव वेद्यः वेदा
न्तनतसंप्रदायप्रवर्तकस्य ज्ञानदोगुरुरहमित्यर्थः वेदार्थ

श्री.
गी.टी.
पं.

विदहमेव १५

पिशवभाष्य टीका ५

किंविशिष्याभिधीयते सर्वस्य प्राणिना तस्य हृदि रुसंडरीके सत्रि
विष्टः अपोहंते हेय बुद्धिः तस्योपलक्षणार्थित्वेनोपादेय बुद्धिश्च
वेदांतकृषिस्तुतया च अतिः योत्र स्थाविदधाति पूर्वयोर्वेदां
अप्रहिणोति तस्मै श्रुतिप्राहिणोति ददाति उपदिशतीत्यर्थः वे
दं वेतीति वेदवित्तवेदार्थविदित्यर्थस्तस्मादहं सर्वलोकप्रसिद्धः

रामानुजभाष्य टीका ५

+ तयोश्च सर्वस्य भूतजातस्य च
परमपुरुषसामानाधिकरण
निर्देशे हेतुमाह ॥

+ सर्वस्येति तयोः सोमवैश्वानरयोः सर्वस्य भूतजातस्य च सकलप्र
वृत्तिमूलतानोपदेशे हृदिसर्वं मत्संकल्पेन नियच्छत अहमात्म
तया सत्रि विष्टः तथाङ्गः अतयः अतः प्रविष्टः शास्त्राजानां सत्त्वा
त्मा यः पृथिव्यां तिष्ठते आत्मनिति ह त्रिमायाः अतो मन्त्रः सर्वेषां
स्मृतिर्जायते स्मृतिः पूर्वानुभूतविषयानुभवसंस्कारमात्रजैस्तानं
ज्ञानं इन्द्रियलिङ्गागमयोगजौ वस्तुनिष्ठयः सोऽपि मन्त्रः अपोहने
अज्ञाननिवृत्तिः अपोहनं मूहनं वा ऊहनं मूहः ऊहो नाम रक्षप्रमा
णमित्यं प्रवर्तितमहंतीति प्रमाणप्रवृत्त्यहंता विषयसामग्र्यादि
निष्पन्नजसं प्रमाणानुग्राहकं ज्ञानं तच्च मतपववेदैश्च सर्वैरह
मेव वेद्यः अतोऽपि वा सुसूर्यसोमं द्वादीनां मदंतयोऽपि कत्वेन मदा
त्मकत्वात् तस्य तिपादनपरैरपि सर्वैर्वेदैरहमेव वेद्यः देवमनुष्या
दिश्वेतृजीवात्मैव वेदांतकृतवेदानामिन्द्रियजेन वरुणाय जेतये
वमादीनां मंतफलेफलेहिते सर्वे वेदाः पर्यवस्यंति अतस्तत्तफ
लकृतवेदोदितफलस्य प्रदाता चाहमेवेत्यर्थः तदुक्तं पूर्वमेव
यो यो यो यो तनु भक्तः अदयाचितमिच्छतीत्यारभ्य लभते च ततः
कामात्मयैव विहितान्तिता निति अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरे
व चेति वेदविदेव चाहं वेदविज्ञाहमेव एवं मदभिधिनं वेदं य
हमेव वेद इतोऽप्ययो वेदार्थं ज्ञेयं स वेदविदित्यभिप्रायः २५

अभिनवगुप्तकृत टीका ५

+ सर्वस्य वेद्यस्य यद्दृत्तं समस्तहरणसत्तंत्रवोयस्वभावतश्चाहमि

+ अतएव बोधरूपताश्रुतान् बोधस्वरूपपृष्टपतित्वात् तंत्रवोयस्वभावमात्मानं परस्वभावं
परमेश्वरस्वरूपं सर्वज्ञानसत्तंत्रं सर्वकर्तारं दर्शयितुमाह ॥

नियोविमर्शस्तपवापूर्वाभासनामयंज्ञानंविश्वमहासृष्टिरूपम
 यंचटपवेतिसर्वीत्मकभावखंडनासारेविकल्पनज्ञानात्मक
 मयोहनंपाशवस्तृष्टिरूपमायामयप्रमात्तचित्तेस्मरणं व सं
 स्कारशेषतोनीतस्यसंस्तस्यपुनरवभासनात्मकमितीयता
 समस्तज्ञानानिसंस्ततानीतिसर्वतनापूर्वकंस्वातंत्र्यप्रत्येकहं
 त्वमुक्तं सर्वैरिति संभूयकिल सर्वशास्त्राणां परमेशतत्त्वमेव
 निरूप्य वेदवेदांतकाल्पित्वेन कर्मफलतत्संबंधादिद्वारतया
 शेषविश्वनिर्माणोत्पत्त्यलनेन पुनः स्वरूपप्रतिष्ठापने भगव
 तपवसातंत्र्यमिति विश्वकर्तृत्वमुक्तं अयेतपोहनमयेनाहु
 तेनेदंभवतीतिव्यतिरेकबुद्धिः वेदांतं करोतीत्यात्मसाक्षात्वेन
 पवंवेदम् १५

परमार्थप्रयाटीका

अथन केवलमत्रात्रादिविभूतिरूपेणादेहमात्रेति ह्यमि किंतु
 साक्षादपीत्याह सर्वस्येति अहं सर्वस्य प्राणिना तस्य हयाकाशे
 सत्रिविष्टः अंतर्गतामिह प्रविष्टः कुतो ज्ञातमित्याह मत्त इति य
 तोमत्सकाशात्पूर्वानुभूतार्थविषयास्मृतिर्भवति ततो ज्ञातं वि
 षयेन्द्रियसंयोगजनवर्तमानमपीह वंच तयोः प्रमोषः अथो य
 समीयेऊसतेतर्कतेयत्सर्वदृष्टमासीत् देवेदेभविष्यतीत्या
 कारेणातदपोहनं तदुक्तंस्मृतिर्विनीतविषयामितिरागामिगो
 वराह... कालिकी... अथेतदनुभवरूपज्ञानाभावेऽप्य
 सुपायमाह वेदैरिति सर्ववेदैः संहिताब्राह्मणान्यकुरूपैरह
 मेवातद्याहस्यावेतंयोग्योवेद्योस्मि परंतुनसाक्षात्कर्तृ पवकारे
 णतु हदेवताकदासः अथतदेवाह वेदांतकृदिति यदा अहमे
 ववेदवित्तवेदोमावेनियेनेदं सर्वविज्ञानातिने केन विजानीया
 दिति श्रुतेः वेदांतानुपनिषदः करोतीति वेदांतकृत उपसमीये
 अर्वागेव निषीदंति पर्यवस्यंतीत्यपनिषदस्तदेव कथयंति
 नेति नेति न तस्यात्परमस्तीत्यादिवाक्येन याववेदांतेष्वहमेव
 निमित्तभूत इत्यर्थः अथेतदेवाक्योक्तपरमरहस्यस्योपदेशा
 परमगुरुहमेवासीत्याह वेदविदिति संग्रहश्चाकस्य यास्यावा

श्री.
गी. टी.
पं.

यमखाधनानिवृत्तः शः खेदोसिशासाणिवासंगत्यात्मनितानि शिष्य
निवहे सुध्यापयन्तादरात् पतादृश्यपिधारणात्परात्तरेचिनेश
वायुक्तयोवादेनलविधौचतदिसकलसामर्थ्यमार्दत्मनारति १५

वनमाली टीका ८

सर्वोत्तमाधिकारिभिर्ज्ञेयं निरतिशयमाहात्म्यमाह सर्वस्येति स
र्वस्य चतुर्विधप्राणिसमूहस्येति नियामकत्वेन स्थितः सर्वोत्तमो^१ ह
मीत्यर्थः ततश्च मत्तपवहेतोः स्मृतिः एतज्जन्मनि पूर्वानुभूतार्थ
विषयकावृत्तिर्योगिनां च जन्मान्तरानुभूतार्थविषयकापितथा
ज्ञाने विषयेन्द्रियसंयोगजं भवति योगिनां च देशकालविप्रकृष्ट
विषयकमपि एवं कामक्रोधशोकादिव्याकुलचेतसामपोहने
स्मृतिज्ञानयोरप्रायश्चमत्तपवभवति कार्यमात्रजनकत्वात्सर्व
तर्कामित्वाद्वाहमेव सर्वोत्तम इत्युक्ता सर्ववेदवेषोपहमेवेत्या
ह वेदैश्च सर्वैरिदं चंद्ररुद्रादिपरतया प्रतीयमानैरहमेव वेद्यः
सकलप्रवृत्तिनिमित्तात्तत्परमेष्ठ्यादीनामपि सत्त्वावेदांतक^२
नवेदांतः फलेन तत्कृतफलदाताया सद्रूपेण वेदांतार्थमहनि
र्णायकब्रह्ममीमांसाशास्त्रकर्तापहमेवेति वावेदविवाहमेव
अन्यपरतया प्रतीयमानोऽप्योवेदः समुख्यव्याप्त्यामेव वदती
ति निगूढं वेदार्थमहमेव ज्ञानमिममसादादर्थोऽपि ज्ञानातीत्यर्थः

१५

ऊरुमवेनयत्री टीका ९

सर्वप्राणिनां ज्ञानाज्ञानयोः कारणमयहमेवेत्याह सर्वस्येति स
र्वस्य निखिलप्राणिसमूहस्य चकारात्सामवेचरनरयोरपि हृदि
सर्वप्रवृत्तिहेतुज्ञानोदयदेशोऽत्रिविष्टस्तत्र विषयमकतयाः हमे
वप्रविष्टस्यांश्चः प्रविष्टः शास्त्रज्ञानानां सर्वात्मायः सशिवोतिष्ठ
न्यायित्रीमंतरोयमयति यथात्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरोयमयती
त्यायाः श्रुतयोप्याहुः श्रुतोहेतोः मतः सकाशादेव सर्वेषां स्मृतिः
पूर्वानुभूतवस्तुविषयानुसंधिः च प्रनः ज्ञाने विषयेन्द्रियसंनिक
र्षजं वस्तुनिश्चयात्मकं जायते तथा ज्ञानयोरपीह तत्प्रमोषश्च
मत्तपवभवति तत्तत्तानं हि जीवानां प्रमोषस्तत्र शक्तिरिति

श्री.
गी. टी.
पं. ५५

वेदैरित्यादि वेदैश्च सर्वैरिन्द्रादिदेवताप्रकाशकैरपि ग्रहमेव वेद्यः
सर्वात्मत्वात् इन्द्रमित्रं वरुणमग्निमा इन्द्रोदियः सप्तपर्णो गरु
त्मानं स हि प्रावज्ज्यावदं त्यग्निर्यमं मातरि स्थानमा इरिति मेत्रव
र्णात् पृषउत्तेव सर्वे देवा इति वक्तव्यं वेदांतकृतवेदार्थसंप्र
दायप्रवर्तको वेदव्यासादिरूपेणानकेवलमेतावन्नैव वेदावि
द्याहं कर्मकादीपासनाकां उज्जानकां उमंत्रवास्त्राणारूपसर्ववे
दार्थविद्याहमेव अतः साभूक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति

सदानंदी टीका १५

ब्रह्मादिस्थावरांतस्प्रप्राणिजातस्य सर्वतः आत्मेव सत्यविद्योहं बु
द्धौ सर्वावभासकः १ मत्त आत्मन एवान् प्राणिजातस्य च स्मृतिः प
तन्तत्तानि पूर्वानुभूतार्थविषयावसा २ जन्मान्तरानुभूतार्थविष
याप्यस्मिन् योगिनां विषयेन्द्रियसंयोगजन्यं ज्ञानं तथात्मनः दिक्काल
विप्रकृष्टैकविषयं चापि योगिनां मत्तपवनयोः कामक्रोधायाकुल
चेतसां ४ पापकर्मानुरोधेन विनाशः स्मृतिबोधयोः उक्तैव जीवभा
वेन प्रविष्टं सर्वमानसे ५ आत्मानं ब्रह्मरूपेण दर्शयन् पुनाहारेः वे
दैः सर्वैरपीन्द्रादिदेवताभासकैरपि ६ ग्रहमेवावित्तात्मत्वादेयः
सर्वैश्चरेश्चरः पृषउत्तेव सर्वे वेदेवा इत्यादिवेदवेदव्यासादिरूपे
ण वेदांतार्थप्रवर्तकः संप्रदायान्मनातद्वहेदवेताहमेव च ८ को
उत्र यात्मके वेदसरहस्य समंत्रकं अर्थतः सर्ववित्ताद्यसम्पत्तेः
हमेव च ९ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादीतः समीरितं १५

नीलकंठी टीका ११

किंच सर्वस्वप्राणिजातस्याहेतुदिसन्निविष्ट आत्मेत्यर्थः अतो मत्त
आत्मन स्तेषां स्मृतिर्ज्ञाने च पुण्यवतां पापिनां त्वतयोरपोहनं विस्म
रणमत्ताने च भवति तथा च सर्वे वेदैः कर्मोपास्तिता नाकां तात्मके
रहमेव परमात्मा वेद्यो वेदांतकृतवेदांतोक्तविद्यासंप्रदायकृत

वेदवितवेदार्थविज्ञाहमेव येनवेदांतविहेदविष्वसविभू
तिरित्युक्तंभवति १५

आनंदीटीका १९

सर्वस्यसकस्यापिप्राणिनःरुदितेननाधिकरणेदेशेहंपरमेष
रयवांतर्यमितयाजीवात्मतयासंस्थितःक्षेत्रज्ञापिपरमेश्वरेप्रति
तपवततत्कार्यकर्तामनोमदधिष्ठानादेवस्मृतिःपूर्वानुभूतार्थः
स्मरणम् योगिनांजन्मानंतरानुभूतार्थस्मरणमपिज्ञानेविषयेन्द्रि
यसंयोगादिज्ञेयत्वदादिज्ञानम् योगिनांदेशकालव्यवहित
मपिप्रयोहनमन्यव्यावृत्तिर्गोतादृष्टादीनामिव सुरासारविवेकः
आत्मानात्मविचारश्चैवैश्वर्यसर्वैरहमेववेद्यः सर्ववेदामहेदना
र्थापवेत्यर्थः वेदांतकृतवेदःज्ञानकर्मकाणप्रतिपादकस्य
द्वाराशिक्षस्यांतःब्रह्मवेदंसर्वमित्यादिनिष्ठाउपनिषद्भागः
तस्यकर्तावेदविदेवचाहमादिविद्वानितिलक्षणात्तद्वेद
रूपेणतदर्थज्ञातानुक्तकर्मानुष्ठाताचप्रकृतिपुरुषेश्वराणा
मन्योन्यैवलक्ष्यणलक्षयनित्यावदध्यायसमाप्तिम् १५ ॥

रामकंदीटीका १५

सर्वस्यसकस्यचित्प्राणभूतोहमेकः परमात्मारुदिसर्ववस्तुसंवे
दनाधिकरणभूतेशरीरैकदेशेसत्रिविष्टः सर्वार्थसंवेदितत
याकृतस्थितिरतोमत्सकाशादेवान्यतःऊनश्चित्सर्वक्षेत्रज्ञा
नांस्मृतिज्ञानसंमोहनलक्षणाःशक्तिप्रसरः किमनेनोक्तंभ
वति इहसर्वक्षेत्रज्ञानांक्षेत्रविषयादिविभागविभक्तभावसंवे
दकस्वभावानांसंवेदनशक्तिसत्तत्त्वार्थभावाभावपरिच्छेद
कत्वाहिधाप्रवर्तने तथाहि कस्यचित्कदाचिदपोहनरूप
तयाप्रसरति भावकत्वेनचप्रसरोद्विप्रकारोज्ञानात्मकःस्म
त्तात्मकस्य यदभूतपूर्वस्यप्रकाशनंतत्तानंयदनभूतपूर्वस्य
प्रत्यवमर्शनंसास्मृतिरुभयथापिप्रकाशनाभावस्तपोहन
मितित्रिप्रकारोयदेवज्ञशक्तिप्रसरः संवेदकात्मतात्परमा

श्री.
गी. टी.
पं

र्थसंवेदितरेकस्मान्नतपवप्रसरन्मायावशात्तानादेवसंवेधत
याप्रतीयते इत्यर्थः यथाचैवंप्रसरोमनः प्रसरति तथासकलज
गत्प्रक्रियाप्रपंचप्रथमकारणभूतः परापरतत्त्वतः शहरा
शिरपिमन्तपव तेनचाननप्रपंचप्रसृतेनाप्यहमेवैकोवेद्यस्याह
वेदैश्चसर्वैरित्यादि वेदोवर्णाश्रमविभागव्यवस्थितिविविधक्रि
यानियामकः शहराशिरस्योतोनिष्ठावेदोतथात्मवपरमेश्वरप
कतत्वमित्यादिज्ञानव्यवस्थापकोवचनप्रपंचस्योभयत्रूपस्याप्य
हमेवैकः कर्तेत्यनेनवेदवेदान्तात्मकशहरस्यसुतः सिद्धत्वं हेतवादि
व्यवस्थापितेश्वरप्रणीतत्वं च पराकर्तृमभिप्रेते यतोयमत्राशयः
इहाह यचित्यकाशस्वभावपकः पदार्थः परमार्थसन्नित्याह अ
यंतावत्सिद्धांतोव्यवस्थापितः सचैवंविधोहंयेनाद्यभिचारिणा
प्रत्यवमर्णात्मकेनधर्मेणतथाविधंस्वरूपव्यवस्थापयामितस्य
रंशहतत्वं तदस्यपरमार्थतोमत्स्वरूपाभिन्नस्यापिमदिच्छा
द्रावितेदंताभासमाननानाजगद्रावभेदव्यवस्थापकत्वेनविज्ञं
भमाणस्यतद्वदनंतविकल्पात्मकंस्वरूपमपरंशहतत्वं तस्य
चैवंविधस्यज्ञानधर्मस्यैवविकल्पात्मकस्यश्रोत्रग्राह्यस्यनिर्वि
शेषात्मकतयावभासितः पदार्थसंकेततयामयैवसत्यसंक
ल्पनपरमगुरुणापूर्वेषामपिपूर्वेणपरमपुरुषेणसुखका
र्यज्ञेयार्थाविषयतयावेदवेदान्तरूपवाचकत्वेनप्रतिनियमि
त स्नादृगर्थवाचकत्वेनचावभासमानमेववेदवेदान्तयोर्मत्का
र्यत्वं तदनेनाननप्रपंचेनापिवेदवेदान्तप्राधान्यप्रतिपादने
नशहात्मकेनस्वशक्तिप्रसरेणानानावाच्यनिष्ठतयावस्थिते
नापिपरमार्थतस्मिदात्मकस्वरूपव्यतिरिक्तपदार्थांतराभावा
दहमेवैकोवेद्यइतिवेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइत्यनेनोक्तं ।
[तदित्यस्थितेतिप्रकारः प्रमादव्यवहारोव्यवस्थितस्तथाभौ
तिकशरीरनिष्ठाहंप्रत्ययनिबंधनोव्यवहारः सस्पृहः प्रमाता ।
यस्यचतादृक्कुरीरवेदकतद्यतिरिक्तजीवनिष्ठाहंप्रत्ययनिबंध

नो व्यवहारः सस्त्वप्रमाता द्वावेतौ भेदस्फुरणान्मायी यौ प्र
माता रौ यस्य पुनरशेषं दोषं व्यापकं परमार्थसत्यसामान्यसंवि
त्यकाशैकसमावयवमात्मनिष्ठाहं प्रत्ययनिबंधनो भेदप्रती
तिकल्पनामात्रसंस्पर्शमूर्त्यस्वरूपप्रत्ययमर्शमात्रात्मको व्यव
वहारः स परमार्थसत्यः परमपुरुष सत्स्वरूपसमापत्तिश्च
परासिद्धिरितिक्रमेण प्रतिपादयं शास्त्रसिद्ध्यर्थं संग्रहे दृश्यं
तु माह ॥ १५ ॥

लासिकी

पंचोले टीका १५

+ अणुस्वातंत्र्यावियुक्तमीश्वररूपमत्रेव देहो देशविशेष
धेनि विष्टतया पुरुषो जन्मशब्दवाच्य उपपासनार्थे नि
दिशति ॥

+ सर्वस्येव प्राणिजातस्य हृदिसर्वसंविदधिकरणो देहे कदेशे ह मी
श्वरः सम्यक् स्वातंत्र्यावियोगेन स्थितः स्वात्मनः स्वातंत्र्यावियोग
माह मत इति मतपदेव शरात्सकाशात् स्मृतिरनुभूतार्थविषया
संस्कारशेषता नीतस्य संसृतस्यार्थस्य पुनरवभासनात्मिका ज्ञा
नं विषयेन्द्रियसंयोगजन्यविषयावभासनात्मकस्याप्यनुरूप
म् अयोहनं च तत्प्रमोषरूपः संहारः न तत्कृतस्या जीवादा तथा
सर्वैश्च वेदैरहमेवैश्वरो वेद्येवैव वेदनीयः तथा वेदांतकृतं
प्रदाय प्रवर्तकश्चाहमेव वेदार्थविज्ञाहमेवैश्वरः न तत्कृतस्यो
नवा जीवो अयुना जीवत्कृतस्या च स्वात्मनः पुरुषो जन्माख्यस्य
स्वातंत्र्ययोगेन व्यतिरेकमाह त्रिभिः १५ ॥

पंचोले टीका

किंच सर्वस्येति च पुनः अहं सर्वस्य प्राणिजातस्यात्मा सदृशिव
द्रौ सन्निविष्टो वर्तते अतः मतः आत्मसकाशात् सर्वप्राणिनो ज्ञान
स्मृती भवतः तयो रयोहनमभावश्च मतपदेव भवति तत्रापि ये पु
ण्यकर्मणास्तेषां पुण्यादुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतः तथा ये पाप
कर्मणास्तेषां पापकर्मनुरूपेण स्मृतिज्ञानयो रयोहने अयगमः
अभावो भवति च पुनः सर्वैर्वेदैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः
तथा वेदांतकृतवेदार्थसंप्रदायकृत च पुनः वेदवित् वेदार्थविदह

मेव नात्यः १५

रणवीरसमिद्धोधिनी

किंच सर्वस्येति सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरात्मस्य प्राणिजातस्य ह
दिबुद्धौ सन्निविष्टः स्थितः अतो मत एव सर्वस्य स्मृतिरनुभू
तार्थविषया बुद्धिर्हतिः तथा ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजनं मत
एव भवति अयोदनं स्मृतिज्ञानयोरेका यश्च मत एव भवतीति
अयं भावः यस्मात्सर्वस्य स्मृतिज्ञाने मदायते अतो मया स्मृ
तिभ्रंशमवापितो वशं पुद्गलसंज्ञी भवेति महचनादरेण स्व
यमेव भूतं पुद्गलमात्म्याक्षीरिति वेदस्येति बहुवचनमत्र यन्नुर्वेद
स्यादगर्थं तथा च सर्वे वेदैः संपूर्णो न यन्नुर्वेदेनेत्यर्थः अदं प
रमेव एव तत्राभिहितं नानाप्रसङ्गप्रयोगकौशाल्येन वैद्यो
ज्ञातव्यः स्वयमेव दृढनिश्चयानामन्ते ह मेव प्राप्य इत्यर्थः वेदा
नल्लुदिति वेदेयन्नुर्वेदेयोतो निश्चयो यथा वर्णो वितसंप्रदा
यो विवस्वरादिहोरेण तत्प्रवर्तकश्चादमेव तथा वेदवित्सं
पूर्णवेदविद ह मेवेति भावः १५ ॥

मधुभाष्य

१५॥

भाषा अनुवाद टीका

और मैंही यावत प्राणी के हृदय में अन्नर्यामी रूप से प्रवेश करता हूँ इसी से सब प्राणियों को सर्वकृत अर्थ विषय का स्मरण होता है और इन्द्रियों के संयोग से जो रूपादि विषयों का ज्ञान सोहमी से होता है और अपोहन कहे स्मरण और विषयों का ज्ञान इन दोनों का अभाव भी हमसे ही होय है और वेदों में कहे द्रुपे तौन तौन देवता रूप भी हम है और वेदान्तकृत अर्थात् शिष्य प्रशिष्य रूप से सम्प्रदाय के प्रवर्तक कहे ज्ञानदाता गुरु स्व रूप भी मैं हूँ और वेदार्थविन भी मैं ही हूँ १५

चौपई

मेंदिं सभकी देहस्थित होई सोसें स्मृतिज्ञान अपोहन
सोई सर्व वेदसें हो लखने योगा वंदानकृत वेदज्ञ मो क
ह लोगा १५ ॥

2015年4月10日

100

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च क्षरः
सर्वाणि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते १६

शांकरभाष्य टीका १

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्तो विशिष्टोपा-
धि कृतः यदादित्यगते तेजस्य आदिना तस्याधुना तस्यैव तदाक्ष-
रोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दि-
धारविषयोत्तरश्लोका आरभ्यन्ते तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्त-
राध्याधार्यजाने विधा राशीकृत्वा ह द्वाविमाविति द्वौ इमौ ह्यग्र-
शीकृतौ इत्युच्येते लोके संसार क्षरश्च क्षरतीति क्षरः विनाशेयको रा-
शिरपरः पुरुषोः क्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराख्यस्य
पुरुषस्योत्पत्तिवीजमनेकसंसारिजननकामकर्म्यादिसंस्काराश्च
योः क्षरः पुरुष उच्यते कोतौ पुरुषावित्याह स्वयमेव भगवान्
क्षरं सर्वाणि भूतानि ससत्त्वं विकारजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो
राशिरिव स्थितः अथवा कूटमायावच्चना निःसं कुटिलता वेति
पर्यायाः अनेकमायावच्चनादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः संसा-
रबीजो न न्यात्र क्षरतीत्यक्षर उच्यते १६

आनंदगिरिकृत टीका २

उत्तरश्लोकानां तात्पर्यं वक्तुं ह्यने कीर्तयन्ति भगवत इति विशिष्टो-
पाधिरादित्यादिः संप्रत्ययाय समाभेरुत्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यमा-
ह अथेति न केवलं निरुपाधिकस्य स्वरूपे निर्धारणायोत्तरग्रन्थः
किन्तु सर्वस्यैवं गीताशास्त्रस्य अर्थनिर्णायार्थमित्याह तत्रेति त-
दाक्षरोपाधिभ्यां परमात्मनाव राशिप्रत्ययमुक्तेन सर्वात्मत्वेनाशङ्का-
दिदोषप्रसक्तावुक्तं द्वाविमौ इति पुरुषोपाधित्वात् पुरुषत्वे न
साक्षादिति विवक्षित्वाह पुरुषाविति परं पुरुषं व्यावर्तयन्ति भ-
गवत इति तत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयन्ति क्षराख्येति
मायाशक्तं विना भोक्तृणां कर्म्यादिसंस्कारादेवोक्तकार्योत्प-
त्तिरित्याशङ्क्य तस्य निमित्तत्वेऽपि मायाशक्तिरुपादानमिति मत्वाह

श्री.
गी. टी.
पं.

अनेकेति कामकर्मादीत्यादिशब्देन ज्ञानं गृह्यते प्रकृतिं पुरुषं
चैवेति प्रकृतयोरित्थं ग्रहणमिति शंकायाकाङ्क्षद्वारा निवारयति
निवारयति कौताविति कूटशब्दार्थमुक्तातेनस्थितस्य
कूटस्थतेति सपिण्डतमर्थमाह अनेकेति तस्य कथमक्षरत्वं
विना ब्रह्मज्ञानमनाशादिभ्याहसंसारोति १६

स्वामिकृत टीका १

इदानीं तद्द्वामपरमं मेमिति यद्वक्तव्यं सर्वोत्कृष्टं स्वयंपदं दर्शयति
हाविमाविति त्रिभिः हाविमौलरश्चाक्षरश्चेति पुरुषो लोके प्रसिद्धो
तावेवाह तत्र तत्रः पुरुषो नाम सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावराणि
निशरीराणि अविचेकलोकस्य शरीरेष्वेव पुरुषत्वप्रसिद्धेः
कूटः शिल्पाणिः पर्वत इव देहेषु नश्यत्स्वपि निर्विकारतया तिष्ठतीति यदा कूटः कण्टः कावनमाया प्रपंचाकारेण
परिणतानि तत्र स्थितः कूटस्थश्चेतनो भोक्ता स तत्र अक्षरः पुरुषः
उच्यते विचेकिभिः १६

पिशाचभाष्य टीका ४

किंचामन तस्य कोऽपरोऽक्षरस्तत्र तत्र दर्शयति तत्र सर्वाणि
भूतानि प्राणिनः अक्षरः पुरुषः कूटस्थः अचलः अद्याकृता
न्यासो तत्र उच्यते १६

रामानुजभाष्य टीका ४

+ हाविमाविति तत्रश्चाक्षरपदं चेति हाविमौ लोके पुरुषो प्रसिद्धो
तौ तत्र तत्र शब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीव शब्दो कल्पनीय ब्रह्मा
दिस्तत्त्वपर्यंतं तत्र तत्र स्वभावावित्संसृष्ट सर्वभूतानि अत्राविन्सं
सर्गकोपाधिना पुरुषस्यैकत्वं निर्दिष्टः अक्षरशब्दनिर्दिष्टः कूटस्थश्चाविन्सं
सर्गविपुक्तः स्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्मा सत्त्वचित्संसर्गाभावात्
अविस्मरिणामविशेषब्रह्मादिदेहासाधारणो न भवतीति कूटस्थ इत्युच्यते अत्राप्येकत्वं निर्दिष्टो विद्विषो
मरूपैकोपाधिनाभिहितः पूर्वमनादौ काले मुक्ता अनेक एव
यथा कवहवोत्तानतसा पूता मद्वावमागताः मम साधर्म्यमा

+ अतो मत्तपव सर्ववेदानां सारम
र्थं शृणु ॥

गताः सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलयेन व्यथंति चेति १६

अभिनवप्रमहानदीका ६

सहस्रं १६ एकैतद्विंशोऽन्तर्धम्

परमार्थप्रपाटीका ७

अथ वेदेन तदादातीतत्वेन वेद्यं स्वकीयं सूत्रात्मस्वरूपमाह
हाविति इमावन्भूयमानौ हौ पुरुषौ लोके प्रसिद्धौ तावाह तर
आतरस्येति तत्र सर्वाणि भूतानि शरीराणि न अत्र त्वात्तर इत्यर्थः
ते कृतेऽप्युल्लाप्येति हतीति कृतस्य अत्र नारूपः सोतर इत्यर्थः
ने १६ वनमाली टीका ८

पुरुषोत्तमत्वेन मुमुक्षुते यमाह हाविति इमौ द्वौ प्रमितौ चेत्तनौ
पुरिषाय त्वात्तरुषौ लोके वलोकने सतीति यावत् यहा परममु
रुषं यावत् यित्ते लोक इत्युक्तं ईशितव्यवर्गे इत्यर्थः ब्रह्माणुजीवाः
प्राकृतदेहवन्तः तरः पुरुष उच्यते शरीरतरणात् कृते लोहा
पाता पाथस्तन लोहस्तद्वत् सर्वतद्वा निविकारतया ति हतीति कृत
स्योरमादिप्रकृतसमूहोत्तरं च ते देहादिनोपि तरणात् भावान् १६

ऊसमवैजयन्ती टीका ९

एवं स्वस्य मोक्षसाधनत्वं प्रतिपाद्येदंती वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इ
त्यायुक्तप्रकारकेणा पुरुषोत्तमत्वेन मां यो भजति स एव ज्ञानवानि
ति पञ्चभिर्वक्तृमादौ त्वात्तरशब्दनिर्दिष्टयोर्वैदिकमुक्तस्य यो जीवा
त्मनोऽस्वरूपमाह हाविति लोके लोकतेतत्त्वमनेनेति व्युत्प
न्ने लोको वेदस्तस्मिन् वेदे इमौ प्रमाणा सिद्धौ हौ पुरुषौ जीवौ प्राकृता
प्राकृतदेहशयानो प्रथितौ भवतः तौ काचित्पेक्षायां हरेत्तस्ये
ति ब्रह्मादिस्तस्यान्तशरीरतरणात् स्वभावात्तरशब्दनिर्दिष्टौ नेका
वस्थो वद्वजीवः जीवानामनेन स्वरूपत्वेन चित्संसर्गिकधर्मसंवे
धादेकत्वनिर्देशो नासंगतः वपुनः अतरोऽप्या प्राकृतदेहपुक्तत्वे
न शरीरतरणाभावादेकावस्थामुक्तजीवः अत्राप्यप्राकृतदेहपे
क्षैरुधर्मसंवेधादेवैकत्वनिर्देशात् सामान्यसंप्रवक्तारः शाखयवमा
ण्डरः इति वदत्ययोग्यवच्छेदार्थकस्तेन जीवानां वद्वमुक्तमेवे

मा

श्री.
गी. टी.
पं.

दिविधत्वमेव योतितम् च शब्देन जीवानामनेतत्वं सवितं न दृष्टिवि
धत्वमेव स्फुटयति तरसवीणीति निविलानि वल्लादिस्थावरप
यंतानि भूतानि अचित्तं शिष्टानि तरस्युच्यते कूटस्थः कूटे नत्मा
दिषड्विकारभूतत्वेन रौ कौटस्थतया गिरिभेदवद्वलेखस्वरूपेति
पेति संतीति कूटस्थोपहा कूटेः नंतगुणाराप्रो भगवति तिष्ठती
तितथा मुक्तजीवो तरस्युच्यते एकत्वनिर्देशः प्रागुक्तपत्तौ च
वोध्यः अमयावरवो ज्ञानतपसा प्रतापमागताः ममसा
धर्ममागताः सर्गैः पि नो यता यत्रै प्रलयेन अशंति चेत्यादिवक्तु
त्वोक्तिविरोधान् १६

पवंसे पाधिकमात्मानमुक्ता तरा तरशब्दवाच्यकार्य
कारणोपाधिद्वयवियोगेन निरुपा
धिकं शुद्धमात्मानं प्रतिपादय
ति कृपावान् भगवान् ज्ञेय
विभिः श्लोकेः ॥

मधुसूदनी टीका १०

हा विमोक्षप्रशशीकृतौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषशब्दपदे
श्रौलोके संसारे कौताविन्याह तरस्या तरपवच तरतीति त
रो विनाशी कार्यराशिरेकः पुरुषः न तरतीत्यतरः विनाशरहितः
क्षप्रत्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिवीजं भगवतो मायाशक्तिर्द्वितीयः पु
रुषः तौ द्वौ पुरुषौ वाच्ये स्वयमेव भगवान् तरः सर्वाणि भूता
निसमस्तकार्यज्ञानमिमर्थः कूटस्थः कूटः पथार्थवस्तुच्छादनेना
यथार्थवस्तुप्रकाशनं वचने मायाश्रमार्थतरं तेनावरणविक्षेप
शक्तिद्वयरूपेणास्थितः कूटस्थः भगवान् मायाशक्तिरूपः कारणो
पाधिः संसारवीजत्वेनानेनादतरउच्यते केचित्तु तरशब्देनाव
तनवर्गमुक्ता कूटस्थो तरउच्यते इत्यनेन जीवमाहुः तत्र सस्य के
लेव तस्यैवेह पुरुषो न मत्वेन प्रतिपाद्यत्वान् तस्मान्तरातर
शब्दाभ्यां कार्यकारणोपाधी उभावपि जडावेवोच्येते इत्येव प्रुक्त

१६

सदानंदी टीका ११

पवंसे पाधिकं रूपमुक्ता श्रीहरिरात्मनः कार्यकारणरूपेणा
द्व्युपाधी तरा तरौ तद्वियोगेन चात्मानं निरुपाधिकं ह्ये वि
वदः सर्वशास्त्रार्थराशीकृतमविधाधुना १ विभिः श्लोकेर्जगत्ता

चः प्राहति कृपया स्फुटे पुरुषोपाधिभेदेन दृष्ट्या शो कृता विमो
 ३ वाचोपुरुषशब्देन हौ हि संसारगोचरे क्षरतीति क्षरो नाशी राशि
 रे कोस्ति पुरुषः ४ न क्षरत्यक्षरो नाशशून्यो विषयकारणं संसा
 रिकात्तर्कमादिसंस्काराणां समाश्रयः ५ श्रीमद्भगवत्तोमाया
 शास्त्रारव्यः पुरुषोपरः पुरुषोत्तमो भगवान्वाचस्पत्यमेव हि
 ६ समस्तकार्यज्ञातं चक्षरः पुरुष उच्यते तत्त्वस्याख्यादनेनैवात
 त्ववस्तुप्रकाशने ७ कृतो मायावचनं चेत्तन्मर्थान्तरमीरिते ते
 नाक्षरणाविदोपशक्तिद्वयं तन्नास्थितः ८ कृतस्यो भगवन्माया
 शक्तिरूपोजगज्जनिः श्रुतं तविषयी जन्मादक्षरो नादि पुरुषः ९

नीलकंठी टीका १२

सर्वशास्त्रद्वयसंग्रहानि द्वाविमि लोके प्रसिद्धौ शमोहावेव
 पुरुषो क्षरो विनाशी सवसर्वाणि भूतानि प्राणवन्ति कर्मक्षये
 सन्निप्रलयकैवल्यादौ उपाधिनाशमनुविनाशशीलो जीवो ब्रह्म
 प्रतिबिम्बभूतो जलात्कोपमः प्रज्ञानचनपदैतेभ्यो भूतेभ्यः समु
 त्थायतामेवानुविनश्यतीति श्रुतेः कृतस्यो निर्विकारो मायोपा
 धिरक्षरः तद्रूपो धरकर्मजत्वेन नाशासंभवान् उपाधिदोषेणाव
 शीकृतत्वाच्चासौ न क्षरति स्वरूपान्न च्यवतश्चक्षरः १६

श्रानंदी टीका १३

लोके दृष्टमोने सिंदेवे क्षराक्षरत्वेन द्वाविमो पुरुषो पुरिषाय
 न व्युत्पत्ति सामान्यादेकत्र शरीरे संरुतौ चेतना चेतनौ पुरुष
 संज्ञावित्यर्थः तावेव लक्षयति सर्वाणि भूतानि भूतप्रकृति
 रूपाणि आकाशादिप्रधानान्तानि कार्यकारणत्वेनैकीभूय
 पुरिषाय नात्तरंति प्रतिलक्षणं विकारं गच्छंतीति व्युत्पत्त्या पुरुषः
 क्षर उच्यते द्वितीयस्तु जीवाख्यः कृतस्यो निर्विकारः अक्षरः न
 क्षरति विनश्यतीति सर्वभूतवर्गमश्रुते चेतनेन व्याप्नोती
 त्यक्षर इति व्युत्पत्त्या च निश्चेतने व्यापकश्च पुरुषो क्षर उच्यते

श्री.
गी.टी.
ये

रामकंठीटीका ४

यद्यप्यापातगुणनिकयैवश्लोकचतष्टयमेतद्याख्यातशायंतथा
पिविस्मयार्थव्याख्यायते इहिलोकेपरमेश्वरमायाशक्त्युजा
वितक्तीशमात्रपरमार्थसमस्तेजगति हावेवपुरुषो द्विप्रका
रेवभेदनिवंधनव्यवहारापुरुषजातिः अतएवताम्योमभिन्न
तथासर्वप्रमात्संवेद्यस्वरूपतेसतीमावितिप्रमत्तनिर्देशवि
षयेणोदंशहेतुनिर्दिष्टौकोतौहावितितयोः संज्ञामाह तदस्मा
त्तरयवचेतितयोर्लक्षणमाह एकस्तावत्तरः प्रतिक्षणविन
स्वरजमादिविकारयोगिभौतिकशरीरनिष्ठाहंकारात्मकत्वा
त्स्वरूपसंचलनशीलः तथाहि शरीरगताजन्मादयोविका
रास्तद्वर्मानुविधायिनितद्वतिरिक्तस्वभावेपितस्मिन्नपच
यंतै ततः सर्वाणिभूतानितरइत्युक्तं । तथा निर्विकारसंवि
न्मात्रनिष्ठत्वात्कूटस्थवत्सर्वतशिखरादिवत्त्रिष्णुकम्यतया
स्थितः कूटस्थोतपवत्तरस्वरूपविवरीतत्वादत्तरइत्युच्यते
अनेनमध्यमासूत्रादशापुरुषस्यप्रतिपादिता यस्याज्ञात्
मात्रस्वरूपनिष्ठत्वात्तरस्वरूपेतेयशरीरधर्माभुविधायित्वंचना
स्ति परस्परभेदेनव्यवस्थितानानादेशप्रतीतिश्चनतावडि
त्रा एवंमायोद्भाविनेपुरुषजातिद्वैविध्यं प्रतिपाद्यपारमा ६
र्थिकंपरपुरुषस्वरूपंप्रतिपादयितुमाह उत्तमः पुरुषस्त
त्तरादि यताभ्यासतद्वारयहोतायापुरुषाभ्यामन्यः स
त्तरस्वरूपमात्रमितिष्ठतादिरुदक्षोतयवोत्तमः सर्वपुरुषा
तिष्ठापिधर्मेतदवपरमात्मा मायाहेतुकागममायातिम
धर्मसामानाधिकरण्याभावात्परमोनिरुत्तरः सत्यआत्मादे
तनोसावित्युक्तः कोसौ योनिप्रतीयातसृष्टंदेष्टापरिमा
दत्तादीत्यरः सत्रिदंचराचरमनंतभावजातसंततलोकत्रयंस
कलेगीवलोकनाविश्यतयाप्रकाशतयायापिविधर्तिभार

लासिकी वसुधनीटीका १५

चलति

लोके संसारेऽसौ पुरिदेहेतादा ^५लम्बनरूपा ह्यनात्मानं ^५त्मा
अवियोगलक्षणं ह्यनात्मानं पुरुषादव्यपदेश्यो को तावित्याह
क्षरश्चाक्षर एव च क्षरति तत्र तदवस्थाभिरिति क्षरो ब्रह्मादिस्था
वरान्तो जीववर्गः अक्षरश्च न क्षरति स्वस्वरूपात्र चलतीत्यक्षरः
आत्मा यतो पुरुषो स्वयमेव भगवान्याचष्टे क्षरः सर्वाणि भूतानि
देहादिनिष्ठा ह मावाजीवाः कूटस्थ उदासीन आत्मा पुरुषो दा
रुच्यते विवेकिभिः

॥ १६ ॥

पंचोलेटीका

यदादित्यरथादिवत्तर्भिः भगवतो नारायणस्य विभूतीः संक्षेपतः ^{उक्ताः}
उदासीनो सर्वमेव अतीता तागता ध्यायेद्विधाराणी कृत्य क्षराक्षरो
पाधिप्रविभक्ततया निरूपाधिस्वरूपे निर्धारविषयी भगवतः उक्त
कृष्टतम तत्प्रतिपादनाय उतरो ग्रंथः द्वाविमाविति त्रिभिः लोके सं
सारे क्षरो विनाशो यकोराशिः अक्षरः पुरुषस्तद्विपरीतः अक्षरः अवि
नाशी क्षराख्यस्य पुरुषस्य उत्पत्तिर्विजप्रलयादिषु अनेक संसारिजे
तु कामकर्मदि संस्काराप्रयोराशिः पुरुषः तौ रमोऽथ करशि क
तौ पुरुषौ वर्तते तौ स्वयमेव विविच्य दर्शयति उन्नराह न भगवान् क्ष
रः सर्वाणि भूतानि समस्ते विकारजाते जगत् अक्षरः पुरुषः कूट
स्थः कूटोराशितद्वत् स्थितः अथवा कूटो मायावेचने तद्रूपे राशि
तः ज्ञानवित्तानक्षरतोऽर्थः सकल संसारवीजं द्वितीयः पुरुषः १५

रामवीरसमिद्धोपिनी ॥

इमो ह्ये लोके संसारे पुरुषो पुरुषाद्देन व्यपदेश्यो को तावित्या
ह क्षरश्चाक्षर एव च क्षरतीति क्षरः को रराशिः न क्षरतीत्यक्ष
रो विनाशरहितः क्षरपुरुषोऽत्यतिवीजं तौ ह्यो पुरुषो व्याचष्टे स्व

स्वयमेव भगवान्सर्वाणि ब्रह्मादिस्थावरां तानि भूतानि क्षर
पुरुषत्वेनोच्यते कूटस्थ इति कूटेश्चावरणविज्ञेय रूपमा
या प्राप्तिरुच्येति एतीति कूटस्थः सकल संसार बीज भूताः
क्षर पुरुषत्वेनोच्यते इति १६॥

मधुभाष्य

१६

भाषाअनुवादटीका

अब तद्धाम परमं मम यह जो इस अध्याय के सप्तम श्लोक
में कहा अपना सर्वोत्तमत्व सो तीन श्लोक से देखावते हैं
कि जो क्षर ओ अक्षर स्वरूप ईश पुरुष लोक में प्रसिद्ध हैं
उन का विशेष यह है किबला आदि स्थावर वयंन जो दे
ह धारी तिन का नाम क्षर पुरुष को कि अविवेकियों को
स्थूल शरीर में पुरुषत्व प्रसिद्ध है और कूटस्थ कहे शिला
राशि पर्वत के समान देह नाश भोग भी निर्विकार रूप स्थि
ति करै ऐसा जो चैतन्य स्वरूप भोक्ता है देखो विवेकी जनो
के विचार से सोई अक्षर पुरुष है १६

ह दोहा

दो यह पुरुषलोकमें क्षर अक्षर कहे जो प क्षर यह स
भदि भूत हैं अक्षर कूटस्थ कदा सो प १६॥

1998

उत्तमः पुरुषस्त्वयः परमात्मेत्युदाहृतः यो
लोकत्रयमाविश्यविभर्त्यव्यय ईश्वरः १०

शांकरभाष्य टीका १

आभ्यां दरा दराभ्यां विलक्षणः दरादरोपाधिद्वयोपेक्षास्य
ह्योनित्यशब्दबुद्धमुक्तस्वभावः उत्तम इति उत्तमः उत्तमस्तमः
पुरुषस्त्वयः अत्र विलक्षणः आभ्यां परमात्मेति परमस्यासौ
देहाद्यवियाहृतात्मभ्यः अत्र मयादिभ्यः पञ्चकोशेभ्यः आ
त्मावसंभूतानां मयकृतेन इत्यतः परमात्मेत्युदाहृतः उ
क्तो वेदान्तेषु सपव विशिष्यते यो लोकत्रये भूभुवः स्वराख्य
स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्याविश्य विभर्ति स्वरूपसद्भावमा
त्रेण विभर्ति धारयत्यव्ययो नाव्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः स
र्वतो नारायणाख्य ईशानशीलः यथा व्याख्यातमेष्वरस्य पुरु
षोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धं १०

आनेदगिरिहृत टीका २

कार्यकारणाख्यो राशीदर्शयित्वा राश्यान्तरं दर्शयति आभ्यामि
ति विलक्षणफलमाह दरेति उपाधिद्वयकृतगुणादोषास्पर्श
फलितमाह नित्येति आभ्यां दरादराभ्यामिति यावत् उत्तमो
म इति पदद्वयं वस्तुतः सर्वार्थैव दरादरात्मत्वाभावदृष्टार्थं
जडवर्गस्यात्यन्तकृतं स्वातन्त्र्यं निरस्यति सपवेति लोकत्रय
मित्यपलक्षणं सर्वं जगदपि विवक्षितचैतन्यमेव बलं तत्र श
क्तिर्माया तयेति यावत् जगद्धारणो परस्य व्यापारान्तरं धारय
ति स्वरूपेति नचास्यान्योधारयित्वा स्वतो बलत्वादित्याह अथ
य इति संयुक्तमेतत्तरमन्तरं च यत्काव्यं भर्ते विश्वमीश
इति अत्रार्थं गृहीत्वाह ईश्वर इति किञ्च लोकवेदयोर्भगव
तो नाम प्रसिद्धा सिद्धमप्येव च नमित्याह यथेति १०

स्वामिहृत टीका ३

यदर्थमेतौ लक्षितौ तमाह उत्तम इति पताभ्यां दरादराभ्याम

श्री.
गी. टी.
पं.

यो विलक्षणस्तमः पुरुषः वैलक्षण्यमेवाह परमात्मा वात्मे
ति बोद्धव्यतः उक्तः श्रुतिभिः आत्मत्वेन जगद्वेतनाद्विलक्ष
णः परमात्मेनाज्ञातमोक्तविलक्षण इत्यर्थः परमात्मे च द
र्शयति यो लोकत्रयमिति य ईश्वरः ईशानशीलः अथ यश्च नि
र्विकारपवसन लोकत्रयं कृत्स्नमाविश्य विभर्ति पालयति १०

पिशाचभाष्य टीका ५

पुरुषोत्तरे दर्शयितुमाह उत्तमः प्रकृतमः पूर्णमनेन जगदि
ति परमात्मेन दास्यतः उक्तो वेदांतेषु विशिनष्टि यः पुरुषो
लोकत्रयं पृथिवीमंतरिक्षं स्वर्गमाविश्य विभर्ति वलेन धारय
ति तथा च श्रुतिः येन योः पृथिवी च दृष्टा येन नाक इति ईश्वरः

स्वामी १०

रामानुजभाष्य टीका ५

उत्तम इति उत्तमः पुरुषस्तुताभ्यां क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां ब्रह्म
मुक्तपुरुषाभ्यामन्यः अर्थांतरभूतः परमात्मेन दास्यतः सर्वो
स्रज्जतिषु च परमात्मेति निर्देशादेव सुतमः पुरुषो ब्रह्म मुक्त
पुरुषाभ्यामर्थांतरभूत इत्यवगम्यते कथं यो लोकत्रयमावि
श्य विभर्त्यय ईश्वरः लोकत्रय इति लोकः तत्र यं लोकत्रयं अवे
तेन तत्र संस्पृष्टेन तन्मुक्तयेति प्रमाणादवगम्यते तच्चित्ते यश्च
त्मतया वश्यं विभर्ति सस्तस्मात्प्राप्यते भर्तृत्वाच्चा र्थांतरभूतः
इतश्चोक्ता लोकत्रयादर्थांतरभूतः यतः सोऽय ईश्वरश्चाव्ययस्व
भावो हि व्ययस्वभावादेतन्मूनात्संबन्धेन तदेव सारिणश्च वे
तनात् अतिसंबन्धयोगतया पूर्वसंबन्धिनो मुक्ताच्चा र्थांतरभूत
एवं तपवतश्चेतस्य लोकत्रयस्य ईश्वरः ईशितव्यात्तस्मादर्थांतरभूतः

ग

य

श्रुतिनवगुणकृत टीका ६

१०

सदाचरं १० पक्षानविशे उत्तरार्थम् २७

परमार्थप्रणा टीका ७

अथ ताभ्यामतीतं पुरुषोत्तममाह उत्तम इति अत्यस्तद्विलक्षण
तमः पुरुषो भवति स पव परमात्मेन दास्यतः प्रोक्तः यश्चासंभ
तादाविश्य लोकत्रयं विभर्ति तत्संस्तुत देवानुप्राविशदिति शु

तेः अथ योनिर्विकारः सूत्रीसरोनियंतासूत्रात्मा ॥ ईदृशं पुरुषोत्तमं
 मत्त्वमात्मनो नान्यमनिर्वचनेन दर्शयति यस्मादिति यस्मात्तरेजः
 मतिर्ज्ञातो ह्येति न्यमुक्तत्वात् अहंरावेतनावर्गादयं तमममनि
 येतत्वात् अतो देवे देवे च पुरुषोत्तमः देहानि नानि नो जीवस्वपु
 रसव इति संज्ञानस्मादुत्तमः पुरुषोत्तमो ह्येति नो देवो मतिः अथ
 नहि निर्मला प्रसिद्धि विनिर्वायेन यत्तदा स नहि नाग्रतोत्पायां
 यत्तत्पुरुष इति वेदे च प्रथितं ॥ अतः ननु न च वेदे वि इन्द्रियेभ्यः
 परं मनो मनसा तत्त्वज्ञानं सत्यं द्रष्टुं सनात्मानं हतोऽप्यकमन
 मं अथ का त्परः पुरुषोत्तमो वा यदेतस्मिन् यच्च यं तत्त्वमुच्यते तेन
 रत्नात्पंचगव्यं तीति स्वार्थः २०

वनमाली टीका ८

उत्तमः पुरुषः उत्तमो न र्यामी स्वदेहं दियानां नियंता रोजीवा अपि
 भवंत्ययं सर्वेषां मिन्द्रियाणां तन्निष्ठा मकानां च नियंता तदा तदा
 मयो भिन्नो विलक्षणश्च तश होत्यंत वैलक्षण्योत्तकः तस्यैतम
 त्वं सर्वं नियामकत्वं नित्यानेता प्रच्युतैश्चर्यादिना श्रुत्यादिसंमति
 माह परमात्मेत्युदाहृतः आत्मानारायणः परश्चादिश्रुत्या सहि
 नारायणो ज्ञेयः परमात्मा सनातनः पूतात्मा परमात्मचेत्यादिस
 त्यावोदाहृतः युक्तिमप्याह यशित्यो लोकत्रयं वेतनात्मकं ब्रह्म
 कं जीवजातं तत्स्थानं चाविश्या चित्तशक्त्यं प्रविश्या विभर्ति धार
 यति पालयति च ननु नमरोत्तर्गतत्वात् त्राशादिविकारस्यानत्राह अ
 व्ययः सदैकाकारः सदैकरूप रूपाय विस्रवे प्रम विस्रव इति वैस्र
 वोक्तेः ननु सर्वगतस्य परममहतः कथं प्रवेशः प्रविष्टस्य च क
 थं निर्लेपत्वं तत्राह ईश्वर इति महतो महीयानिति श्रुतिसिद्धे
 रममहतो लोणीयानिति श्रुत्या एतेन प्रवेशोपपत्तिः लोके
 एकत्र विरुद्धयो रप्यतमहत्त्वयोस्तत्रैश्वर्यादविरोधेन समावे
 शाः नवात्तत्वादिकमप्ये श्वर्यात्तसमावेश्यता अविरोधोपपाद
 के श्वर्या विरोधिना मेव हि समावेशोत्तत्वादेरैश्वर्यविरोधित्वान्न

श्री.
गी. टी.
पं.

अतएवप्रविष्टस्यापि निर्लेपत्वम असंगोत्तये पुरुषरतिश्रुतेः १७

ऊरुमवैजयन्ती टीका २

तदा तदाभ्यां विलक्षणं तद्वारकं पालकं तत्रियं त्रिरूपकं स्वस्वरूपः
माह उतम इति तत्रादौः ययोगव्यवहारे योः वधारणार्थको ननु
वसंवंधनिषेधार्थकोः यथाह पादान्तपतः उतमः तदा तदाभ्यां निर्दि
ष्टाभ्यां वद्वस्तु पुरुषाभ्यां विलक्षणः पुरुषश्चेतनाचेतनाभ्यां त्मा मा
भवति तस्या जाभ्यामप्येवाध्यांतरभूतपदेन न नीवेशयो रूपयाधिक
तमेव इत्यपास्तम् नन्वत्र किंप्रमाणमित्येता यो अति संमतिमाह
परमात्मे सदा हत इति परमस्या सावात्मा चेतना तदा तदा पुरुषावा
त्मा पञ्च परमात्मे तेवमुदाहृतः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा आ
त्मा हि परमरत्यादिभिः अतिभिरपि कथितः परमत्वेना तदा तदा
वनिर्दिष्टा ह द्वाव विलक्षणार्थः नन्वसौ पुरुषः कः केन धर्मेण
वा तदा तदाभ्यां उतम इत्येता यो न स्यात्तमता प्रयोजकं धर्ममाह
हो लोकत्रयमियः परमात्मा लोकत्रयं स्वर्गादिकं यद्वा लोकत्रयं तत्र
न स्यात् लोकोः चेतनं तत्संस्पृष्टं चेतनो मुक्तचेतनं सत्तेषां लोकानां त्र
यं लोकत्रयं प्राविश्य तत्र दंतर्ष्या मिरूपत्वेन तत्र यं प्रविश्य विभर्ति था
रयति पालयति च पश्येदृशमेतजगद्दिधारणपालनरूपमीशान्ते
कर्मास्ति सपदोत्तमः पुरुषो ननु वद्वस्तु सत्तयोरेतत्कर्मासम्भवा
जगद्धारणवर्जं मिनिप्रतिषेधाच्च ननु यथेवं तर्हि वद्वस्तु जीवोपि
देहादीनां विषयतेषां धारणपालनं च करोति तस्मात्प्रत्येको वा विशेष
वस्तु शांकाया माह अथ य इति अचित्संगाद्यस्वभावो जीवो स
त्वद्यप्ययान्तिशेषः अप्रभावः यथा मेषपशुसंगान् सिंहप्रावकः
स्वस्वरूपं स्वभावं विस्मय मेषस्वभावं भजने तथाः नायविषयानां य
चेतनव्यपस्वभावप्राकृतं देहादिसेगान् स्वकीयमीशरोशम
व्यप रूपं स्वरूपस्वभावं विस्मय देहपवाहं जन्ममरणस्वभावोः हेतुः
स्त्रीरोगीत्याकारकं व्यपस्वभावं भजने परमात्मा तत्र तत्र लोकत्रये
प्रविष्टोपि तद्वारकोपि तत्मा लकोपि तत्स्वभावं न गृह्णातीति ननु

ययस्वभावादीहशोवदोमास्तकिंतुययस्वभावत्वात्सकस्तभव
 तेवेतिचेतनशहर्षरति अचेतनतद्वद्वसुक्तात्मकस्यलोकस्य
 सरोनियंतास्वामीवातोमुक्तादपिपदार्थोतरइत्यर्थः १७

मधुसूदनी टीका १०

+ आभ्यांत्तराभ्यां विलक्षणः तत्रात्तराभ्यां
 पाधिद्वयोर्धेणुस्यो नित्यशुद्धबुद्धसकल
 भावः ॥

+ उतमउत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वयः अयमेव अयंत विलक्षणः आभ्या
 तत्रात्तराभ्यां ज राशिर्भ्यसुभयभासकस्तृतीयस्येतनराशि रित्य
 र्थः परमात्मेसुदाहृतः अत्रमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानं
 दमयेभ्यः पंचभ्यो विद्याकस्मितात्मभ्यः परमप्रकृष्टः अकस्मितो
 ब्रह्मपञ्चप्रतिष्ठेसुक्ताः आत्मावसर्वभूतानां प्रत्यक्तेतनइत्यतः पर
 मात्मेसुक्तावेदांतेषुयः परमात्मा लोकत्रयंभूभवं स्वराख्यं सर्व
 जगदितियावत् आविष्णस्वकीयमायया प्राक्याधिष्ठाय विभर्ति
 सत्तास्फूर्तिप्रदानेनधारयतिपोषयतिवकीदृशः अख्ययः सर्व
 विकारभूयः सर्वस्यनियंतातारायणः सउतमः पुरुषः परमा
 त्मेसुदाहृतइत्यख्ययः सउतमः पुरुष इति श्रुतेः

ययस्वभावादीहशोवदोमास्तकिंतुययस्वभावत्वात्सकस्तभव
 तेवेतिचेतनशहर्षरति अचेतनतद्वद्वद्वसुक्तात्मकस्यलोकस्य
 सरोनियंतास्वामीवातोमुक्तादपिपदार्थोतरइत्यर्थः १७

सदानंदी टीका ११

आभ्यांत्तराभ्यां योनिर्विकारो विलक्षणः तयोर्दोर्वैरसंस्पृष्टः शु
 द्धइत्युच्यतेयुना १ यउत्कृष्टतमस्त्वाभ्यां सुचात्यंत विलक्षणः तत्रा
 तत्राभ्यामुभयभासकत्वात्तृतीयकः २ अविद्याकस्मितेभ्योत्र
 मयादिम्यस्त्योतमः आत्मावसर्वभूतानां प्रत्यक्तेतनइत्यतः ३ न
 परमात्मेति संशोकोवेदांतेषु सदहयः यपवपरमात्मेदंभूभवं स्व
 रितित्रयं ४ सर्वजगत्स्वया प्राक्याधिष्ठायेव विभर्त्यसौ सत्तास्फूर्ति
 प्रदानेनधारयत्यपिपोषकः ५ विकारभूयः सर्वस्यनियंतापर
 मेचरः सउतमोहिप्राणीत्यः परमात्मासुदाहृतः १७

नीलकंठी टीका १२

पताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामयो निरुपाधिरुतमः पुरुषः यो

श्री.
गी. टी.
पं.

सौपरमात्मे सुदाहृतः शास्त्रे योसौ मायया ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयं
उत्तममध्यमाधमशरीररूपेणाविश्यधारयति शरीरत्रयं अ
थापि अत्रयः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेणाश्रित्य ज्ञत्वेन जीवधर्मे
एवान्वेति वयं ते दीयते वैतथ्यः १७

आनेदीटीका ११

तु पुनः ताभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यः सत्सत्त्वाद्प्रपुनः उत्तमः स
र्वोत्तीर्णः पुरुषः अन्तर्यामिन्त्वेन पुरि शरीरे स्थितः परमात्मे
सुदाहृतः यो लोकत्रयं कृत्स्नमेव जगदाविष्णुप्रविष्णुविभ
र्तिधारयति यो वयति च ईश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं च स
मर्थः १७ ॥

रामकंटीटीका १४

उत्तमः पुरुषस्तस्य इत्यादि एताभ्यां क्षराक्षराभ्यां पुरुषा
भ्यामन्यः सत्सत्त्वाद्प्रपुनः उत्तमः स
र्वपुरुषातिशायि धर्मेनैव परमात्मा मायाहेतुका गमायाया
नित्यधर्मसामानाधिकरण्याभावात् परमो निरुत्तरः सत्सत्त्वात्मा
चेतनो सावितुक्तः कोसौ यो निष्पत्तीचातस्वच्छंदेच्छापरिसं
दत्तादीश्वरः सन्निदेवराचरमनेतभावजातसंततलोकत्रयं स
कलं जीवलोकमाविश्यतथा प्रकाशतयाद्यापि विभर्तिधारय
ति इत्यस्य निमनुभावयति सामान्यसंवित्प्रकाशमात्रप्रकाश
तामंतरेणानकस्मिन् दार्थेन चित्प्रदार्थेनावस्थानमलमित्यस
कृत्स्नमेवैतत्प्रकरणे लोकत्रयस्य चावयमिति विशेषणं
प्रवाह नित्यत्वादतयत्तविवक्षया बोद्धव्यमनपवमायीयपुरु
षवैलक्ष्यात्प्रतिपादयितुमाह १७ ॥

+ अथाक्षराक्षराभ्यां विलक्षणमीश्वरं
प्रतिपादयति ॥

लासिकी

रामकंटीटीका १५

+ तः पुरुषद्वयव्यतिरेके एताभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यो विलक्षणः
परमर्षी रूपसातम्यमित्ययोगितया उत्तमः पुरिदेहेव सत्तास
संधात्पुरुषः परमो निरवधिरात्मा परमात्मेतीश्वरपवोदाह

तः श्रुतिभिः स्मृतिभिश्च कोसौ यत्तमः पुरुषो लोकत्रयं सकलं ज
गदाविष्णु स्वातंत्र्येणाधिष्ठाय विभर्ति धारयति संस्तुति ननु
तद्गणो न सोऽपि जीवन्तर्हर्मयोगी परंतत्रोवाभवेदित्याशंकाह
अव्ययः स्वरूपसंचल रहित ईश्वरः स्वातंत्र्यमपरिमज्ज
॥ १७ ॥

पंचोत्तरीका

यदर्थं तदा तद्विलक्षणोऽंकेतमाह उत्तम इति तत्र पुनः उत्तमः
पुरुषः अन्यः पताभ्यो तदा तदाभ्यो विलक्षणाः तदा तरो पाथिह
यदोषेण अस्पष्टः नित्यं शुद्धं शुद्धं स्वभावः उत्तमः उक्त एतमः
पुरुषः पताभ्यो अत्यंतं विलक्षणः पुरुषद्वयात्परः परमोऽक्तः
आत्मा सर्वभूतानां प्रत्यगात्मा अतो वेदांतेऽपरमात्मेति उक्तः यई
श्वरः सर्वज्ञः ईशान शीलः लोकत्रयं भूभुवः स्वराख्यं प्रविश्य स्वकी
यप्रशक्त्या स्वरूपसद्भावमात्रेणाधारयति ॥ १७ ॥

परावीरसमिद्धो धिनी

उत्तम इति दुर्भ्यां तदा तदाभ्यामन्योऽत्यंतं विलक्षणोऽंकेतमाह उत्तम उत्त
कृतमः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयं भूभुवः स्वराख्यं
सर्वजगत् इति यावत् आविश्य स्वकीयशक्त्याधिष्ठाय विभ
र्ति सत्ता स्मृतिप्रधानेन धारयति पोषयति च कीदृशोऽव्ययः
सर्वविकारसून्य ईश्वरः सर्वस्य नियंतानारायणः स उत्तमः
पुरुषः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ १७ ॥

मधुभाष्य

89

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एवाहमवतारमः ॥ कुरुक्षेत्रे समवेता एवाहमवतारमः ॥

अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एवाहमवतारमः ॥ कुरुक्षेत्रे समवेता एवाहमवतारमः ॥
अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एवाहमवतारमः ॥ कुरुक्षेत्रे समवेता एवाहमवतारमः ॥

अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एवाहमवतारमः ॥ कुरुक्षेत्रे समवेता एवाहमवतारमः ॥
अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एवाहमवतारमः ॥ कुरुक्षेत्रे समवेता एवाहमवतारमः ॥

अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एवाहमवतारमः ॥ कुरुक्षेत्रे समवेता एवाहमवतारमः ॥
अथ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता
एवाहमवतारमः ॥ कुरुक्षेत्रे समवेता एवाहमवतारमः ॥

भाषाग्रन्थादरीका

जिस हेतु तर औ अक्षर दोनो पुरुष ललित भये हैं इससे जो
उत्तम पुरुष सो इन दोनोसे भिन्न है उसकी विलक्षणता क
हते हैं कि सो परमात्मा स्वरूप है यह श्रुतियों में कहा है
और आत्मा अचेतन रूप तर से तथा परमात्मा अक्षर रूप
भोक्ता से भी भिन्न है अब उनका परमात्मत्व देखावते हैं
कि सो ईश्वर पदवाच्य नियन्ता औ अव्यय कहे निर्विकार स
रूप हो के भी त्रैलोक्य के हृदय में प्रवेश करिके प्राणी
मात्र का प्रतिपालन करते हैं ९

दोहा

उत्तमपुरुषयह एकहे परमात्मकदाजोय जो प्रवि
प्रयत्रयलोकभर ईश्वरअव्ययसोय १० ॥

90

संस्कृत-शब्द-कोश

संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश

संस्कृत

संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश
संस्कृत-शब्द-कोश

यस्मात्तरमतीतोहमदरापिचोत्तमः अतोः
स्मिलोकेवेदेवप्रथितः पुरुषोत्तमः १८

शांकरभाष्य टीका १

तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्धार्थवत्त्वं नाम्नोदर्शयन्निरतिशयोहमीश्व
रस्यात्माने दर्शयति भगवान् यस्मादिति यस्मात् तरमतीतोहं सं
सारमाशाहृतमश्वत्याख्यमतिक्रान्नोहमतदादपि संसारहृत्वा
जभूतादपि चोत्तमउत्कृष्टतम ऊर्द्धतमोवा अतः दरादराभ्याम्
तमत्वादपि भवामि लोके वेदेवप्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इ
त्येवं सोभक्तजनाविदुः कवयः काव्यादिषु चपुरुषोत्तम इत्य
नेनाभिज्ञानेनाभिगृह्णान्ति १८

अनंदगिरिकृत टीका २

अश्वकर्णादिवदस्य नाम्ना रूढत्वादर्थविशेषाभावाद्भवतोपि
लौकिकेश्वरवदीश्वरत्वं सातिशयमिति नेत्याह तस्येति यस्मादि
त्यास्यापेक्षितं निदिधायति उत्तमः पुरुष इति वाक्यशेषः १८

स्वामिकृत टीका ३

पवंभूतंपुरुषोत्तमत्वमात्मनोमनिर्वचनेनदर्शयति यस्मादिति
यस्मात्तरं जडवर्गं अतिक्रान्तोहं नित्यमुक्तत्वात् अदराद्येतनव
र्गादप्युत्तमश्चनियंतृत्वात् अतो लोके वेदेव पुरुषोत्तमः प्रथितः
प्रख्यातोऽस्मि तथावश्रुतिः सवाग्रयमात्मासर्वस्यवशी सर्वशानः
सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्तीत्यादि १८

विष्णुभाष्य टीका ४

तत्रामनिर्वचनार्थमाह यस्मात्तरं पुरुषमतीतः अतिक्रम्यस्थि
तः अदरादपि पुरुषात्कृष्टतमः सर्वभ्यः पाप्मभ्यउदितत्वात्
यावश्रुतिः उदितिनामस्यैव सर्वभ्यः पाप्मभ्यउदितइति अतो
हेतोः अस्मिलोके वेदेवपुरुषोत्तम इति प्रथितस्तदहं सर्वलोक
प्रसिद्धइत्यर्थः १८

रामानुजभाष्य टीका ५

यस्मादिति यस्मादेवमुक्तैः स्वभावेः दारंपुरुषमतीतोहं अदरा

श्री.
गी. टी.
पं.

सुक्तादपुनैर्हेतुभिरुक्तस्तमः अतो हं लोके वेदे च पुरुषोत्तम
मरति प्राथितोऽस्मि वेदार्थो वलोकनात् लोकरतिस्मृतिरिहोच्य
ते अतोऽस्मत्तो चेत्पर्यः अतोऽतावत् परं सोऽनीरूपं संपद्यते न
रूपेणाभिनिष्पद्यते स उतमः पुरुषः स्मृतौ च अंशावतारे पुरु
षोत्तमस्य सनादि मध्यात्तमजस्य विसोऽरिमादौ १८

अभिनवगुप्त टीका ६

सदाचर्य १८ पञ्चोत्तमोऽन्तर्गते १८

परमार्थप्रपाटीका ७

इदं पुरुषोत्तमत्वमात्मनो नाम निर्वचनेन दर्शयति यस्मादिति
यस्मात्तरं जडमतिक्रान्तो हं नित्यमुक्तत्वात् अक्षराचेतनावर्गात्
एतमप्यनियन्तृत्वात् अतो लोके वेदे च पुरुषोत्तमः देहाभि
मानिनो जीवस्य पुरुष इति संज्ञा तस्मात्तमः पुरुषोत्तमो ह्यमिति
लोके प्रसिद्धः अथ न हि निर्मला प्रसिद्धिरिति न्यायेन पृतावानस्य
महिमा अतो न्यायोऽस्य पुरुष इति वेदे च प्रथितः त्वानेः त उक्त
मथर्व वेदेऽपि इदमेव परं मनो मनसा सत्त्वमुतमं सत्त्वादिपि
महानात्मा महतोऽयं कृतमतमं अथ कायरः पुरुषोऽप्यपको
लिङ्ग एव च यत्तात्त्वामुच्यते जं नुरमृतत्वं वगच्छतीति स्पष्टायै
१८

वनमाली टीका ८

उदासीनतया व्याख्यातस्येश्वरस्य क्षराक्षरविलक्षणस्य पुरुषोत्तम
इत्येतत्प्रसिद्धं नाम निर्वचनेन परमेश्वरो ह्येवेत्यन्ताने दर्शय
ति ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठातृत्वात् तस्मात्परमं ममेत्याहुः कस्वमहिम इति
धीरणां य यस्मादित्यस्यान्तरं प्राकृतदेहवर्जो जीवसमूहम
नीतो हं सर्वेश्वरः अक्षरादिपरमादिमुक्तसमूहादप्युत्तमस्य प्राकृ
तदेहवर्जं संसारे वर्तमानानां जीवानां मत्साप्यनापि नास्तीति त
तोऽयं विलक्षणो हं सुक्तानां तु मत्साप्यनास्ति परंतु तत्रियाम
कत्वा तेषामसंभावितस्य विद्योदयादेः कर्तृत्वाच्च तेभ्य उतम इ
ति भावः अतो लोके प्रकृतिर्यामया व्यानायका यकस्वरूपि
णी पुरुषश्चाप्यभावेनोलीयेते परमात्मनि परमात्मा च सर्वेषां
साधारः पुरुषोत्तमः स विस्मना मा वेदेषु वेदांतेषु वगीयते

इत्यादिऋषिवाक्ये सउतमः पुरुषरत्यादिवेदे च प्रथितः प्रसिद्धो
हं वासुदेवः पुरुषोत्तमः १८

ऊसमवैजयन्ती टीका १

एवं स्वस्मत्परात्तरोत्रमन्त्रेन स्वरूपमुक्ते दानीं पुरुषोत्तमनाम
निर्बुधन्स्वतन्त्रमाह यस्मादित्यस्माद्देतोरुक्तैः स्वभावैः त
रेव हं पुरुषमतीतोः त्रिकोतोः हं वने यस्माच्च अक्षरानमुक्त
पुरुषात् अपि शब्दात्कृतिकालमात्रः चेतनमात्रादप्युक्तैः
परमात्मात्मादिभिः स्वस्वभावैर्हन्तभिरुत्तमउत्कृष्टतमो भ
वामि अतो हेतोर्लोके लोकाने वेदार्थेनेन निरुक्तैर्लोक
शब्देन स्मृतिरुच्यते तस्मिन् स्मृत्या येनैर्विज्ञापितकार्यस्त
भगवान्पुरुषोत्तमः अवतीर्णो महायोगी सत्पवसां पराश
रात् अंशावतारं पुरुषोत्तमस्य तानीहि मध्यान्तमजस्रविस्मो
रित्यादौ च पुनः वेदे पद्यः संप्रसादोः स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं
ज्योतिरूपं सम्यग्दृष्टेन रूपेणाभिनिष्ठाद्यते सउतमः पुरुष
इत्यादौ प्रथितो विख्यातो यत्परं ज्योतिस्सम्प्रसादेनोपसंयन्ने
सपुरुषोत्तमः परमात्मा हमेवास्मि भवामीत्यर्थः १८

मधुसूदनी टीका १०

+ यस्मात्तरेकार्यत्वेन विनाशिनं मायामयं संसारहृत्तमस्य त्या
ग्यमतीतो तिष्ठातो हं परमेश्वरः अक्षरादपि मायात्वादया
कृतादक्षरात्परतः परं प्रतिपंचम्यं तादृशं पदेन श्रुत्या प्रतिपा
दितात् संसारहृत्तवीजभूतात् सर्वकारणादपि चोत्तमउत्कृ
ष्टतमः अतः क्षराक्षरं पुरुषोपाधिभ्यामध्यासेन पुरुषप
दव्यपदेशाभ्यामुत्तमत्वादास्मि भवामि लोके च वेदे च प्रथितः
प्रख्यातः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इति सउतमः पुरुषरतिवेदे उ
दाहृतपव लोके च कविकाव्यादौ हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स
तस्मादिप्रसिद्धं कारुण्यतो नखदाचरतः परार्थान्यार्थाय
बोधितवतो निजमीश्वरत्वं सच्चिदानन्दैकवपुषः पुरुषोत्त
मस्य नारायणस्य महिमानहिमानमेति केचिन्निर्गह्यकरणा

को

+ इदानीं यथा व्याख्याने श्वरस्य त
रात्तरविलक्षणस्य पुरुषोत्तम
इत्येतत्प्रसिद्धनामनिर्वचनेन
इदं शः परमेश्वरो हमेवेत्यात्मा
न दर्शयति भगवान् ब्रह्मण
विप्रतिष्ठाहं तज्ज्ञामपरमं
ममेत्यादि प्रागुक्तानि जम
हिमा निर्योरय ॥

श्री.
गी. टी.
पं.

निविस्तमभोगमास्याययोगममलात्मधियोयतेने नारायण
समहिमानमनेतपारमाखादयत्रस्तसारमहेतमुक्तः

१८

सदानंदी टीका ११

यथोक्तस्येश्वरस्यैवपुरुषोत्तमइत्यदः प्रसिद्धं नाम तस्यास्य
नामो निर्वचनेन च १ ईदृशो वासुदेवोऽस्मि विष्णुः परमे
श्वरः अहमेवेति भगवान्नाम्नाने दर्शयत्यजः २ ब्रह्मणो
हि प्रतिष्ठातृत्वं तस्मात्परमं मम इत्यादि पूर्वनिर्णीतस्वमहि
म्नः प्रसिद्धये ३ इदं सायामयं यस्मात्कार्यं तेन विनाशिनं
संसारवृत्तमस्य मतिः कां तोऽस्य हं हरिः ४ अत्रादपि मा
यात्वादया कृतपदभिधातु संसारवृत्तवीजाच्च स दोक्त
स्ततोऽस्य हं ५ तत्रात्राभां पुरुषोपाधिभ्यामनुमत्ततः
वेदे सर्वत्र विख्यातः स उत मरति श्रुतेः ६ पुरुषोत्तम इत्येवं
भवामि परमेश्वरः लोके च कविकाव्यादौ पराणोभारते तथा
७ प्राच्यातो वार्णि तो हं श्रीपुरुषोत्तम इत्यपि मद्रक्तो भजेती
त्येकवयः काव्यवर्णने ८ योगिनोऽपाननिष्ठा यो यजेते पुरु
षोत्तमे १८

नीलकंठी टीका १२

यस्मादिति त्रयं उपाधिं अत्र च उपाधिं अतीतोति क्रम्यास्थि
तो हमतोः तत्रादपि चेति च शब्दान्तरादपि उतमः उक्तस्त
तमः जडात्तररूपादुपाधेरुक्तस्तदुपाधिनो जीवसेतनत्वा
त्ततोऽप्युक्तस्ततो मायोपाधिः स्वतंत्रत्वात् ततोऽप्युक्तस्त
तो नुपाधिरनागतं करूपत्वात् अत्रार्थः स्पष्टः १८

आनंदी टीका १३

तत्र विनाशिनं देवात्वं संसारवृत्तं च प्रागुक्तमतीतः अत्र
राक्षसात्वं संसारशीलातीत्यादयोऽपि चोत्तमः स्वयमसं
सारशीलः क्षेत्रज्ञस्य तत्कर्मफलदः लोके वेदे च प्रथि
तः प्रसिद्धः पुरुषोत्तमः १८ ॥

५ पतत्रिवचनेनोपसेहर
ति ॥

रामकंटीटीका १४

यस्मादित्यादि यतोहेतोर्गथाप्रतिपादितस्वरूपंदारंस्पृष्टं पुरु
षमतिक्रान्तोदरस्यचयथाप्रतिपादितस्वरूपं यस्यसूक्ष्मस्या
सत्यभेदप्रत्ययाभावात्तमः प्रकृष्टतमो न्वर्थयांसत्तयालो
कशास्त्रयोः पुरुषोत्तम इत्यहं प्रतीतः १८ ॥

लासिकी वसुपुत्रीटीका १५

अथात्मनः पुरुषोत्तमः नामनिर्व

क्तिः ॥

यतः दत्तजीववर्गं प्रतीतो तिक्रान्तो हंतस्पृष्टं रूपदेहनिष्ठां भा
वत्वात् अदरात्कृतस्यादपि उत्तमः प्रकृष्टो हम् तस्योदासीन्य
स्वभावत्वात् स्वात्मनश्चात्तं अनित्ययोगितया अतो लोके क
विकाव्यादौ वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रख्यातोऽस्मि तथा च काव्ये
हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृत इति १८ ॥

पंचोले टीका

स्वकीयपुरुषोत्तमतामनिर्वचनेन स्वात्मनि निरतिशये पेश्य
दर्शयति भगवान् यस्मादिति यस्मादहेतुं सारमायावृत्तमश्
त्याख्यामतीतः च पुनः अदरात्सारवीजभूतादव्याकृतादपि ३
त्तमः उत्कृष्टतमः ऊर्ध्वतमो वा अतः दत्तदराभ्यामुत्तमत्वालोके वे
दे च पुरुषोत्तम इति विख्यातः १८ ॥

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

यस्मादिति यस्मात्कारं सर्वाणि भूतानि अतिक्रान्तो हं परमे
ष्ठो दत्तदरादपि मायादव्याकृताददरात्परतः पर इति
सकलकारणादपि चोत्तम उत्कृष्टतमो तीहं लोके वेदे च पुरु
षोत्तम इति विख्यातः अत्र लोके इति लोके काव्यादौ यथा हरिर्य
थैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो मदेष्टव्यवक यवनापर इति वेदे चो

भाषाश्रुतादयीका

परम्पूत पुरुषोत्तमत्वं अपना नाम कहने से देखावते हैं कि जि
स हेतु हम दर जो नउ समूह तिन को अतिक्रमण करत और
नियन्तारूप चेतन जो अद्वैत उस से भी उत्तम हैं उस से सकल
लोक और वेद मे हम पुरुषोत्तम नाम से प्रसिद्ध हैं सोई श्रुति क
हती हैं कि सोई जो पुरुषोत्तम वे आत्मा श्री त्रैलोक्य के वश करने
वाले और तीन लोक के ईश्वर सबके शासनकर्ता हैं यह भगवा
नने कहा १८

टीका

जो मोहि ऐसे जानहि चतुर पुरुषोत्तम कोय सो सभ
वेता भजत मोहि सर्वभाव न सोय १८॥

94

64

योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं स
सर्वविज्ञजतिमांसर्वभावेनभारत १५

शंकरभाष्य टीका १

अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं योवेद तस्येदं फलमुच्यते योमा
मिति योमामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेव यथोक्तेन प्रकारेण
संमूढः संमोहवर्जितः सन् जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्त
मं ससर्ववित् सर्वात्मना सर्वं वेतीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्य भज
ति मांसर्वभावेन सर्वात्मचित्तया हे भारत १५

आनंदगिरिकृत टीका २

आत्मनोऽप्रपञ्चत्वं ज्ञानफलोक्ता तौति अथेति यथोक्तविशे
षणं सर्वात्मत्वादिविशेषणोपेतमितियावत् क्षराक्षरातीत
त्वे यथोक्तप्रकारः संमोहवर्जितः संमोहेन देहादि
ष्टात्मात्मीयत्वबुद्ध्या रहितरत्यर्थः भगवत्तं जानतः सर्ववित्त्वं
तस्यैव सर्वात्मनामेयत्वादित्याह ससर्वविदिति सर्वात्मनि
मयेवासक्तचित्तेनेत्यर्थः १५

स्वामिकृत टीका ३

एवंभूतेश्वरज्ञानफलमाह योमामिति एवमुक्तप्रकारेण
संमूढो निश्चितमतिः सन् योमां पुरुषोत्तमं जानाति ससर्वभावे
न सर्वप्रकारेणामेव भजति ततः सर्ववित्सर्वज्ञो भवति १५

विशाचभाष्य टीका ४

अथेदानीं यः पुरुषोत्तमनामानं पुरुषं वेद तस्य फलमुच्यते योमां
परमेश्वरमेवमसंमूढः निश्चितबुद्धिः वेति पुरुषोत्तमं न कर्म
स्वरूपवलवीर्यतेजोभिरित्यर्थः १५

रामानुजभाष्य टीका ५

योमामिति एवमुक्तेन प्रकारेण पुरुषोत्तमं मामसंमूढोजानाति
क्षराक्षरपुरुषाभ्यामव्ययं स्वभावतया व्यापनभरणौश्रयादियो
गेन विसृज्यते जानाति ससर्ववित् मया स्तुपायतद्देदित्येत या घ

श्री.
गी. टी.
पं.

सर्वे वेदभजति मां सर्वभावेन ये च मया तृपायतया मतभजनप्र
कारानि हं ह्यास्तैश्च सर्वैर्भजनप्रकारैर्मोभजते सर्वैर्महिषये वेद
नैर्ममया प्रीतिर्याचमम सर्वैर्मद्वजनेर्महिषये रुभयविधासा प्री
तिरनेन वेदनेन जयतरये

अभिनेव गुप्तकृत टीका ६

लोके हाविमो पुरुषाविति ग्रंथेनेदमुच्यते लोके तावदप्रबुद्ध
स्वभावोपि सर्वः पृथिव्यादिभूतारब्धशरीरमात्मानं चेतनं तत्र
रूपं जानातीति लोकस्य मूढत्वाद्द्वैतधीर्न निवर्तते अहंतस
कलानुग्राही द्वैतग्रंथिविभिद्यसकललोकव्यापकतया वेद्य
इति त्वरमतीतो भूतानां जडत्वात् अक्षरमतीत आत्मनो प्रबु
द्धते सर्वव्यापकत्वं जडानां पुरुषोत्तमलोके वेदेपि सत्तमः
पुरुष इत्यादिभिर्वीक्षैः स एव परमात्मा इयं पदमुच्यते एवं
जानानः सर्वमयं मामेव वस्तुतत्त्वसुपासीनः सर्वमन्त्रयत्वेन
विदत्सर्वेण भावेन मूर्तिक्रियाज्ञानात्मकेन मामेव भजते य
त्पश्यति तद्गवन्मूर्तिरयेत्यादि तथा च मयैव शिवशक्त्या वि
नाभावस्तोत्रे तव च कावननस्ततिरं विके सकलशब्दमयी कि
ल ते ननुः निखिलमूर्तिषु मे भवदन्वयो मनसि जासु बहिष्य स
रासु च इति विचिंशिवेशमिता शिवे जगति जानमयत्वं
शादिदम् स्तुतिजपार्चनचिंतनवर्जितानखलकावनका
लकलापि मे इति १६

परमार्थप्रवाहीका ७

तद्ज्ञानसफलमाह य इति एवं निरुक्तप्रकारेण असंमूढो निश्चि
तमतिः स नृयो मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्वभावेन सर्वप्रकारे
ण मामेव भजति ततः सर्वविद्सर्वज्ञो भवति १७

वनमाली टीका ८

पुरुषोत्तमत्वज्ञानमेव मुख्यं मद्भजनमित्याह य इति यो संमूढो ये
काश्चिन्ननुद्योतमः काश्चिदेव श्रेष्ठो वेति संमोहवर्जितो मां पुरु
षोत्तमं वदन् मुक्तनियंतां विष्टो दयादिकर्तारं वासुदेवं जानाति स

कृताक्षपुण्यपुंजः प्राप्तमत्तर्णप्रसादः सर्वचित्तसर्वशास्त्रार्थ
ज्ञः एतावानेव सर्वशास्त्रार्थः सर्वभावेन सर्वप्रकारेणामाभजति
पुरुषोत्तमपदसर्वशास्त्रार्थस्तज्ज्ञातात्स सर्वज्ञः पुरुषोत्तमत्वता
नमेवोत्तमं भजतमस्तज्ज्ञानीमां सर्वप्रकारेणामभजतीतिभावः

१९

कृष्णमैत्रयन्त्री टीका ६

ननु यद्वदंशं पुरुषोत्तमरूपं त्वं जानाति तस्य किं फलं स्यादित्य
येतायामाह यो मामेवेति एवं यदुक्तनिरुक्तिप्रकारेणाननुज
न्नां यस्य कमललोचनं नवद्वित्यकपि स्यादिव च संतामात्रत्वे
यो भक्तोऽसम्पूठस्तनप्रोक्ते पुरुषोत्तमत्वेऽसम्पूठः संशयपरहि
तः मनसामर्षमर्थरूपं पुरुषोत्तमं तदराक्षरं पुरुषार्थमनुमं
जानाति परमात्मत्वसर्वलोकभरणत्वाद्ययत्वे चरत्वादिस्व
भावयोगेन ताभ्यां विसर्जनीयं जानातीत्यर्थः हे भारत स एव
श्लोकत्रयार्थं न पदसर्ववित्तपुरुषोत्तमत्वे पदसर्वशास्त्रता
त्यर्थमस्ति नास्मिन्निति ज्ञानेन यत्किंचिदुपायोपेयादिकं व
स्तु ज्ञाते वेदितव्यमस्ति तस्य सर्वस्य वेत्ता भवति स एव सर्वभावे
न सर्वेणामन्या स्यात्प्रकारेण यद्वा सर्वेण साधनसाध्यसं
बंधादिरूपेण भावेन भाव नयामां पुरुषोत्तमं भजति सेवते
यस्तमे पुरुषोत्तमत्वे संदिग्धमतिः सोऽधीत सर्वशास्त्रोपज्ञः स
र्वशाभजन्मप्यभक्त एवेत्याशयः भारतेत्यनेन यद्येवंमे पुरुषोत्त
मत्वे त्वं ज्ञास्यसि तर्हि वतवोत्तमकुलोत्पन्नत्वेन च प्रशंसा स्यात्ता
स्येति सूचितम् १९

एवं नाम निर्वचनज्ञान
फलमाह

मधुसूदनी टीका ६

यो मामीश्वरमेवं योक्तुं नाम निर्वचनेनासंमूढः मनुष्य एवा
यं कश्चित्कश्चिदिति संमोहवर्जितः जानाति अयसीश्वरमेवेति प
ुरुषोत्तमं प्राग्व्याख्यातं समाभजति सेवते सर्ववित्तप्राप्तं सर्वान्
वेत्तीति सर्ववित्तस एव सर्वज्ञः सर्वभावेन प्रेमलक्षणो न भक्ति
योगेन हे भारत श्रुतो यदुक्तं मां च योऽयं भिचारेण भक्तियोगेन
सेवते स गुणान् समतीत्येतां न वत्सभूया यत्कस्य ते शतित इपपन्नं

श्री.
गी. टी.
घं.

यद्योक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठां मिदं तदप्युपपन्नं विदुः
नेदाकारं जलधिरु विसारं श्रुतिगिरं ब्रजसीणां हारं भवजल
धिपारं कृतधियां विहर्तुं भूभारं विदधदवतारं मुद्गरहोम
होवारं वारं भजतशं कलारं भक्तनिनः ॥ १४ ॥

सदानंदी टीका ११

नामनिर्वचनज्ञाने यथोक्तं फलमुच्यते नामनिर्वचने नैव यथो
क्तं मांमहेश्वरं १ संमोहवर्जितो यो हाजातिप्ररुषोत्तमं य
थैव पूर्वव्याख्यातं सर्वोत्तमतया सधीः सच मां सर्ववित्प्राप्तः
सेवते सर्ववित्तमः सर्वभावेन मन्त्रमलक्षणो न निरंतरं ॥ १५ ॥

नीलकंठी टीका १२

एतद्विज्ञानफलं मपि भक्तिरेवेत्याह यो मामिति असंमूढः
ममपुरुषोत्तमत्वे संशयविपर्ययादिहीनः स एव सर्ववित्
यतो मां पुरुषोत्तमं जानाति तत्फलं च मां सर्वभावेन सर्वा
त्मना सर्वैः प्रकारैर्भजति ॥ १६ ॥

आनंदी टीका १३

यः असंमूढः विमृष्टसत्त्वः एवमथा योक्तार्यानुगमनेन
मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्ववित्प्राप्तः पुरुषेश्वरतत्त्वज्ञः
मां परमेश्वरं सर्वभावेन साकारत्वेन निराकारत्वेन च भजति
॥ १६ ॥

रामकंठी टीका १४

एवं च यथोक्तप्रकारेण यो योगी मामसंमूढः सन्देहादिमोह
हितः समुपुरुषोत्तमतया जानात्यात्मत्वेन प्रत्यवमृष्ट्यति सविशे
धितसेयतत्वात् सर्वभावेन सर्वात्मकत्वेन वास्तवेन भजति से
वते स एको मुख्यायाहत्यामज्जक इत्यर्थः सर्वभावसरित्ज्ञान
सां सामान्यसंविद्यकाशसागरसामरस्यानुभवलक्षणं विज्ञानं
मज्जकैः परस्परमुक्तं यदुक्तं स्तोत्रकेन चित् चित्काशपरामर्श

शक्तिमूर्त्तावशिष्यते अण्डयवशो नैषेभयानां भक्तिरेवेति ॥

पुरुषोत्तमज्ञानस्य फल लासिकी चतुर्दशीटीका १५

माह- यो योगी असंमूढः प्रबुद्धस्तत्रैव मुक्तलक्षणं मामीश्वरं पुरुषो
नमाखं जानाति स्वात्मतया प्रत्यभिजानाति हे भारतससर्वज्ञो
भूत्वा सर्वभावेन सर्वात्मकतया मामीश्वरं भजते उपस्ते विष्ठा
त्ता भवतीत्यर्थः ॥

पंचोत्तरीका

इदानीं यो योक्तात्मज्ञानस्य फलमाह यो मामिति हे भारतयः असं
मूढः संमोहवर्जितः सन् मामीश्वरं पुरुषोत्तमं प्रवेय योक्तप्रकारेणा
हमस्मीति आत्मभावेन जानाति स सर्ववित्सर्वज्ञः सर्वभावेन सर्व
शात्मचित्ततया सर्वज्ञात्मभावेन भजते ॥

इरावीरसमिद्धोत्थिनी ॥

यो मामिति यो मामीश्वरमेवं पूर्वोक्तविभूतिप्रालिप्तमसं
मूढो मनुष्यपवायमिति संमोदरहितः पुरुषोत्तमं प्राप्या
ख्यातं जानाति निश्चिनोति स सर्वात्मकस्य ममवेदनात्
सर्ववित्सर्वभावेन मां भजति सेवते इत्यर्थः ॥

मधुभाष्य

१५॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

1857

一、
 二、
 三、
 四、
 五、
 六、
 七、
 八、
 九、
 十、

[Faint, illegible handwritten text]

[Faint, illegible handwritten text]

भाषाअनुवादटीका

ऐसे ईश्वर का जानने हारा ज्ञानी पुरुष के ज्ञान का फल कहते हैं कि हे भारत अर्जुन इस तरह पूर्वोक्त निश्चित प्रकारसे असेम्प्ल के हे निश्चितमति हो के जो पुरुषोत्तम स्वरूप हम को जानि शकें है सोई मनुष्य सम्पद प्रकार से हम को भजै है जिस के अनन्तर सर्वज्ञ होता है यह जानो १५

टीका

जो मोहि ऐसे ज्ञानहिं बुध पुरुषोत्तम कोहि सो सभवे ता भारत सर्वभाव भज मोहि १५ ॥

११६

श्रीगुरुदेवार्पणम्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥
श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥
श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥
श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥
श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥

श्रीगुरुदेवार्पणम्

श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥
श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥ श्रीगुरुदेवार्पणम् ॥

इति गुरोतमं शास्त्रमिदमुक्तं मया ननु पतङ्ग
 बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत १० ३
 ति श्रीभगवद्गीतासूयनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मुरुषो
 तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः १५

शंकरभाष्य टीका १

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्ताः पेटानी तत्त्वसौ
 ति इति गुरोतममिति १ इत्येतत् गुरोतमं गोप्यतमं अत्यन्तं रहस्य
 मित्येतत् किञ्चिद्भासं यद्यपि गीतायां समस्तं शास्त्रमुच्यते त
 थाप्यमेवाध्यायः इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणान्
 सर्वो हि गीताशास्त्रार्थः स्मिन्नध्याये समासिनोक्तेन केवलं
 सर्वं च वेदार्थ इह परिसमाप्तो यस्ते वेदसंवेदवित् वेदैश्च
 सर्वैरहमेव वेद्य इति चोक्तमिदमुक्तं कथितं मया हे श्रुतव
 एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्धाबुद्धिमान् स्याद्वेत्ता नामया
 कृतकृत्यश्च भारतकृते कृत्यं कर्तव्येन सहकृतकृत्यः वि
 शिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे
 विहितं कृतं भवेदित्यर्थः न चामया कर्तव्यं परिसमाप्यते क
 स्य विदित्यभिप्रायः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्य
 ते इति चोक्ते पतङ्गजन्मसामग्रं ब्राह्मणस्य विशेषतः प्राप्येतत्
 कृतकृत्यो हि हिजो भवति नामया इति वमानवे वचनं यत्
 एतत् परमार्थतत्त्वसत्तः श्रुतवानसि अतः कृतार्थस्त्वं भारते
 ति १० इति शाङ्करभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः १५

आनन्दगिरिकृत टीका

अध्यायार्थमनुरूपसंहारश्लोकमवतारयति अस्मिन्निति स
 र्वस्य गीतायां शास्त्रशब्दे वक्तव्यं कथमस्मिन्नध्याये तत्प्रयो
 गः स्यादित्याशङ्क्याह यद्यपीति सन्निहितमध्याये स्तोतमपि

श्री.
गी. टी.
पं.

११

कृतस्तत्र शास्त्रशब्दस्तदर्थभावात्तत्र सर्वोहीति गीताशास्त्रार्थ
सर्वस्यान्व संक्षिप्तत्वादेव केवलं शास्त्रशब्देन भवति किन्तु
वेदार्थस्यापि सर्वस्यान्व ससांभेयं कं शास्त्रपदमित्याह नेति तत्र
गमकमाह यस्तमिति भगवन्तत्त्वज्ञानेकतत्त्वत्पत्तेर्येतदुपपा
दयति विशिष्टेति नायथेत्सकं प्रपञ्चयति नचेति सत्यपि तत्त्व
ज्ञाने कर्मणां कर्मत्वात् कर्तव्यसमाप्तिरित्याशङ्काह सर्वेमि
ति तत्त्वज्ञाने कृतार्थेनेति तत्त्वमनोरपि सम्पत्तिमाह एतद्दीति
भारतेति सन्वाधनतातपर्यमाह यत इति तदनेनात्मनोदेहा
यतिरिक्तत्वं विद्वत्त्वं सर्वोक्तत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्र
पञ्चत्वं तस्याखण्डकरसत्त्वतत्त्वज्ञानादशेषपुरुषार्थपरिस
माप्तिरित्युक्तं २ इति श्रानंदगीरीटीकापंचदशोऽध्यायः १५

शास्त्रमिहान टीका २

अध्यायार्थमुपसंहरति श्रानंदेन संक्षेपप्रकारेणागुह्यतमं प्रति
रहस्यं संपूर्णं शास्त्रमेवमयोजनं न पुनर्विशति श्लोकश्च अध्यायमा
त्रहेत्यनवयस्य सत्यमत्रतपत इत्थं शास्त्रं बुद्ध्या बुद्धिमानसम्यक्ता
नोप्यात कृतकं स्याद्योपि कोपि हे भारत त्वं कृतकृत्योसीति किं
वक्तव्यमिति भावः २ संसारशास्त्रं विनोदित्वा स्पष्टं पंचदशविभुः
पुरुषोत्तमयोगाख्ये परंपरमुपादिशत १ इति श्रीभगवद्गीता
सर्वोपनिषादीकापंचदशोऽध्यायः १५

निगातभाष्य टीका ३

अयं गुह्यतमं शास्त्रं शासनाश्रयानाच्च उक्तमभिहितं यजत्वा सं
बुद्ध्या बुद्धिमान् ब्रह्मविन् स्यात्कृतकृत्यः २ इति कृतमतेन स
ति पौशावभाष्ये पंचदशोऽध्यायः १५

रत्नानुजभाष्य टीका ४

तत्पुरुषोत्तमत्वेदने
सृजयति—

इतीति श्रानंदेन मम पुरुषोत्तमप्रतिपादनं सर्वेषां गुह्यानां गुह्यतमं
मिदं शास्त्रं त्वमनं यतया योग्यतमं इति कृत्वा मया तवोक्तं एतद्
या बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यः समाप्रपन्नोपादेया बुद्धिः सा सर्वोपा
यता स्यात् यच्च तेन कर्तव्यं तच्च सर्वं कृतं स्यादित्यर्थः अनेन श्री

केनानेतरोक्तं पुरुषोत्तमः पुरुषोत्तमे विषयं ज्ञानं शास्त्रं न तमेवै
 तत् करोति न तत्साक्षात्काररूपमित्युच्यते अविनिश्चयश्चादिशुद्धा
 श्रुतेन तत्पुरुषोत्तमस्याप्यनादभरणान्तरात्मादयः पंचदशो
 दितः दृष्टीत् १ इति श्रीभगवद्गामानुजविरचिते श्रीमद्भग
 वद्गीताभाष्ये पंचदशोऽध्यायः १५

अग्निवगुप्तकृत टीका ६

अस्य तमं सर्वाहयप्रतिपादकत्वात् पतदेवबुद्धाबुद्धिमत्त्वं न तस्य
 बह्वारबुद्ध्या पतेन वज्ञातेनैव कृतकृत्यतान्न कृतनेनापि शत्रु
 विजयार्थाहारणस्युपभोगादिना चकारोद्धतच्योतकः कृतनेन
 हि कृतकृत्यता दृष्टापतेन तत्ज्ञातेनैवेति चित्रं इति शब्देन शास्त्र
 स्य समाप्तिः सूचितावक्तव्यस्य परिपूर्णतया समाप्तत्वात् तथा
 हि षोडशाध्यायेन शीघ्रं स्यान्न तस्य केवलं योग्यता प्रतिपाद्यते न
 त्वपदेश्यते किंचित् देवीसिद्धविधासंपदासरीचाविद्यामय्येता
 दृशीसम्पत् त्वं विद्यामयी देवीसम्पदमभिप्राय इत्येतावति हि
 तात्पर्यं यद्ब्रूयति माशुवः संपदं देवीमिति अतएव पूर्वविद्या
 विद्यासंघट्टनिरूपणावसरे देवासुरसंग्रामक्षलेन विद्याविद्ययोः
 संघर्ष इति सूचितं पंचविंशत्यध्याये प्राधान्येन निरूप्यमाणे प्र
 संगतोऽप्यदप्युक्तमित्यध्यायहयं भविष्यति उपदेशस्तत्तत्पवप
 रिसमाप्तः सर्वभावेन हि परमेश्वरभजनमावेशरूपं प्राप्येतदर्थं
 चासत्सर्वमित्युक्तं प्राक् सर्वमाहेश्वरस्वरूपावेशपवहिपरमं
 शिवम् १ संग्रहोत्र दत्त्वा हैतमहामोहं कृत्वा ब्रह्ममयी चिति
 म् लोकि केव्यवहारेऽपि मुनिर्निजं समाविशेत् इति श्रीभग
 वद्गीतार्थसंग्रहे पंचदशोऽध्यायः १५

परमार्थप्रया टीका ७

अध्यापार्थमुपसंहरति इतीति इत्यनेन संक्षेपप्रकारेण गुरु
 तममतिरहस्यं संश्लेषं शास्त्रमेव मयोक्तं न पुनरध्यायमात्रं सो
 अनन्तशुद्धांतः करणपतदुद्धासम्पत्कृतात्मायः कोपि बुद्धिमा ३
 न तत्त्वज्ञानवान् कृतकृत्यस्य स्यात् किं पुनर्भवानित्यर्थः अध्या
 यतात्पर्यं ब्रह्माख्यमूलध्वंशीरसिविजयतेऽर्वाकुराद्यादिशा ४

श्री.
गी. टी.
पं.

खासो गणः पञ्चवाः सुविषयपरिणतिर्वासनाः पर्णनाले हस्त
सुलप्रपंचे पुरुषवरपुण्यमूलविदिताः संगेन छिद्यशेष
हिरिरिति दशमे पंचपुकेतगाव २० शति श्रीमदेवतपंडितसु
पं विरवितायो भगवद्गीता टीकायां परमार्थप्रयायां पुरुषो
तमयोगो नाम यंच दशोऽध्यायः १५

वनमाली टीका ८

पुरुषोत्तमत्वज्ञानमात्रमेवेतरसाधननिरोधे तत्पुक्ति साधने य
स्यैकस्यै वित्र देयमनधिकारिणोऽपि सानुशायापनस्याप्यमु
क्ता भवे युस्तथा वस्तु हेतुदः स्यादित्युक्तं शयवानाह इतीति
इत्युक्तप्रकारेण गुह्यतमं गोप्यतमं संश्लेषास्तमेवं संक्षेपेण
दं पुरुषोत्तमत्वप्रतिपादकं मयोक्तं कृतेन शीलेन मद्रतावा
त्यंतश्रद्धायत्तभ्यं मयोपदिष्टं त्वया त्वाहृता ये वो यदेष्टव्यं न य
स्यैकस्यै विदिता शयेन संवोधयति हे श्रन च यत्तु दुःखोऽपि यः
कश्चिदुद्दिमान्मदिष्य कापरोत्तवानस्यात् कृतं स वै कृतं
कर्तव्यं येन न पुनः कृत्यांतरं यस्यास्तिसकृतकृत्यस्य स्यात् यदि
शिष्टजन्मप्रभूतेन ब्राह्मणादिना नेकोपायेः कर्तव्यं न द्रगवतः
पुरुषोत्तमत्वज्ञानमात्रादवतीति भावः २० निगीतायां पंचदशः
१५

वनमदैजयत्री टीका १

यद्यप्युत्तमत्वज्ञानं तत्र ध्यायाद्यर्थं मुयसंहरति शतिगुह्यतममि
ति हे श्रन च इतीत्यं संक्षेपं पुरुषोत्तमत्वं निरूपकं गुह्यतमं स
र्वेषां गुह्यानामप्यतिशयगुह्यं गोप्यं इदं त्रिंशोकीरूपं शास्त्रं सर्वे
दाध्यक्ष्यत्वादात्मन मरुपवाक्यं तभ्यं मया पुरुषोत्तमे नोक्तं कथि
तं श्रन ये तन्नेन यत्तु वपापरहितत्वेनास्याधिकारित्वमस्ततो
मयेन दुर्कत्वापि चानधिकारिषु नैतत्प्रकाशमिति सूचितं हे
भारत यत्तु त्वं त्रिंशोकीरूपं त्वावुद्दिमान्मत्वा मया यत्तु योग्यावु
द्दि विद्यते यस्य स बुद्दिमान् परोत्तमानी स्यात् च पुनः कृतकृत्यः
कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन स नशा शास्त्रं तत्पुरुषोत्तमविषयता
नवात्मा त्रुत्तसाक्षात्कारज्ञानवात्रिमर्थः भारतेत्यनेन श्रुतं
शत्रुत्वान्न वेदशतानाधिकारोस्तीति योति तम २० उत्तमेव

इमं काभोजी वाभ्यो सुजगादयः संख्येयं च दशो वन्दे ते कृष्णार्थ
सारथिम् २ इति श्री नियमानंद वंशावतं सकृत् सदा सस्यान्ने
वाशिना गीरिधारिदासेन विरचिता यो भगवद्गीता र्थकृत्
मवेजयन्त्यां यंच दृशोः ध्यायः १५

+ २२ नी मथायार्थस्त्ववपुसंहरति॥ मधुसूदनी टीका १०

+ २३ नेन प्रकारेण गुरुरनमंरहस्यतमं संशोषासु मेव संक्षेपे
गोदमस्मिन्नध्याये मयोक्तं हे अत्र न च यद्यस्य एतत्तु द्वायोपि
यः कश्चिदुद्दिमानात्मज्ञानवान्स्यात् कृतं सर्वं कृत्येन न पु
नः कृत्यान्तरं यस्यास्ति सकृत् कृत्यस्यात् विशिष्टजन्मप्रस
नेन बालेण न यत्कृतं यत्तत्सर्वं भगवत्तत्वे विदिते कृतं भवेत्
न त्वय्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्य चिदसि मिश्रायः हे भा
रत त्वत्तमहाकुलप्रसूतः स्वयंच यस्मिन् रहित इति कुलगुणो
न स्वगुणो न चेतद्दुष्टाकृतकृत्यो भविष्यसीति किमु वक्तव्यमि
त्यभिप्रायः २ वंशीविभूषितकरात्रवती रक्षाभासीतां वरादह
लाविं च फलाय शोष्ठान् शोण्डसंस्मृत्वा दारविंदने शकृत्सात्
रे किमपि तत्त्वमहं न जाने प्रमाणातोपि निष्णीते कृत्स्नमाहात्म्य
मद्भुतं न शकुर्वन्ति ये सोढुं ते मूढानि रयं गताः इति श्रीमत्पर
महंसपरिव्रजकाचार्य श्रीविश्वेश्वरसरस्वती श्रीपादशिष्य
श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचिता यो भगवद्गीता गूढार्थ
टीपिका यो पुनर्मयोगो नाम ये च दशो ध्यायः १५

५०

सप्तमोऽङ्कः टीका ११

अध्यायार्थस्त्ववपुसंहरति चरः अनेनैव प्रकारेण रहस्य
तममुत्तमं संशोषासु मेव दमध्याये सित्तमासतः मया सर्वं
सरेणोक्तं हे निदर्शयार्जुन प्रिय २ कथं शास्त्रमेतस्मिन्नध्याय इति
चेच्छृणु हितशासनमेवोक्तं शास्त्रं तत्त्वदर्शिभिः १ तदस्मिन्न
खिलं प्रोक्तमध्याये हरिणा स्वयं तत्कथं शृणु शास्त्रप्रमं यस्य
वमत्रभोः ५ शस्त्रं हि द्विविधं प्रोक्तं हिंसा न तत्परं प्रवृत्तं च मि
हं च तत्रातिमिहोच्यते ५ जीवो प्रकृतो यो रैक्यं तद्विज्ञानो य
योगिनः पदार्थो यत्र कथ्यते तत्रिह तस्मिन् नीयेते निष्कामधर्म

त

श्री.
गी. टी.
पं.

संसिद्धबुद्धिप्रदुतः सधीः अधिकारी निवृत्ते सिन्धुसितत्वाव
 बोधके ७ वैराग्येन तत्र सुखं स्यात्तदा दौह विगोरितं संसारस्य
 लविच्छेदसाधनं सुविवेकतः ८ अधिष्ठानात्मनस्तत्त्वस्य नित्य
 त्वमवधेः स्मृतं तत्राध्यस्तस्य विषयस्य बाधत्वात्पादनित्य
 दा ९ अनित्यदोषवाङ्मयवीक्षणं हिरनिःसृजे नित्ये ब्रह्मस्य
 विमोक्षे रति निर्दिष्टवस्तुनि १० यावदात्मापदिज्ञानं तावत्क
 र्मादिहेतुका संसृतिरक्षयानि संसृष्टाः पि स्यादनुग्रहा ११ अ
 नादिमध्यनिःस्थानास्वमस्तद्विरिवधमानं वैराग्यात्सविवे
 कात्पादस्याच्छेदने क्षमः १२ विरक्तः सर्वकर्माणि संन्यस्य
 चरत्सर्विकं अनन्यशरणो भूत्वा प्रपद्येत हरिं गुरुं १३ यतः
 प्रवृत्तिरेतस्याः संसृतेरहयादरेः तमेव शरणं गच्छेत्तच्छेदा
 यस्य सन्मतिः १४ तत्त्वसादाङ्गदेवस्य नत्त्वज्ञानं संसाधनं येन या
 निपरं ध्यायतो नावर्तने पुनः १५ श्लोकैः पञ्चविधैरित्युक्तं
 समान्याद्यास्वमेयकं तद्विशेषास्तु न विस्मर्त्तव्या मासवित्त
 रात् १६ तत्रोक्तत्वा मे केन पदं धामेति शक्तिं स्वप्रकाशम
 नाभासं पुनरावृत्तिवर्जितं १७ उक्ता स्यात्तानतो नादि जीवभा
 वो विभोः स्मृतः अभिज्ञो यीश्वरा जीव उपाधिर्मेदवानिव १८
 यावदज्ञानमेतस्य लिङ्गाग्रया सतो विभोः संसारचक्रे भ्र
 मणां सदा जन्मादिलक्षणं स्थूलभोगालयप्राणलिङ्गादेहै
 कसाधनः भुक्ते भोगान्भ्रमाविलक्षणः १९ सर्वत्र सातिरूपे
 ण व्याप्तौ भ्रमस्य त्रिपि ज्ञात्रादि त्रिपुटी नैनं पश्यन्तानमोहि
 ताः २० ये तद्वत्सुखं पदं भोजध्याननिर्मलबुद्धयः ते पश्यन्ति ह
 यकृतमदेहादिभ्यश्च सातितां २१ अहो मोहस्य माहात्म्यं य
 त्वनूपमं तस्मिन् पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति यतमानाश्च बुद्ध
 यः २२ अहो हरिपदं भोजभुक्ते माहात्म्यं मुक्तमे अनिच्छं
 तोऽपि पश्यन्ति यत्त्वं नृप महत्तमाः २३ इत्येवं पञ्चभिः श्लो
 कैः स्वं पदं ध्यायमाप्तिः अभिधाय ततः श्लोकैश्च तन्मि
 स्तत्पदार्थकं २४ विश्रुति कथनया जादृशं यामास सिद्ध
 ये सर्वत्रातिस्मरन्ते नोप्यधिदैवादि गोचरं २५ सर्वाधा

विष्टः सन्नभोक्तार

रोनिस्थानः सर्वपोषकर्त्रेभ्यः प्राणादिप्रेरकत्वेन जीवने हेतुरेव च
 १८ सर्वकर्ता तत्रापाताहर्ता सर्वत्रगोहरिः सर्वानुस्तरूपश्च स
 र्वाधिष्ठानमेव च १८ इन्द्रचेष्टादिशब्दैश्च प्रतिपाद्यः स आगमे वेदां
 तेषु सपवास्ति वेद्यो ज्ञातः पुमर्थकः १ वेदांतानां च साफल्यं न
 सिंज्ञाते परे पदे सर्ववेदगिरां कर्ता शास्त्रयोनितया हरिः ११ वेद
 वेत्ता सपवास्ति दैशिकादिस्वरूपधृक् ज्ञानेनैवेत्यत आत्मा सप
 वनततः पृथक् ११ अभिधाय हरिः सम्पत्कृत्य दार्पणं पुनस्तयोः
 उपाधी दर्शयामास वाधौ तन्वदार्पणयोः ११ कार्योपाधिः हरः
 प्रोक्ता जीवसंस्तुतिकारणं अक्षरः कारणोपाधिर्मायाविशैकका
 रणं १४ कार्यकारणरूपो ह्यवुपाधी वक्षराक्षरो उक्ता खंडार्थ
 मात्मानं पुरुषोत्तमं संज्ञितं १५ दर्शयामास वेदांतसिंहांतं हेतु
 पूर्वकं सर्वाधिष्ठानभावेन स्थितोऽप्युत्तमवयवः १६ मायातीतः
 स्वयं ज्योतिरुत्तमः सोक्षराक्षरात् पृथक् केन यतो ध्यात्वेन पृथ
 क्तेन किंचन १७ देहादयोऽप्यनात्मान आत्मा भासतया विज्ञाः भा
 समानास्ततो भिन्नः परमात्मा ह्यो हरिः १८ जीवन्त्वमीश्वरत्वे च
 तत्र मायाविज्जंभणं स्वनः शुद्धोद्भयानंदः पुरुषोत्तम ईरितः १९
 कार्यकारणभावात्सोऽन्यताभिर्जो निरेजनः जातीयविज्ञातीयभि
 दाभ्योऽस्ति निष्कलः ४० अखंडार्थः सपवास्ति तत्त्वमस्यादिसद्भि
 राम पुरुषोत्तम शब्देन प्रतिपाद्यः परः पुमान् ४१ यः साक्षी पुरुषः
 प्रोक्तः सपवोत्तम ईरितः तत्तानां सर्वविज्ञानसिंहिरत्र निराकुला ४२
 वेदे सर्वत्र वेद्यत्वात् सपवप्रार्थितः पुमान् लोके काव्यपुराणादौ प्रति
 पाद्यः सपवद्भि ४३ यस्ते संमोहश्च मयः सत्वेदं सम्पद्भ्योत्तमः सपव
 सर्ववित्सर्वानुस्तरात्मा वयोधतः ४४ सपवभगवद्भक्तः सदान्
 मयि या हरिं भजते सर्वकृत् सर्वभूतानां सुतमः पुमान् ४५ नातो
 गुह्यतमं शास्त्रं परं स्यात्संमते सतां हितशासनमेवेदं शास्त्रत्वेनात्र
 कीर्तितं ४६ श्रुतो भगवता सम्पदवाद्येन हिते विष्णो इति गुह्यतमं
 शास्त्रं मित्यादिविज्ञेयं प्रति ४७ एतच्छास्त्रं यथोक्तं यः कश्चिद्ब्रह्म
 ति प्राणवान् आत्मज्ञानाविनो भूत्वा कृतकृत्यो भवेन्नरः ४८ कृ

सा

तं कृत्यं च ये नासौ यस्या कृत्यान्तरं मना क नावशिष्टं श्रुतौ यद्यत्र नि
पादिन मुत्तमं ५१ श्रेष्ठजन्म प्रसूतेन कर्तव्यं ब्राह्मणेन वै तत्तत्तुर्वभ
गवत त्वेविदिने स कृतं भवेत् ५२ न त्वमथेह कस्यापि कृत्यं परि
समाप्य ते त्वं तत्कृष्टकृत्तुले जातः स्वयं य स न व नितः ५३ स्वगुणे
न ऊलौक्यं स्याच्चैतच्छास्त्रं यथा र्थतः बुद्धैर्वै कृत कृत्यं त्वं भवि
ष्यसि न संशयः ५४ संग्रह्ये वागमार्थं विजय रथगतः शास्त्रयो
नीरमेशो गीताख्ये शास्त्रसारे विनत पद परे विस्तृतं तत्त्वमुक्ता
तत्राप्यन्तसारं प्रकृति वि कृति तो मं तमि त्रं रहस्ये स्वीयं प्रोवा
च यो तत्तमहमति मुदा संश्रये क्लृप्तामी सं ५५ कृतं कृत्यं तेन श्रु
ति शिखर सिद्धांत मम लं विविद्यादौ बुद्धि सि भवन गुरुर्ये न मधु
हा स सर्वतो मुक्तो भर्जाति सततं प्रेम कलया मुक्तं दं वं द्यो सौ भव
ति विबुधा तामपि जनः ५६ समस्त वेदेषु तथैव भारते न प्याय
काख्ये स्मृति श्रुत मोतमः पुराण जाले पि हि वास्तवं पदं मुक्तं द
एवास्ति सतां मति स्तियं ५७ चेतः परित्यज्य विकल्प जालं रम्य
स्वभोः क्लृप्त पदार विंदे नातः परं तत्त्व मिहास्ति किं चित्सा हि विनि
र्णीत मिदं मते सत ५८ १ इति भाव प्रकाशे सदानं द विद्वानं द
कृते संसाराख्य तच्छेदी श्रुति पंचदशो गतः १५

अस्मिन्त्रयाये भगवन्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षफलत्वं मुक्ताः श्रेयानीतन्तौ
 ति श्रुतीति इति पतञ्जलस्य मतं अतएव तद्वत्संशास्त्रं यद्यपि श्रममहादशा
 ध्यायीकृत्तं शास्त्रं तथापि अस्मिन्त्रयाये कृत्तस्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनादि
 मपि शास्त्रं अत्र हि कार्यकारणविभागः संसारवृत्तस्यानित्यत्वं भ
 गतो विभूतयः यस्तं वेदसवेदवितवेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादि
 ना सर्वः शास्त्रार्थो दर्शितोति इदं मया उक्तं हे अत्र न च निर्व्यसन पत
 नरहस्यं बुद्ध्या बुद्धिमान्ज्ञानी स्यात् आत्मविद्भवेत् तावता कृतक
 त्वः सर्वं हि कृत्यं परमात्मावगतिपर्यन्तं तत्रैव कृत्स्नं प्ररुषार्थं समाप्तं
 चास्मान् प्रापणीयं स्यात् न भवति नान्तः परं कर्तव्यं सवशिष्यते इत्यर्थः १
 इति भीष्मपर्वणी नैलकंठीये भारत भावदीपे पंचदशोऽध्यायः १५

+ अथाथार्थमुपसंहरति फलनिर्देशेनोपसंहरति ॥

अनंटीटीका १३

+ इतीदं शास्त्रमेतदध्यायत्रयं शासनं गुणतमं प्रकृतिपुरुषपरीक्षाक
मेणातिरहस्यं मयोक्तम् पतहुद्धार्यतो ज्ञाता बुद्धिमान् संप्राप्तपर
मार्थज्ञानो तत्पक्वतार्थमस्मात् २० इति श्रीभगवद्गीतासु
नंटीटीकायं चतुर्थोऽध्यायः १५ ॥

+ यथोक्तज्ञानफलनिर्देशोनाध्यायमुप संहरति ॥ इति यथोक्तप्रकारेण गुणतमं सर्वरहस्यानि शाधिशास्त्रमिदं भव

रामनंटीटीका १४

ताप्रत्यक्षानुभूतफलमयाभिहितं नातः परं वक्तव्यमित्यर्थः अ
नपवाह पतहुद्धार्यथावदधिगम्य बुद्धिमान् पुरुषः स्यादविज्ञाने
त्वस्मिन्सत्त्वमपि बुद्धावबुद्धिमेतत्पवप्रमातारः शरीरादिहेयवस्तु
निमग्नचित्तत्वात्तेषां तथैतदेवानुष्टाय कृतकृत्यः स्यात्पुरुषः कृ
तं निरवशेषितं कृत्यं यथा करणीयं येन स तथा पतज्ञानप्रति
पादितार्थानुष्ठानवतिरेकेण यां काचित्क्रियानुष्ठीयते तथा सम्प
गनुनिष्ठितयापि न कृतार्थी स्यादिति सर्वज्ञानानां सर्वक्रियाणां
च यथोक्तज्ञाननिष्ठत्वेनानुष्ठितानां परमात्मस्वरूपसमापत्तिलक्ष
णपरसिद्धिसाधनत्वमित्युक्तं ऊर्ध्वः क्लेशमूलाश्रितफलपद
वीकर्मभूरिशाखासन्तानव्यक्तसन्नायुपचितविषयज्ञानपञ्चोद्यचि
त्रम् अस्त्यं ह्येतमेनं भुवनचयमयं तत्त्वदिग्व्यक्तिहेतोः संतोऽथा
येन शसंतपनविगणिते बोधमुत्तेजयंतु २० ॥ इति श्रीराजान
करामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्रनाम्नि भगवद्गीता
विवरणे पंचदशोऽध्यायः १५ ॥

अथाध्यायपंचदशकार्यमुपसंहरति लक्ष्मीनंदनंटीटीका १५

रति

इत्युक्तेन प्रकारेण दंभवताप्रत्यक्षानुभूतफलमिति रहस्यं शास्त्रम
ध्यायपंचदशकत्रयं हेनद्यवसनमृत्युमया तृभ्यमुक्तम् पतदेवय
थोक्तं बुद्धासम्पगनुभूय बुद्धिमत्त्वं न तव वरारवुद्धा पतेन ज्ञानेनै
व कृतकृत्यत्वं न तत्कृतनापिशत्रुविजयार्थहरणस्य पभोगादि
नाचकरोद्भूतयोतकः कृतेन हि कृत्यं कृत्यतादृष्टं पतेन तत्ज्ञानेनै

पारविधु

श्री.
गी.टी
पं

वेतिचित्रं विशिष्टजन्मप्रसूतेन पुरुषेण यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्त
त्वेविदिते कृतं भवेत् न त्वन्या कर्तव्यं समाप्यते कस्यचिदिति अ
भिप्राय इत्याम् उपासनाय देहेस्मिन्नीश्वरं पुरुषोत्तमम् पुरुषो
त्तमयोगाख्ये पादयस्ते स्म मोहरिम् २॥ इति श्रीभगवद्गीता
टीकायां वासव्याख्यायां पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः १५

पंचोले टीका

अध्यायार्थमुपसंहरतुक्तस्य मोक्षफलस्य भगवत्तत्त्वज्ञानस्य
स्तुतिमाह इतीति हे अतश्च मया इति इदं इत्येतद्बुद्धयतमे अत्यंत
हस्यं शास्त्रं सकलगीतासां श्रीभूतमध्याये पंचदशाध्यायं रूपेण तेन
भ्यमुक्ते पतत यथा दर्शितार्थं ज्ञात्वा बुद्धिमात्स्यात् भगवत्तत्त्वज्ञाने
कर्तव्यं सर्वपरिपूर्णं भवति २॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पंचोले टीकायां पंचद
शोऽध्यायः १५ ॥

रत्नवीरसमिद्धोधिनी ॥

इदानीमध्यायार्थमुपसंहरति इतीति इत्यनेन प्रकारेण गुप्त
तमं रहस्यं प्राप्नुम्य उपदेशात्मकमुक्तमुपदिष्टं पततु बुद्धिनि
श्चित्य बुद्धिमान्नात्मज्ञानवान्कृतकृत्यो विदितस्वोचितक्रियः
स्यादिति अथवा प्राप्नुमेव शास्त्रं प्राप्नुविद्या गुप्ततमं गृहनीये
यं विद्येति मयोपदिष्टमेतद्बुद्धौ वगम्य बुद्धिमान्निश्चयवान्मुरु
षवीरः कृतकृत्यः कृतास्ववशी कृताकृत्या प्राप्नुवा लनक्रि
यायेन स इति व्युत्पत्त्या कृतकृत्यो भ्यस्तप्राप्तविद्यवा कृतार्थो
भवतीत्यर्थः भावतेति भवतु कृत्वा तत्त्वस्वमतपवममसाक्षा
द्वर्त्ममुपदेष्टुं पदिष्टस्वधर्मपालनार्थवाक्ता वथा रासमर्थ
ना प्रतिपादकं संबोधनवचनमित्यर्थः २॥ इति श्रीभगव
द्गीताव्याख्यायां रत्नवीरसमिद्धोधिनीयां पंचदशोऽध्यायः १५

~~सुभाष~~

२. इति श्रीमदनंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्री
महगवद्गीताभाष्ये पंचदशोऽध्यायः ॥५॥

1875

[Faint, illegible handwritten text]

कल्याणवादीका

अब अध्याय के अर्थ का उपसंहार करते हैं कि हे अनन्य निः
पाप अर्जन यह संक्षेप से अनिरहस्य स्वरूप जो संपूर्ण शा
स्त्रों का सारांश सो भैने कहा केवल वीश श्लोक प्रकृत एक अ
ध्याय छोड़ के रस से जो कोई होय यह मेरी कही वाक्य को
बोध करे के बुद्धिमान कहावता औ तानी हो चरितार्थ क
तार्थ होता है तो हे भारतवंशी अर्जन तुम जो चरितार्थ होउ
गे रस में और कुछ कहना है सर्वत्र परिपूर्ण परमात्मारूप
श्रीकृष्ण जो संसार दुष्ट को भिन्न करके पुरुषोत्तम योग नाम
इस पंडित अध्याय में अपना परमपद अर्जन को उपदेश किया
२० शिष्यीनगनायसकविरचित मनभावनीटीकायां पञ्च
दशोऽध्यायः १५

टीका

अतिशय प्रसिद्धि प्राप्त यह कहता अनन्य में तोहि बुद्धिमा
न इदजानके भारतकृतार्थ होदि २० ॥

105

